

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BÓDI LÓRÁNT
CSEHY ZOLTÁN
MÁDÁLINA DIACONU
JUHÁSZ KATALIN
KÁDÁR MAGOR
KÁLMÁN UNGVÁRI KINGA
KESZEG ANNA
KOVÁCS KISS GYÖNGY
LÁNG ORSOLYA
MIKLÓS ÁGNES KATA
NYERGES GÁBOR ÁDÁM
SALAT-ZAKARIÁS ERZSÉBET
TAMÁS DÉNES
TÓTH ESZTER ZSÓFIA
TUGYI MÁRTA
VINCZE HANNA ORSOLYA
ZELEI MIKLÓS
ZÓLYOMI ZSOLT
ZSIGMOND ADÉL

12

SZAGTÉRKÉP

III. FOLYAM
2011.
DECEMBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXII/12. • 2011. DECEMBER

TARTALOM

CSEHY ZOLTÁN • Kopás, Ösztöndíj, Helyreáll a rend, Party (versek)	3
MÁDÁLINA DIACONU • Városi szagtérképek (Keszeg Anna és Zuh Deodáth fordítása)	5
NYERGES GÁBOR ÁDÁM • Feljegyzések készülnek VI., Feljegyzések készülnek IX., Feljegyzések készülnek XI. (versek)	16
Illat, szag, tisztálkodás a népi kultúrában. Szövegek (Keszeg Vilmos gyűjtése)	19
JUHÁSZ KATALIN • Test – szag – tisztaság	22
ZELEI MIKLÓS • Politikailag korrekt illatok	32
TÓTH ESZTER ZSÓFIA • A Camea rúzs, a Fa szappan és a lila Limara tündöklése és bukása	34
Interjú Tugyi Márta kozmetikussal (Kérdezett Tóth Eszter Zsófia)	39
LÁNG ORSOLYA • Sebzett kövek, Sorok egy kerttulajdonoshoz (próza)	43
KESZEG ANNA • A kínai császárság szaga – from Paris with love	46
KÁDÁR MAGOR • A szagjelek szerepe az értékesítésben és a márkázásban	54
„Van-e olyan növény a Kárpát-medencében, amelynek semmihez sem hasonlítható az illata?” (Beszélgetés Zólyomi Zsolt parfümőrrel. Kérdezett Bódi Lóránt)	60
MIKLÓS ÁGNES KATA • Piros, Szélhárfa (versek)	69
■ TOLL	
DEGENFELD SÁNDOR • Emlékezés gróf Bethlen István miniszterelnökre	71
■ HISTÓRIA	
KOVÁCS KISS GYÖNGY • Egy tekintélyes kolozsvári polgár, Vicei Máté hagyatéka (II.)	73
■ MŰ ÉS VILÁGA	
SALAT-ZAKARIÁS ERZSÉBET • A fiatal Janovics és a Mozgó fényképek	80
TAMÁS DÉNES • Az emlékezés vesztesei	87
■ MŰHELY	
Könyvtervezők	
DAMOKOS CSABA • Szentgyörgyi lovagok	92

HAJDÚ ÁRON • A ma is élő könyv	95
KESZEG ÁGNES • Finom átmenetek, apró részletek... ..	99
KÁLMÁN UNGVÁRI KINGA • John Dewey és az interaktív konstruktívizmus	100

■ KÖZELKÉP

ALBERT-LŐRINCZ CSANÁD • Jog az egészség szolgálatában	107
---	-----

■ TÉKA

ZSIGMOND ADEL • A Fincher-brand (<i>Mozgó könyv</i>)	114
ADORJÁNI PANNA • A túlélés színháza	116
VINCZE HANNA ORSOLYA • A nemzeti történelem mint politikai nyelv	118
BAK IVETT • A média mint az új nyilvánosság tere	121
PETTERI LAIHONEN • Akit a csángók befogadtak	123
A Korunk könyvajánlata (<i>Keszeg Anna ajánlja</i>)	125

■ ABSTRACTS

.....	127
-------	-----

■ KÉP

KESZEG ÁGNES

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ **Elnök:** KÁNTOR LAJOS ■ **Tiszteletbeli elnök:** DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: BALÁZS IMRE JÓZSEF ■ **A szerkesztőség tagjai:** CSEKE PÉTER (médiatudomány), HORVÁTH ANDOR (főszerkesztő-helyettes; világirodalom), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), KOVÁCS KISS GYÖNGY (főszerkesztő-helyettes; történelem), RIGÁN LÓRÁND (filozófia) ■ **Gazdasági vezető:** MÁRTON LEVENTE ATTILA
■ **Grafikai arculat:** KÖNCZEY ELEMÉR ■ **Titkárság:** BALÁZS JÚLIA, SASS GYÖNGYI, SÓLYOM ANNAMÁRIA
■ **A Korunk – Budapesti Porta grémiuma:** DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, POMOGÁTS BÉLA, POSZLER GYÖRGY, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR
■ **Állandó munkatársak:** EGYED PÉTER, HAJDÚ FARKAS-ZOLTÁN (Heidelberg), KOVALSZKI PÉTER (Detroit), PETI LEHEL, SZENTES ZÁGON, ZELEI MIKLÓS (Budapest), ZÓLYA ANDREA CSILLA (Budapest)
■ A megjelenéshez támogatást nyújt a Bethlen Gábor Alap, a Communitas Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap, a Szabad Sajtó Alapítvány, a Román Művelődésügyi és Örökségvédelmi Minisztérium és az Új Budapest Filmstúdió.
■ **SZERKESZTŐSÉG:** Kolozsvár, Str. Gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ **POSTACÍM:** 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; e-mail: korunk@gmail.com; korunk@korunk.org; Fényszedés: KOMP-PRESS Kft.
■ **NYOMDA:** ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egy évi előfizetés 40, fél évi előfizetés díja 20 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését az Apáczai Sajtóhíd Alapítvány végzi (1088. Budapest, Krúdy Gyula u. 3., Tel.: 0036-1-266-65-85); a lap megrendelhető a következő faxon: 0036-1-235-07-39, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com.
■ Revista apare cu sprijinul Ministerului Culturii și Patrimoniului Național
■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk (400304 Cluj-Napoca, str. Gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284). ■ **ISSN: 1222-8338**

CSEHY ZOLTÁN

Kopás

A japán designer szerint azzal is számolni kell, hogy a porcelánpoharak, sőt a kés és villa is, ha sokáig állnak a vízben, elkopnak. Valamit elvesz belőlük a víz, ez így, elsőre nem látszik, szinte évmillióig észrevehetetlen, de a dolgok lényegét érintően ezt a hatást is bele kell kalkulálni az évmillióig tartó létezésbe, főleg, ha ilyen komoly műalkotásról van szó.

Ösztöndíj

Ich bin Dichter, nicht komposer,
mondtam halkán a liftben
az öregnek, aki a fémmegmunkáló
műhelyt gondozza, mint aki titkol valamit,
például, hogy elcsent pár szöveget a műhelyből,
vagy fémforgácsokkal van teli a zsebe,
ami minden madárszerűsége ellenére
minduntalan lehúzza őt a földre.
Az vagyok, akinek készséggel hisznek.
Az én fémmegmunkáló műhelyemben
a szokásosnál több a zene és a fémreszelék.
Végezredményben otthon vagyok,
csak most bezártak egy szárfüles kottásfüzetbe,
ahonnan, amíg tele nem írom,
nem igazán tudok kijönni.

Helyreáll a rend

A végén kicsit rühelli az ember,
meg kényelmetlen, hogy hová tegyem,
a lucskos-csatáros tenyérben is marad bőven,
az ujjak közt folyik,
közben a vadgesztenye illata,

egy zsebkendőbe talán vagy hirtelen
mozdulattal röpíteni a sarokba? A nyálkás
alap stabil, a csap alatt lemosni,
kicsit alul is, de ottmarad azért a szag,
sőt reggelre egészen konkrétta érik.
És rászárad a bőrke egy része,
akár a kakaóra reggel,
nem érdemes lefeküdni,
egy óra sem kell, és jöhetsz ki vizelni,
akkor kimosódik kicsit a vezeték,
már nem ver úgy a pulzus,
a légzés is teljesen hétköznapi,
lesz még pár opálos, vizenyős folt az anyagon,
gyermekláncfűpollen-sárga körvonallakkal,
de azért legalább
egy kis időre,
egy-két napra biztosan helyreáll a rend.

Party

Este szakácpárbaj: a zseniális guatemalai festő
és a gombapüré-specialista Karoline között.
És szülinapi buli is, meg tánc.
Mindez egy installáció felavatása,
a kemény arcélú spanyol képzőművésznőé,
akinek a vezetékneve viszont magyaros.

A pálmalevélből gondosan kikaparom a húst,
imádom a paradicsomos raviolit,
a gaspacho kissé túlspekulált.
Egy intellektuális kisköcsög úgy mosolyog rád,
hogy borzadva látod a szájában magad.
Végül is az összjátékot kell nézni,
a versírás, akár a főzés,
ösztönös arányérzék, mondom félrészegen
(majdnem azt írtam: Bacchusszal telten)
a lélektanilag motivált, aggodalmaskodó svájci kutatónak.
De néha nem is kell ekkora felhajtás,
se gombapüré, se gaspacho,
se installáció, se tánc, se szülinap, se DJ,
épp elegendő a legegyszerűbb
fűszerek kiérlelt magánya.

MĂDĂLINA DIACONU

VĂROSI SZAGTÉRKÉPEK

A szagtalan város olyan, mint a tulajdonságok nélküli ember.

GERNOT BÖHME: ARCHITEKTUR UND ATMOSPHERE

Peter Sloterdijk szerint a 21. század kezdetén a humán tudományok fő problémája nem más, mint „a légköri viszonyok explicitté tétele”.¹ Bár kijelentése akár túlzásnak is tűnhet, és Sloterdijk valóban többféle témát érintett a meteorológiai és éghajlati kérdésektől a légtervezésig és a közterek illatosításáig, kijelentése alkalmas kiindulópont vizsgálataim számára, mivel felveti a következő módszertani kérdést: mit jelent „a légköri viszonyok explicitté tétele”, s különösképpen hogyan vizsgálható a városi légkör? Erre a kérdésre egy, Bécs szagtérképét felvázolni kívánó kutatás ismertetése által kívánok válaszolni. Miután különbséget teszek három szagtértípus között (rendre térkép, érzettérkép és légkör), a „szagtérképek” létrehozásának eredményeit a szagtér reprezentációiként értelmezem, és azt fogom vizsgálni, hogy a szagtérképek kutatása mennyire fogható fel heurisztikus gyakorlatként. Majd a szagtér fenomenológiai elemzésével fogok próbálkozni.

Hogyan rajzoljuk meg egy város szagportréját?

■ A szagtérkép² megrajzolásának legegyszerűbb és leghatékonyabb módja a leírás. Ebből a szempontból immár klasszikussá vált a 18–19. századi Párizs szagportréja, amelyet Alain Corbin rajzolt

Jelen tanulmány a Senses and the City. An interdisciplinary approach to urban sensescapas (ed. by Mădălina Diaconu – Eva Heuberger – Ruth Mateus-Berr and Lukas Marcel Vosicky, et al., Lit Verlag, Berlin, Wien, 2011.) kötetben megjelent írás fordítása a Korunk számára átszerkesztett formában. A közlés a szerző és a szerkesztők beleegyezésével történik.

... a szagtérképeken az észlelés szimmetrikus és megfordítható: a szubjektum egyszerre lát és látható, szagol és szagolható, hallgat és hallgatható.

meg történeti dokumentumok – orvosi jelentések, higiéniai statisztikák, irodalmi leírások stb. – összegyűjtése által.³ Corbin műve, akárcsak Peter Payer könyve „Bécs bűzéről”⁴ és Nathalie Poiret Grenoble-tanulmánya⁵, a városi szagok leltárát társította a szagforrások elnagyolt osztályozásához. Míg e szóbeli leírások szerzői nagyrészt szakértők voltak, a földrajztudós Werner Bischoff⁶ Frankfurt am Mainban toborzott önkéntesek csoportjának véleményeit rögzítő empirikus módszert használt. A csoport tagjaival együtt járták be a város két kerületét. Vizsgálódása kiemeli azokat a sajátos nehézségeket, melyekkel a vizsgálat alanyai a szagok megfelelő leírása során szembesültek, ahogyan „ebben a kutatásban egy számukra jobbára ismeretlen nyelvi talajon mozogtak”, és úgy érezték, hogy a nyelvre való reflektálásban nem rendelkeznek az író sajátos képességével és tudásával.⁷

2007 és 2008 között a Bécsi Egyetem Filozófiai Intézetének hallgatói körében javasolt módszerem kétféle „szagtérkép” elkészítésére vonatkozott: ezeket „mentális térképnek” vagy „terepen kidolgozott térképeknek” nevezhetjük.

Mentális térkép

■ Harminchat, főként nőhallgató huszonhat év körüli átlagéletkorral két egyenlő csoportra oszlott, mindkettőben Bécsben és környékén felnőtt személyek voltak. Minden hallgatót arra kértem, vázolja fel Bécs térképét, és jelölje meg rajta a spontán módon felmerülő szagokat, melyeket a jelmagyarázatban feltüntetendő jelekkel és színekkel ábrázol. A többi paramétert, a térkép megrajzolásának módját, a szagok leírásának és azonosításának szimbólumait (minőségük vagy eredetük megnevezése például) tudatosan nem adtam meg.

Az általuk adott válaszok négy nagy csoportba sorolhatók (1. ábra): természetes szagok (a csoport 82%-a említi), ételszagok (75%), kipufogógázok és ipari eredetű szagok (63%) és végül természetes hulladékok szagai (59%). Említést érdemel, hogy az eredmények százalékaránya a két évben szinte egyforma volt.

1. ábra: A mentális térképekben említett szagok kategóriái százalékban

A természetes szagok egyenlő arányban oszlottak el a Duna mentén, a Duna-szigeten és a Bécsi-erdőben, melyet a központi parkok követtek (a Volksgarten, amely egy híres rózsakerttel dicsekedhet és a Präter). Az ételszagok a Naschmarkt (a központi piac) körül összpontosultak, amely a szagok legösszetettebb listáját ihlette, majd a belváros következett. A kipufogógázok a város teljes területére jutottak, különösen a városi körgyűrű (Gürtel), a belváros és az első kerületet körülvevő körút kör-

nyékére. A természetes hulladék szaga kategóriába – várható módon – a lovak (leginkább a Szent István-dóm körüli téren, majd a konflisállomások környékén), a kutyák (a városban mindenütt) és az emberi izzadság (főleg az egyetem) került. Egyéb válaszok a kórházi szagokra, a Szent István-dómban terjedő illatokra, lakások és lépcsőházak szagaira stb. vonatkoztak.

A kutatás megmutatta, hogy Bécs lakosai általában pozitívan vélekednek városukról, hiszen az első helyen említett természetes szagokat mindig pozitívan értékelték, míg az ételek szagaira adott reakciójuk ambivalens volt. A médiában gyakran megjelenő kipufogógázokról és a természetes hulladékok szagairól kiderült, hogy kevésbé „láthatóak”, bár említésüket erős érzelmi reakció kísérte. Az önkormányzat számára a vizsgálat jól igazolta azt, hogy a lakosok azonosulnak a várossal és annak életminőségével.⁸ Sajnos más városokról készített hasonló vizsgálatok hiányában – ezalól kivételt képez Bischoff elemzése Frankfurt am Mainról – nem tudunk releváns összehasonlításokat tenni. A válaszok mindenesetre lehetővé teszik, hogy felrajzoljuk Bécs természetes környezetének mentális térképét és annak két tengelyét: az erdőket és a vizeket. E térkép módosítja a Bécsről kialakult hagyományos képet, melyet a Bécsi-erdő zöld öve uralt. A kutatás egyik meglepő mozzanatát két helyszín hiánya jelentette: az egyik a turistalátványosságnak számító Schönbrunn, amely többé-kevésbé szagtalannak bizonyult, a másik pedig a Szent Marx temető, egy régi biedermeier sírkert, mely a lakosok körében orgonabokrairól híres. A jellegzetesen bécsi ipari szagok két, hosszú hagyományra visszatekintő gyárból származnak, az egyik a Manner cukrászat, a másik az Ottakringer sörfőzde – mindkettő a régi munkásnegyedben, Ottakringben található, amely, miközben a bécsi identitás teljes értékű része, még nem került fel a turistalátványosságok listájára. Végül, de nem utolsósorban ezek a mentális térképek megerősítették azt, hogy az első metróvonal, az U1 sajátos szaggal rendelkezik, és hogy a Szent István-dóm tere (Stephansplatz) problematikus hely – mind a felszín, mind a föld alatti állomás tekintetében.

Terepen kidolgozott szagtérképek

■ A terepen kidolgozott szagtérképeket 2007 és 2008 tavaszán ugyanazon az útvonalon megtett séták során rajzoltuk meg. Ez esetben a vizsgálat alanyainak azt tanácsoltuk, hogy töltsék le a Bécs városának honlapján található várostérképet, és sétáik során jelöljenek be minden szagot az általuk szabadon választott és a jelmagyarázatban feltüntetett szimbólumok segítségével. Kiegészítésként fel kellett jegyezniük a dátumot és az uralkodó időjárási viszonyokat.⁹

Tény az, hogy szagtérképként való általános megnevezésük ellenére a mentális térképek Bécs városi szagtérképének explicit szubjektív reprezentációját adják, míg a terepen kidolgozott térképek ismételten végrehajtott megfigyelések eredményeit összesítik. Amennyiben „minden térnek szimbolikus és materiális összetevői vannak”,¹⁰ vizsgálatunk esetében a tér szimbolikus összetevője hangsúlyosabb a mentális térképeken, a tér materiális dimenziója pedig, vagyis a tapasztalt szagforrások jelenléte, hangsúlyosabb a terepen kidolgozott térképeken. E különbséget félretéve, mindkét módszer úgy építi fel a szagtérképet, hogy a szagokat és a korrelatív, „szubjektív” észleléseket és reprezentációkat (első személyű beszámolókat) egy „objektív” térmodellen (a várostérképen) helyezi el, amely megelőzi a közvetlen érzéki tapasztalatot.

A bécsi vizsgálatot megelőzte egy „szagtúra”, melyen ugyanezen csoport néhány hallgatója vett részt egy Seven Oaks-i farmon Kentben, Angliában.¹¹ Egyrészt úgy tűnik, hogy a szagtérképek megrajzolása bonyolultabb városban, mint vidéken a városi szagok sokfélesége és összetettsége miatt. Másrészt a városi szagtérkép a városlakó „természetes” környezetét reprezentálja, s ezért a városi szagokat könnyebben azo-

nosítja. A kísérlet tisztább formában hajtható végre vidéken, mivel ilyenkor nem kell számot vetni az épített struktúrákkal, és a szagtér „valós” elrendeződésére koncentrálnunk. A sétáló vidéken szabadabban mozoghat, míg városban a közlekedés szabadságát az utcahálózat határolja le. A Seven Oaks-i tapasztalatok – melyek során a csoport bizonyos tagjai hajlamosak voltak versenyhelyzetként értelmezni a túrát, melyből vesztesként kerülnek ki, ha semmit sem éreznek – bizonyos módszertani változtatások bevezetését tették indokolttá a bécsi terepen készített szagtérképek esetében: a csoport tagjaira bíztuk, hogy sétájukat egyedül vagy mások társaságában teszik-e meg. Azt is elismertük, hogy több séta segítheti a hallgatókat környezetük alaposabb megismerésében.

Szagtértípusok

■ Közelebbről megvizsgálva a kérdést, a szagtérképek megrajzolása egyszerre nagyon könnyű és szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Könnyű azért, mert nem adhatunk egyetlen helyes választ arra a kérdésre, „egészében milyen szagú egy város”, s mert ebben a tekintetben az orr semmilyen technikai eszközzel nem helyettesíthető, s továbbra is a szagok elemzésének legjobb módját kínálja.¹² Szinte lehetetlen feladat pedig azért, mert szükségesnek látszik az illatok vizualizálása, vagyis érzéki adatok egyik regiszterből a másikba való áthelyezése. Az előbbieket ellentmondanak annak a fenomenológiai tézisnek, mely szerint minden érzéki modalitás sajátos, a többivel kapcsolatban álló „világot” képez, vagyis amikor taktilis minőségeket „látunk”, ezeket semmi mással nem helyettesíthetjük kielégítő módon.¹³ A megélt tapasztalatok szempontjából a szagtérkép grafikai formája paradox jellegű, hiszen két egymással inkompatibilis nézőpontot egyesít: a felülnézetét (térkép) és a belső perspektíváét (*à plein pied*, szagtérkép). Foglalkozunk most ezzel a gondolattal, és hasonlítsunk össze egymással három térbeli reprezentációt, a térképeket, a szagtérképeket és a légkört.

Térképek

■ A térképeket rendszerint úgy értelmezik mint egy fiktív, a világra egy rögzített pontból letekintő szemlélő madárperspektívájának megtestesülését. Valójában azonban képtelenség megtalálni a tér azon pontját, ahol az észlelés egybeesik a térkép által forgalmazott képpel. Más szóval a térképeknek nincs érzéki próbakövük, és minden légifelvétel torzít a neki megfelelő térképhez képest. Minden térkép absztrakt konstrukció, és nem megélt tapasztalat eredménye, hiszen a térképkészítő szubjektum kívül esik a világon, és abszolút értelemben (a földhöz kapcsoló minden szálát elvágva) egyfajta seholban tartózkodik. Ennek ellenére a modern kartográfia termékeit úgy mutatja fel, „mintha azok egy totalizáló látványon keresztül a világ föl és mögé lennének helyezhetők”¹⁴ – olyan hangokat is hallani, hogy „a hálózati társadalom felemelkedése a térképnek a táj fölötti győzelmét jelenti”.¹⁵ Ez esetben a térképek vizuális jellege lényegi összetevő, hiszen a térkép olyan adathalmaz, mely látható vagy elviekben láthatóvá *tehető*.

Szagtérképek

■ Ezzel szemben a szagtérképek a lakók perspektívájának és környezetészlelésének felelnek meg; más szóval a szubjektum egy táj része, egyszerre észlelő és átalakító, aki környezetével aktív testi kapcsolatban áll és energiacsereét folytat. (A szubjektum „valahol” a tájban foglal helyet.) Az elhangzottak eredménye, hogy a szagtérképeken az észlelés szimmetrikus és megfordítható: a szubjektum egyszerre lát és látható, szagol és szagolható, hallgat és hallgatható. A tájkép fogalmát különösképpen perspektivikus *képek* és ezek ikonikus reprezentációi esetében használták, míg a modern

térképek absztrakt, konvencionális szimbólumokat használnak. A tájkép ugyanakkor indexikus is, mivel igazságfeltételei a szubjektum perspektívájához kötődnek, míg a térképek objektivitásigénye abból származik, hogy függetlenek elkészítésük helyétől.¹⁶ Ezáltal a szagtérképek kétértelmű helyzetbe kerülnek, hiszen indexikus jellegük van: a szagok rögzítését szolgáló minősítések *in situ* vannak jelen, a szagokra tehát nem tudunk úgy „rámutatni”, mintha „itt lennének”, és megragadni sem tudjuk őket.

Ugyanakkor a térképek nem változnak a szubjektum mozgása szerint: ellenben a tájképek „mozgásban levő tudást” objektívnak,¹⁷ melyet pillanatnyi reprezentációk sorozata fejez ki a szubjektum térbeli állomásainak megfelelően.¹⁸ Különösképpen igaz az, hogy a szagtérképek folyamatosan változnak – még a mozdulatlan szubjektumok esetében is – a tárgyak horizonton belüli mozgásának és a „dinamikus környezeti áramlásnak” köszönhetően.¹⁹ „A kartografikus világban [...] minden mozdulatlan és csendes. Nincs napfény, sem holdfény; fény és árnyék nem váltakozik, se felhők, sem árnyékok, sem visszatükröződések nincsenek. A szél nem fúj, sem a fák lombját, sem a hullámokat nem borzolja. Nincsenek madarak az égen, hangjukat sem hallani, s az erdőkön és réteken az állatok létezésének semmi jelét nem tapasztalni; a házakban és az utcákon sem emberek, sem forgalom.”²⁰ Másként szólva a térképek absztrakt konstrukciók, míg a szagtérképek függőben maradt mozgások és egy folyamatos változásban lévő világ pillanatnyi reprezentációi; a tájképek nem egyszerűen adottak, hanem egy helyzet részét képezik.

Légekör

■ Végül pedig légekörön egy bizonyos hely levegőjét, tágabb értelemben pedig egy hely vagy helyzet uralkodó hangulatát, auráját, flairjét értjük. Ennek megfelelően egy város légeköre az urbánus valóság teljes benyomását jelenti, valami olyasmit, amin az emberek egy adott városban közösen osztoznak.²¹ Hubert Tellenbach az „orális érzék fenomenológiájáról” szóló könyvének²² megjelenése óta a légekör fogalmát több diszciplína képviselői is felfedezték, így például filozófusok,²³ építészek,²⁴ szociológusok,²⁵ sőt földrajztudósok²⁶ is. Ezek a szerzők egyaránt kiemelik a légekörnek a tér érzelmi minőségeinek kombinációjából adódó ellentmondásosságát: a légekör nem teljesen objektív, s ezáltal a tér objektív jellemzőire adott ösztönös reakciókat lehetővé tevő, sem teljesen szubjektív, s ezáltal egyetlen személy érzelmi diszpozícióinak egy alapvetően neuronális környezetben való elrendezését biztosító, hanem a szubjektum és az objektum közötti sajátos interakciót fejezi ki. A légekör tapasztalata sem absztrakt tudás, mint ahogy egy térkép olvasása sem az. Átérzésének szükséges feltételeként nagyon is testi, *in situ* jelenlétet követel meg: *ott kell lenned*, és a térben kell mozognod annak érdekében, hogy *érezd* a légekört. Ez megnyitja a lehetőségét annak, hogy a *Befindlichkeit*ot (*hangulatot*) úgy értelmezzük mint annak az értelmét, hogy hol is vagy („wo man sich befindet”), vagy „miben vagy benne” (*Darin-Sein*).²⁷ A légekör egy hely spontán benyomását nyújtja, és az emberekben az otthonosság vagy az idegenség, a nyugalom vagy a feszültség stb. érzéseit váltja ki. Habár az érzések csak nagyon homályosan írhatóak le, a légekört mégis interszubjektív módon tapasztaljuk. A légekör egyszerre kétes és önbizonyos, térben elhelyezhető, s úgy tűnik, kitölti a teret, kiterjedése határtalan, és nincsenek pontos térbeli határai.

Ha a térképek az adatokat vizuális diagrammá alakítják át, és az érzettérképek oly sokfélék, mint ahány érzéki modalitás létezik, akkor a légekör elsősorban feloszthatatlan, egységes totalitásként jelenik meg. A térképkészítést egy folyamatos, homogén tér reprezentációja alapozza meg; a térképek a tér teljességéből kivágott szeletek, és így folytonos analízis és szintézis tárgyává tehető. A tájképek a szubjektum mozgásának és a tárgy variációinak megfelelően változhatnak. A légekör számára azonban

ezek elkülönült minőségek; nem lehet őket térképpé szervezni, sőt váltogatni sem lehet őket, mint a tájképek érzékelhető horizontjait; a léggör olyan, mint a „világfolyam”.²⁸ A szagok illetően sajátos folyamatai nem reprezentálhatóak a fizikai metrikus tér alapelvei szerint, nincsenek sem határai, sem oldalai, sem részei, sem perspektívái, így pedig „sem nem mérhetőek, sem nem számlálhatóak, sem fel nem oszthatóak”, sőt objektív módon ki sem fejezhetőek;²⁹ leginkább leírhatóak.

Összefoglalásképpen: ha összehasonlítjuk a térkép, az érzettérkép és a léggör fogalmait, a következőkre jutunk: 1. a strukturális jelleg (a tér mint a tárgyak szilárd rendje) a legerősebb a térképek és a leggyengébb a léggör esetében; 2. a szintézisben megjelenő sorozatok elemzésének és egységesítésének módszere a térképekre a legalkalmazhatóbb, míg a léggörre gyakorlatilag alkalmazhatatlan; 3. az érzettérkép (a szagtérképet is beleértve) még mindig kötődik a tárgyakhoz, míg a léggör – úgy tűnik – minden struktúrát nélkülöz, és csupán a környezet egy kétes minőségére vonatkozik; 4. a térkép elsősorban vizuális, az érzettérkép elsősorban plurális, a léggör tág értelemben (nemcsak szagokra vonatkoztatva) holisztikus és egységes, a testnek mint egésznek a hozzájárulását feltételezi; 5. továbbá a térkép a szándékos, racionális kidolgozás eredménye, míg a léggör spontán érzékelése kicsúszik a racionális megalapozás bűvköréből. Az érzettérképek tehát átmeneti kategóriák a térkép és a léggör között. Mindezen okok miatt Bécs *léggörének* feltérképezése lehetetlen: Bécs *szagtérképének* megrajzolása csupán paradox lehet, hiszen megkívánja *a szagok objektíválását, vizualizálását, elrendezését és stabilizálását.*

Szagtérképek olvasása

■ Az előbbieken elhangzott már, hogy a szagtérképek felvázolásában³⁰ a diákok nem kaptak semmilyen segítséget a térkép ábrázolása vagy a szagok szimbolizálása tekintetében, hiszen ezt a mozzanatot heurisztikus gyakorlatként fogtuk fel. Így például kíváncsi voltam arra, hogy egy sajátos szag forrását adják-e meg, vagy inkább terjedésének útvonalát, esetleg megjelölik a teljes zónát, amelyben ez a sajátos szag megfigyelhető volt. Megemlíti-e a szélirányokat, különbséget tesznek-e szimbolikusan a különböző szagminőségek között (erőteljes és diffúz, édes és savanyú, folyamatos és vissza-visszatérő)?

Engedtesse meg, hogy néhány megjegyzést fűzzek az eredményekhez. Először is a térképek világosan mutatták ki a szagok objektifikálásának irányvonalait, a szagot inkább a forrásához kívánták kötni, ahelyett hogy kvalitatív módon írták volna le: más szóval Bécs nem ilyen szagú, de *ettől* vagy *amattól* szaglik. Ez az objektifikációra való törekvés nemcsak annak a megszokott reakciónak felel meg, hogy szagló tárgyakat keresünk, amikor egy váratlan szag kerül utunkba, hanem annak is, hogy a szagokat forrásuk megjelölésén keresztül nevezzük meg. Ennek megfelelően a mi „térképészeink” gyakran használtak képi szimbólumokat a szagok forrásainak megjelölésére (ló, kolbász, virág, közlekedési eszközök stb.). Tegyük hozzá, hogy ugyanazon kategóriák, amelyeket Kevin Lynch vezetett be,³¹ a város vizuális ábrázolására, a város szagtérképének elkészítésében is hasznosnak bizonyultak:

- útvonalak és járatok, a szag terjedésének csatornái (például a folyó vagy az utcák nyomvonala);
- diszkrét illatok pontszerű forrásai (például gyalogosok a terepen kidolgozott szagtérképeken);
- fókuszpontok, a város stratégiai pontjai (például vasútállomás);
- jelképek vagy sajátos műemlékek (a leggyakrabban a Szent István-dómot említik, melyet szimbolikus központként ábrázoltak az ott terjengő szagoktól függetlenül);

– szagos környékek (egy esetben a csillaghoz hasonló szimbólum explicit módon a hatáskört – *Umkreist* - jellemezte).

Ugyanakkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy az elszigetelt szagok kijelölt helyei (mint például a Volksgarten, ahol a szagtérképet egy virágokkal szegélyezett ösvény jelentette) és a besatírozott szagzónák (mint például az Oberlaa park) közötti különbség a szagos környezet nagyságával álltak-e összefüggésben, vagy önkényes döntés eredményei voltak.

Mindazon elemek közül, melyeket Lynch egy város képe kapcsán említ, csupán a határok voltak kevésbé relevánsak a szagok sajátos dinamikájának köszönhetően. A homályos határok jelensége a mentális térképek esetében kevésbé volt nyilvánvaló, mint a terepen készített térképek esetében. Ebből a szempontból jelentős az Opernpassage (az Opera előtti aluljáró) Kristina Schnigger építész által megrajzolt térképe, illetve az ehhez fűzött szóbeli kommentár: „Az uralkodó szag kellemetlen, meghatározhatatlan, mert kevert szagok egyvelege (verejték, testszag, vizelet, ürülék, cigarettafüst, mosószer),” vagyis „áporodott és dohos szag”. A szagok folyamatosan és kiszámíthatatlanul változnak: „A folyosó közepén a szag mindenütt érzékelhető, bizonyos ponton azonban kámforrá válik.” A cigarettafüst „eluralja a folyosó közepén tapasztalható szagok mindenikét”, mint egy „átható alaphang” (vagy ha úgy tesszük, *note de base*). A cigarettafüst bűze „még inkább arra készlet, hogy befogd az orrod”, s ezáltal a szubjektum implicit jelenlétére és sebezhetőségére utal – a térkép szokatlan mozzanataira. Az aluljáróban levő „léghuzat” nem több mint egy szagnyom (ebben az esetben a felszíni park felől áramló friss levegő). Az előbbieken megrajzolt térkép a tér folytonosságát jelöli a lépcsőzetes leárnnyékolás eszközével; ugyanakkor ez a tér a város szagtérképén egyfajta buborékot képez, amely a maga során kisebb buborékokat tartalmaz, melyek a környezettől szinte hermetikusan záródnak el: „A plázákbeli gyorsétkezők szaga (például az Opernpassage középső folyosóján) csak a boltba lépés után tapasztalható meg teljesen” – a légkondicionáló berendezésnek köszönhetően. „A többi esetében, a virágárus és az újságosbódé kivételével, a boltok jellege nem tapasztalható meg kintről, vagyis mindig »erős szagküszöbökön« kell átlépnünk.” A térkép elszigetelt pontjai a járókelők alkalomszerű illatát jelzik.

Tény, hogy mind a mentális, mind a terepen készített térképek gyakorlati alkalmazhatósága elenyésző mindaddig, amíg az emberek nem követik úgy a szagokat, ahogyan az állatok teszik; az urbánus közösségek találkoznak a szagokkal, de nem keresik azokat. Ezen túl a kísérlet mesterséges a mindennapi élet természetes sok érzéket feltételező tapasztalatához képest. Valójában a szagtérképek valódi jelentősége implicit narratív jellegükben rejlik: a szagtérképek újra számba veszik a város útvonalaikat, egyféle „retrospektív történetmondásként” működnek,³² újra színre viszik a sétákat,³³ vagy talán arra használhatók, hogy további „szagsétákat” szervezzünk a városra át. Főként a terepen készített térképek jelölik a mozgás ösvényeit, és az észlelés folyamatát a sorozatos illatok eszköztárával rekonstruálják. A térképek arra is alkalmasak lehetnek, hogy az embereket érzékennyé tegyék a szagokra; így például bizonyos térképek azt mutatják, hogy egy belvárosi bevásárolózóna szagtérképe (Rotenturmstrasse) a hét folyamán is változhat, ha erre odafigyelünk. A terepen készített szagtérképek arra is szolgálhatnak, hogy a szagemlékeket archiváljuk. (Ki emlékszik arra, milyen szag volt az utcákon egy évvel korábban?) Véleményem szerint ugyanazon környék többszöri vizsgálata az érzettérképekkel összhangban idővel a helyhez való kötődést alakíthatja ki, és kidolgozza a hellyel való azonosulás rítusait.

Ebből a nézőpontból már kevésbé fontos az, hogy ezek a térképek pontatlanok maradnak; viszonylagos meghatározatlanságuk éppen a tapasztalat igazságának evidenciáját nyújtja, mely igazság különbözik az objektivitás tudományos sztenderdejé

szerint mért pontosságtól. A lakosok nézőpontjából nincs nagy jelentősége annak, hogy egy szag kellemes vagy kellemetlen, a kontextusuk az, ami meghatározó: „fontosnak érzem megjegyezni azt, hogy a lóvizelet szagát – írja Isabella Grandl a Stephansplatzról készített szagtérkép szerzője – nem találtam zavarónak, hanem valami olyasminak, ami a helynek identitást adott. Habár a kutyaürülék és a kipufogógázok szaga számomra zavaró volt.” Egészen odáig merészkedett, hogy a „belváros szagát” „lóvizelet, kipufogógázok, édességek, régi falak és étkek szagainak egyvelegként” határozza meg.

A térképkészítők azon igénye, hogy szóbeli kommentárokat is fűzzenek tapasztalataikhoz, igazolta a megfigyelési módszerek korlátoltságát, és megerősítette azt a nézetet, hogy a nyelv még mindig a legalkalmasabb médium a szagok leírására. Ezek a szóbeli kommentárok ideális eszközei annak, hogy a tapasztalatot *folymatként* rekonstruáljuk, mindeközben a modern térképek önmagukat ready-made-ként vagy *faits accomplis*-ként jellemzik, és ezzel azt a benyomást keltik, hogy a térképek személytelenek és objektívek.³⁴ Ami pedig a városi szagok fent említett kategóriáit illeti (természetes szagok, ételszagok, a közlekedés és az ipar szagai, organikus szagok), nyelvezetük elemzése azt mutatja, hogy a legváltozatosabb leíró nyelvezetet az ételszagok megjelenítése során használták, míg a másik három kategória esetén a terminológia meglehetősen önisméltó volt. Az általunk készített interjúk meglehetősen informális volta dacára meglepetést okozott a természetes szagtérképek monoton nyelvezete, mintha ilyenkor a szagok homogén egyvelegéről beszélhetnénk, s az illatos növényeket csak ritkán különböztetnénk meg egymástól.³⁵ Nem okozott viszont meglepetést a szagok metaforákkal vagy metonímiákkal való megjelölése.

Végül, de nem utolsósorban azt a kérdést, hogy a város „szagtérképéről” egyes vagy többes számban érdemes-e inkább beszélni, nyitva hagyjuk. A szagtérkép egyrészt erők és egymást keresztező útvonalak tere, másrészt viszont egyes változataik egymás mellett levő vagy egymást átfedő reprezentációkra utalnak. A létezők számára mindenesetre lakni annyit tesz, mint mozogni, vagyis a testet egy lehatárolt helyről a másikkra vinni át, egy (privát vagy nyilvános) tárolóból a másikkba. Ebből a nézőpontból a városon átutazni nem azt jelenti, hogy egy üres téren haladunk át, hanem hogy buborékokba hatolunk, be és nyomokat hagyunk magunk után, hogy anyagi légkörben mozgunk, mely látható és láthatatlan jelenlétek üzeneteivel van tele, nekünk pedig meg kell fejtenünk ezeket. Ha a modern térképek elhagyott színpadokhoz és steril tájképekhez hasonlítanak, a „szagtérképek” visszahozzák az életet, tapasztalati beszámolók és élettörténetek elmesélt részleteiként.

A szagterek jellemzői

■ Amennyiben a városi szagtérképek létrehozásának módszere elegyíti egymással a városban terjedő szagok reprezentációit (mintha a város az immateriális szagok materiális tárolója volna, melybe a szagokat *belerakják*) a város *szagjaival* (melyeket úgy fogunk fel mint egy kollektív, élő létező megkülönböztető lehetét), a következő oldalakon engedtessek meg nekem a *szagok városáról* mint illékony, láthatatlan és szinte immateriális térről,³⁶ illetve a szaglástér általános jellemzőiről beszélni. Ennek érdekében a fenomenológia segítségét fogjuk igénybe venni. Mivel a fenomenológiai megközelítés sajátossága az átélt tapasztalat *leírása*, ideális lehet Sloterdijk felvetésének megválaszolásában azáltal, hogy „explicitté teszi” a tapasztalat feltételeit. Ahelyett, hogy objektifikálná a szubjektumot, ahogyan a természet- és társadalomtudományok harmadik személyű beszámolóit teszik, a fenomenológiai elemzések első személyű beszámolókon alapszanak. A szubjektum nézőpontjából az élettér különböző tulajdonságokkal felruházott helyeket tartalmaz, szerkezete pedig komplex. A

képlékeny átmeneti terek és az éles határok egyazon zárt teret képeznek, mely a mozgás és a tapasztalat révén kitérhető. Végül, de nem utolsósorban a tudományok semleges terével ellentétben az észlelés átértékelésére foglalkozik (melyek a tér szubjektumra gyakorolt elfojtó vagy serkentő hatásának felelnek meg), illetve jelentéssel rendelkeznek. Mind az értékek, mind pedig a jelentések a szubjektum sajátos viselkedését határozzák meg a minőségi tér elsajátításában.³⁷

Továbbá az észlelés fenomenológiája a különböző érzékek esetén rendre a (megélt) tér sajátos formáinak létezését emeli ki.³⁸ Hermann Schmitz³⁹ szerint például a látást és a tapintást jól strukturált és élesen lehatárolt mezők határozzák meg, melyek relatíve stabil rendezettségűt mutatnak, s ezeket „helyeknek” (*Ortsräume*) nevezi; ezzel ellentétben a hőérzékelés alkotta tér pusztán „kiterjedés” (*Weitraum*), míg a szaglás és a hallás tere irányok szerint rendeződik (*Richtungsraum*). Leginkább a szagtérképekre jellemző, hogy egymást keresztező erők és nyomok vagy a keringő levegő áramai által hordozott váltakozó minták terepeként jelennek meg.

A megélt tér általában a szubjektum teste⁴⁰ mint kitüntetett hely, mint abszolút központ vagy nullpont (*Nullpunkt*) és az ahhoz kapcsolódó tengelyek⁴¹ köré szerveződik. Különösképpen a fentebbiekben említett vektoriális térben (*Richtungsraum*) az irányok akkor jelennek meg, ha a test megnyílik a tér kiterjedése előtt, és a test e belső mozgása, amelyet Schmitz⁴² a „mélybe való” visszafordíthatatlan „kiterjesztésként” ír le, egy *predimenzionális mélység* tapasztalatát hívja életre.⁴³ Schmitz azonban kimondatlanul hagyja azt, hogy a szaglás esetében a test mélységbe való kiterjesztésének szubsztátuma kinezetikus: ez a belégzés aktusa,⁴⁴ mely kontrasztban áll a hallgató test látszólagos mozdulatlanságával. A légzés aktusát azonban a test lehatároltságához való visszatérés követi, és így az nem egyirányú, mint ahogyan Schmitz feltételezi. A predimenzionális mélység egyszerre utal a szaglás megvalósulásának terére és arra a térre, melyben a szagok konstituálódnak, mint például amikor az egyik illat valami testesebbre emlékeztet, mint egy másik.

És valóban, a kiterjesztés sokkal kevésbé képzelhető el egy nyílt-egyenes térben történő nyitásként, mint inkább „voluminozitásként” (*Voluminosität*), amit ismételtelen csak predimenzionális tömegként határozhatunk meg.⁴⁵ Schmitz maga is tisztában van azzal, hogy milyen nehézségeket kell megválaszolni a tér „paradox” jellegének feltételezésével, hiszen a következő kérdést teszi fel: „Miben áll ez a dimenziók nélküli tömeg? Ezt a kérdést nehéz megválaszolniunk.”⁴⁶ Javaslatát értelmében ezt a teret talán „a dinamika kategóriáival” vagy „a mozgásra tett utalásokkal” írhatjuk le, végül viszont ezt a feladatot a jövő tudományára bízta.⁴⁷

Nos tehát a szaglás mint egyfajta kiterjesztés gondolata kontrasztban áll ugyanazon érzéki tapasztalat megszokott, kívülről a testbe irányuló mozgásként vagyis az illatok belégzéseként és elsajátításaként való felfogásával, melyet az étel magunkhoz vételével analóg módon fognak fel.⁴⁸ Így tehát a szaglás és az ízlelés az interiorizáció (*Interiorisierung*)⁴⁹ tapasztalatát foglalja magába, és ezek azok az érzékek, amelyekben a testi határok átlépése nem foglalja magába szükségszerűen a sérülés és sértettség (*Verletzung*)⁵⁰ érzését. A közvetlenség és az intimitás, a városi szagtérképek és a polgártársak okozta kellemetlenség intenzitása itt alapvető jelentőségre tesz szert. Így például Kant és Simmel egyaránt meg volt győződve arról, hogy a szaglás gyakrabban okoz kellemetlenséget és diszkonfortot, mint megelégedettséget, és így elhibázott lenne az orr érzékenységének fokozása, hiszen ezzel csak növelnék a boldogtalan emberek számát. Ez az értelmezés a maga korában teljes összhangban állt a modern ember szagokkal szembeni gyanakvásával, s még ma is felbukkan abban a törekvésben, hogy a városokat szagtalanná változtassák. Ezzel szemben a szaglástér „semleges” fenomenológiai leírása hozzájárulhat ahhoz, hogy megszabaduljunk a szagokkal szembeni kortárs előítéletektől.

Összefoglalásképpen. A szaglástér az akusztikai térnél folyamatosabb dinamikussabb és irányok szabdalta tér, melyet különböző áramlatok kereszteznek. Emellett általában nincsenek határai, annak ellenére sem, hogy egy szagos környék vagy egy szagos tér határai kétségtelenül érzékelhetőek. Instabilitásából kifolyólag a szaglástérnek sem formája, sem struktúrája nincs, hanem sokkal inkább egy mindig változó mintázat vagy „folyadék” jellegét ölti. Az élet közegeként a szagtérkép sajátosan hat az emberekre, ami sokkal kevésbé evidens, mint amennyire csalóka, diffúz és illékony vagy esetenként átható és nyomasztó. A vizuális térbeli perspektívákat a szaglástér irányai váltják fel (nyomok, ösvények, útvonalak), a háromdimenzióval pedig a predimenzionális „voluminózitás” és mélység. A térbeli rend tehát, mely a vizuálisra jellemző, olyan térbeli minőséggé válik, amelyet légkörnek nevezhetünk.

Keszeg Anna és Zuh Deodáth fordítása

■ JEGYZETEK

1. Peter Sloterdijk: Sphären III. Schäume. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004.
2. Douglas J. Porteous: Landscapes of the Mind: Worlds of Sense and Metaphor. University of Toronto Press, 1990.
3. Alain Corbin: Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social 18e-19e siècles. Aubier Montaigne, Paris, 1982.
4. Peter Payer: Der Gestank von Wien: über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen. Döcker, Wien, 1997.
5. Nathalie Poirat: Odeurs impures. Du corps humain à la cité (Grenoble, 18e-19e siècle). Terrain 1998. szeptember, 31. sz. <http://terrain.revues.org/index3141.html> (letöltés időpontja 2009. május).
6. Werner Bischoff: Flüchtige Räume. In: Heinz Paetzold (hrsg): Integrale Stadtkultur. Universität Weimar, Verlag der Bauhaus 2006. 140-155; Werner Bischoff: Nicht-visuelle Dimensionen des Städtischen. Universität Oldenburg, BIS-Verlag der Carl von Ossietzky, 2007.
7. Werner Bischoff: Flüchtige Räume, i. m. 146. sk.
8. Mindez ellentmond egy Peter Payer által idézett vizsgálatnak, mely szerint a bécsi kétharmada úgy gondolja, városuk levegője szennyezett, bár annak minősége a nemzetközi sztenderdekhez képest meglehetősen jó. Peter Payer: Die „Zähmung” der Gerüche. Neue Geruchskulissen in der Stadt. In: Karl Brunner – Petra Schneider (hrsg): Umwelt Stadt. Geschichte des Natur- und Lebensraums Wien. Wiener Umweltstudien 1. Wien, Böhlau, Köln, Weimar, 2005. 562-567.
9. Egyetlen esetben, az U1 metró vonalán tapasztalható szagok esetében, a megjelölés (a térképen való elhelyezés) módszerét a naplóvezetés helyettesítette.
10. Martina Löw: Raumsoziologie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.
11. A szagtúrát a Performing Arts Labs Ltd. egyik műhelyével összekapcsolva szervezték meg.
12. Alexander Illedits – Karin Illedits-Lohr: Nachbarrecht. Die Rechtsstellung der Nachbarn im öffentlichen und zivilen Recht. Orac, Wien, 1999.
13. „Az érzékek kommunikálnak ugyan egymással, egymás számára mégis idegenek.” Vö. Hans Blumenberg: Zu den Sachen und zurück. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 47.
14. Tim Ingold: The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill. Routledge, London, 2000. 230.
15. Michiel Dehaene: Maps and Landscapes. Archis 2004. 2. 60-65.
16. Tim Ingold: i. m. 223. Vessük össze például azt a nem indexikus állítást, hogy „Edinburgh Londontól északra fekszik”, azzal az indexikussal, hogy „Edinburgh itt van”. Uo.
17. Tim Ingold: i. m. 230.
18. Vö. Tim Ingold: i. m. 224.
19. Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: Aroma. The Cultural History of Smell. Routledge, London, 1994.
20. Tim Ingold: i. m. 242.
21. Gernot Böhme: i. m. 137, 139.
22. Hubert Tellenbach: Geschmack und Atmosphäre. Medien menschlichen Elementarkontaktes. Preface by F.J.J. Buytendijk. Otto Müller, Salzburg, 1968.
23. Gernot Böhme: Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995; Gernot Böhme: i. m.; Michael Hauskeller: Atmosphären erleben: philosophische Untersuchungen zur Sinneswahrnehmung. Akademie-Verlag, Berlin, 1995.
24. Peter Zumthor: Atmosphären. Architektonische Umgebungen. Die Dinge um mich herum. Birkhäuser, Basel, Boston, Berlin, 2006.
25. Martina Löw: i. m. 272.
26. Werner Bischoff: Nicht-visuelle Dimensionen... i. m. 157. sk.
27. Gernot Böhme: Architektur und Atmosphäre... i. m. 110.
28. Hubert Tellenbach: i. m. 20.
29. Hubert Tellenbach: i. m. 29.

30. A városi szagélmény vizualizálásának feladata a filozófushallgatóknak kissé szokatlan. Azonban amikor más személyeket, jelesül grafikai ábrázolási kompetenciákkal rendelkező személyeket (művészeket, építészeket) kértem meg arra, hogy szagtérképet rajzoljanak, sokkal tartózkodóbbnak bizonyultak, mert nem voltak felkészülve rá; a naivitásnak tehát megvolt a maga előnye.
31. Kevin Lynch: *Das Bild der Stadt*. Vieweg, Braunschweig, 1989. 60. sk.
32. Tim Ingold: i. m. 232.
33. Tim Ingold: i. m. 234.
34. Ezzel ellentétben Ingold azzal érvel, hogy minden térkép sajátos gyakorlatok eredménye, és egyfajta „életmódot” fejez ki, mialatt a modern tudomány megpróbálja eltörölni azokat a valós folyamatokat, melyek a tudás létrejöttére utalnak – ennek megfelelően a tudomány igyekszik elfedni a térkép emberi tevékenységekben gyökerező jellegét. Tim Ingold: i. m. 225. „Csakhogy a térképkészítés elszakadt a világban való testi mozgás tapasztalatától.” (Tim Ingold: i. m. 234.)
35. Eredményeink David Howes megjegyzését erősítik meg (David Howes: *HYPERESTHESIA or The Sensual Logic of Late Capitalism*. In: Uő (ed.): *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Berg, Oxford, New York, 2005. 281–303.), hogy „az átlaglakosság körében a természetes szagok tudata hanyatló, és a brandelt, márkázott illatok tudata fejlődő tendenciát mutat”.
36. A szaglással való leszámolás egyik kihívása abban áll, hogy szükségszerűen különbséget kell tenni a materialitás és a láthatatlanság között; bár láthatatlan, a szagok tere vagy a levegő médiuma könnyed materiális textúrával rendelkezik.
37. Otto Bollnow: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. 17. sk.
38. Maurice Merleau-Ponty: *Phénoménologie de la perception*. Gallimard, Paris, 1945. 256. (Magyarul lásd Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond, L'Harmattan, Bp., 2007); Erwin Straus: *Vom Sinn der Sinne. Ein Beitrag zur Grundlegung der Psychologie*. Springer, Berlin, 1978.
39. Hermann Schmitz: *Der leibliche Raum. System der Philosophie 3. Band: Der Raum, Erster Teil*. Bouvier, Bonn, 1967. 385.
40. Otto Bollnow: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. 17.
41. Edmund Husserl: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität*. *Texte aus dem Nachlaß 1921-1928*, Husserliana XIV. Edited by Iso Kern. Springer, Dordrecht, 1973. 511, 455, 547.
42. Hermann Schmitz: i. m. 393.
43. Schmitznél a tér dimenzionalitása csak a tér harmadik típusánál jelenik meg, abban az esetben, amit helynek (Ortsraum) nevez. Ha valaki a távolba tekint, vagy a nyílt térbe hull, azzal átfogja a predimenzionális mélységet; mindkét esetben a szubjektum a tér mélységébe ugrik, és a mélység itt a szubjektum részvételének irányát jelenti.
44. Hermann Schmitz: i. m. 388.
45. Hermann Schmitz: i. m. 386, 397.
46. Hermann Schmitz: i. m. 387.
47. Hermann Schmitz: i. m. 388.
48. Immanuel Kant: *Der Streit der Fakultäten. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Werke. Akademie-Textausgabe, Bd. VII. Walter de Gruyter, Berlin, 1968. 157. (Magyarul lásd Immanuel Kant: *A fakultások vitája*. Ford. Mesterházi Miklós. In: Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások*. Ictus, Szeged, 1997. 335-507; Georg Simmel: *Soziologie der Sinne*. In: *Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908*. Bd. II. Gesamtausgabe Bd. 8. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, 276–292; Hans Blumenberg: *Beschreibung des Menschen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006. 675.
49. Hans Blumenberg: *Beschreibung des Menschen...* i. m. 675.
50. Uo.

NYERGES GÁBOR ÁDÁM

Feljegyzések készülnek VI.

neki dedikáltam majd levettem a versről
a nevet még korrektúrában hogy aztán
egy másik nő érthesse félre így köszöntem
meg a tőle kapott sort akkoriban az egyetlen
emberi gesztust amit egyáltalán észrevettem
utolsó mentsváraimat egy ideje tárva-nyitva

hagyom s csak gondosan megszűrt hírekből
értesülök tulajdon életemről nőkről fantáziálok
akik nem izgatnak stimulálom a reflexeimet
próbálgatom magamra az eljövő évek unalmát
a legtöbb időt fekvéssel töltöm nem igazán
tudom mivel telnek a napok

gyerekkoromban másnapra mindig elfelejtettem
a többi gyerek arcát ha kölcsönadtam valamit
matricát játékot másnap aggódtam hogy
megismerem-e még akitől visszakapni vágyom
könyveket találok meg második rejtett
polcok között amiket rendre úgy emlékezem

feledékeny ismerősöknek adtam kölcsön s
most a szükség okán találkozókat zsarolhatnék
ki tőlük ha még emlékeznek épp melyikükre
is gondoltam annak akinek a verset dedikáltam
kis híján majdnem szerelembe torkolló soráért
cserébe sosem adtam semmit de kaptam

tőle bonbont a könyvbemutatón a többi
számlát úgy hiszem már kiegyenlítettem
szigorúan tartom számon minden tartozásomat
egyszer ugyan ötszáz forintot elengedtek
igaz az illető cserébe megvallhatta hogy végső
soron sosem volt irántam rosszindulattal

neki aki mint egyszer veszedelmes kacér
gyöngédséggel mondta megsimítaná magamon
felejtett hegeimet többször próbáltam írni
másik szöveget de mind túl szerelmesre
olyannak pedig túlságosan hazugra sikeredett
a bonbont végül apámnak adtam de én is ettem belőle

ez a másik nő ez az életem majdnem szerelme aki kísértetiesen a világ leggyönyörűbb színésznőjére emlékeztetett akivel egy egész esős délutánt végigbeszélgettünk amíg őszinte mégis többé-kevésbé leplezett megkönnyebbülésére megérkezett jócskán késő barátnője akire – mit tehetett volna – velem várt akinek most könnyeden írogatok s ő is könnyen

veszi szemérmes keresetlen közeledésem mivel folyók sokasága és egy tenger választ el minket azon a délutánon randevúra hívtam még ha nem is neveztem nevén a dolgot épp egy utolsó esélyt kerestem hogy kikecmeregjek végeérhetetlen (azóta amúgy véget ért) sziszifuszi szerelmemből ő „nem emlékezett pontosan” hogy ráér-e aznap este de

mikor levelet váltottunk róla már tisztán rémlett neki hogy fontos és halaszthatatlan dolga lesz pont akkor fél évig hozzá sem szóltam pedig szereti az esőt és a városnak pont arról a részéről jött ahonnan statisztikailag a legtöbb korábbi szerelmem most köszöntöm a születésnapján kérdezem mikor jön haza de még fél év addig hülyét csinálok magamból

hiszen mi közöm van hozzá és mit is kezdenék vele ha teszem azt már holnap visszatérne nézegetem oldalt a képernyőt hogy ki lehetne mégis itt vagy én neki ott de mikor ráköszönnék valakire eltűnik a név talán fél-egy vagy több órája lehetett még *elérhető* a gép pedig szem előtt tartotta nekem mint régi barátok barátnők és ismeretlen ismerősök

szellemeit akik csak addig láthatóak míg hozzájuk nem szól az ember válaszul incselkedést kapok hogy bizonyára nem unatkozom nélküle sem nekem pedig lakat kell legyen a számon hogy de hiszen éppen erről van szó nem azért nem nevezem nevén mert ennél kevesebbert is akartak már perbe fogni (na jó ez is belejátszik) hanem mert mind ilyen akivel

valaha is úgy váltottam két szót hogy nem unatkoztam közben mint álmodban mikor nagyon megtartani kívánsz valamit s az éppen ezért megállíthatatlanul ellibeg nem fut siet vagy iszol nem is nagyon távolodik talán felrémlik hogy hiszen még mindig a kezekben tartod görcsösen szorítod akarod akarod akarod is mindennél jobban de aztán rájössz hogy ez már nem is a te kezéd

Feljegyzések készülnek XI.

az ember ha eleget van többedmagában
megtanulja értelmezni a maga módján
szókapcsolatot legalábbis ha szeretetről
esik szó dolgait is egyre-másra már csak
ideiglenesen helyezi el igyekeztén a
legkevésbé terhére lenni alkalmi

társaságának nem a ráncok hanem ezek
a kétes óvatos mozdulatok a legbiztosabb
jelei az öregedésnek a megfontolt
körültekintő motozás magunk körül amellyel
belakjuk mi éppen lakható idővel aztán
megtanulunk elaludni bárhol evőeszközt

használni bárkivel közösen kézmosást is
nélkülözve ha úgy alakul kompromisszumainkért
egyre kevesebb szemrehányást teszünk
mondván a magunk módján valahogy
nekünk is szükséges élnünk vagy ha nem
is éppen szükséges bizonyos mértékig azért

elkerülhetetlen egyre kisebb adagokban
esszük meg a hátralevő szénhidrát- és
fehérjemázszakát s bőkezűbben bánunk az
idővel a spórolásra is könnyebb lélekkel
hajlunk mint bármikor annak előtte nem
sajnáljuk már a ki nem dobott pénzt

barátainkra ritkábban de akkor hevesebben
szentimentálisabban gondolunk mint valaha
rég elfelejtett tán soha nem is érzett illatokat
idézünk fel hovatovább még késő nyári
fuvallatokat is női tusfürdőnek azonosítunk
s cinkos vonzódást kezdünk rejtegetni legbelül

korábbi viszolygásaink tárgyaihoz nemi
életünkben egyre inkább ismétlésre újrajátzásra
törekszünk lévén a változatosság már untat
s régi telefonszámok és nevek majdnem
tárcsáztán megremeg tétovázó ujjvégünk
egyre égetőbb szükségünket érezzük a világban

ILLAT, SZAG, TISZTÁLKODÁS A NÉPI KULTÚRÁBAN. SZÖVEGEK

Keszeg Vilmos gyűjtése

Illatok

A trunki rózsailatú kút

Benedek Márton 1931-ben született a Bákó megyei Trunkban. Ferences szerzetes és orvos volt. Környezetében a csodadoktor és a szentember szerepkörét rendelték hozzá. A román hatóságok hosszasan üldözték.

1986-ban hunyt el. Halála után a szülőfaluja kútjához kapcsolódó csoda nyomán a régióban vallásos mozgalom bontakozott ki. Leírása: Peti Lehel: A trunki orvos csodaillatú kútjának mítosza.

<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2003&honap=9&cikk=7312>

■ Illatos vót a víz. Mentek a mezőre a fehérnépek. A munkába. S egy szomszéd, melik a kútval szembe ül [lakik], vitt vizet onnan szembe a kúttól. S a mezőn egyiknek elfogyott a vize. S adott. [A kútból merített vízből.] S ej, azt mondja, ebbe szirop vót, olyan trandafir [rózsailatú], ilyen cikláment, ilyen rózsavíz, olyan szerap vót, abba az évegbe. Dehogy vót az szirap. A kúttól onnét van. De ők hogy mindennap ittak, nem tartatták külön. De melyikek nem szokták onnét inni, minnyát megérezték a szagját. S akko amiko jöttek hazafelé délbén, akkor csak mentek oda a kúthoz, s azt mondják, ennek a szagja... na. S aztán elment a beszéd. Harminc-negyven autó volt itt. Várták a rendet. Kimerték a vizet mind, mind. Nem maradt semmi, semmi, semmi. Úgy ment a bűze, a szagja. Eljöttek innét a községtől, hogy mondják, de la primărie. S bétették a klórt. Belém beléje, s még egyszer s még egyszer, s még egyebeket es hántak bé, s aztán megválták a kutat, hogy kitakarissák. S aztán elvesztette a fármékját [varázsát]. – S akkor

Akkor aztán
az első este
marhaszarvval tüzeltek.
Szóval a tűzbe mindég
tettek egy-egy
marhának a szarvából.
Mer akkor a kéménybe
nem tud bémenni,
a kéményen keresztül.

eltűnt az illata? – Aztán eltűnt, mikor a klórokat belé tették s megválták, aztán eltűnt. – Gyógyultak meg tőle? – Igen, igen. Én mentem ki Szentgyörgyre. [...] Kellott menjek ki Csicsó felé. S mikor ott ültem, vót egy ember leülve, s valami más falusi emberekkel. Mondják, há mit csinálsz, mit, mit, mit. Azt mondja, hát mit csináljak, jól vagyok, mit, mit, mit. S azt mondják, hát a betegségvel mit csináltál? Hogy vagy most? Jobban vagy? Há jól vagyok, most jobban vagyok, vittem onnét, azt mondja, én nem tudtam, onnéty Trunkból vittem vizet, s megittam, s azt mondja, úgy jöttem meg, semmi bajam sincsen azóta. (55 körüli férfi, Trunk, Bákó m. K.V. gyűjtése, 1992)

Lüderc távoltartása átható illattal

■ *A lüderc nőket látogató incubus lény. Áldozatai csalódott lányok, megözvegyült asszonyok, akiket a szerető alakját öltve rendszeresen meglátogat.*

Nállunk itt Kamaráson vót egy asszony, az nagyon szerette az urát, és aztán elment, hozzá járt a tisztátalan, de nagyon rosszul nézett ki szegény asszony. Annyira, hogy aztán nem tudtuk, hogy mi csináljunk. Nekifogtunk s aztán fokhagymákat szedtünk össze, szedtek a legények, mer én gyermek vótam. És bedugtak minden lyukat, hogy ne tudjan bémenni. Mer ha fokhagymával bedugják, nem tud bémenni. Akkor aztán az első este marhaszarvval tüzeltek. Szóval a tűzbe mindég tettek egy-egy marhának a szarvából. Mer akkor a kéménybe nem tud bémenni, a kéményen keresztül. És akkor elment, mesélte az a N. Lajos, aki éppen ott vót benn, aztán ott vót nálla, az asszonná három éccaka. Azt mondja, mikor megjött a tisztátalan, úgy rázta a házat, azt mondja, azt hitte, hogy lemenyen a kontya. De ők nem féltek. Mer azt mondja, hogy állandóan kiabáltak nekie, s szidták, hogy menjen dógáro. S három este így csinálták, s harmadik este akkor ledötette a kéményt az asszannak. Mérgebe. Igen. S megmentődött az asszon, s e kellett kötözzék, me ha nem kötözett vóna, megölte vóna. (78 éves férfi, Mezőbodon, Maros m. K.V. gyűjtése, 1983)

Rítusok

Rituális tisztálkodás

■ *Az aranyosvíz a szilveszter éjszakáján, a két év között merített, mágikus erejű víz.*

Miko újév 12 óra vót, akko hamar vették a lányok a vedret, 12 óraker, mikor harangoznak, futattak a kútra, hogy hozzák e az aranyvizet. (65 éves nő, Merőseveresegyháza, Beszterce-Naszód m. K.V. gyűjtése, 1994) Itt van a kastélyon innen egy csorgó, s onnan hoztuk az aranyvizet. Szilveszter éjszakáján. – Csoportosan? Igen, fiúk, leányok. Megittuk. Megittuk, hogy a szerencsénk sikerüljön. (83 éves nő, Sáromberke, Maros m., 1994) A szomszédom ment aranyosvizer, Szilveszter éjjelin. Feri bácsi. – Honnan hozta? – Ahonnan szoktuk rendszeren, szilveszter éjjelin ment az edénye, hozzan aranyosvizet. (75 éves férfi, Nagysármás, Maros m. K. V. gyűjtése, 1994) Akármelyik kútból, csak azon igyekeztünk, hogy műk legyünk az elsők. Vót itt az utcábo egy kút, mióta itt vagyunk, ide mentünk korán reggel. (91 éves nő, Mezőkeszű, Kolozs m. K. V. gyűjtése, 1994) Arra tanított aztán édesanyám, hogy menjünk a patakra és mossuk meg az arcunkat. (81 éves nő, Magyarpalatka, Kolozs m. K. V. gyűjtése, 1994) Még óesztendő estéjin, még nappaltól kiment a határba, egy olyan forráskútból, onnat hozott egy új kancsóval vizet, hogy amilyen tiszta vót a víz, olyan tiszta lesz az esztendő. (74 éves férfi, Cegőtelke, Beszterce-Naszód m. K. V. gyűjtése, 1994)

Mágikus gyógyítás és prevenció

■ Engem Szakálbo is egy öregasszony tanított. Ferikének olyan kiütések lettek. Régebb nem mentek úgy az orvoshoz. S akko vót egy öregasszony Szakálbo, én is ementem ahhoz. S mondom nekie, Rusné. S azt mondta, hogy regge mossam meg a gyermeket édes tejjel. Egészen, ameddig nem bújik ki a nap. Miko bújik ki a nap, akko úgy a nappa szembe dobjam úgy oda a tejet. S megmostam, csak egysze mostam meg, s mind egy szálíg elment. (55 éves nő, Mezőbodon, Maros m. K. V. gyűjtése, 1983) Te, miko én legény vótam, aztán későn, ott hoztuk a vizet messzirő. Azt mondja édesanyám, te, kész a vacsora, s nincs ivóvíz. Mondam, menyek én, édesanyám. Jól bé vót szürkülve. Veszem a vedret, s menyek oda Petricához, vízér. Há miko mejek, keresztülmejek, vót egy híd ott, valakit hallak, hogy ott fürdött a híd alatt. Hm. Bémentem, megnéztem, megismertem. – Maga – mondam – mit csinál, Vica néni? – Te vagy, Feri? – Én. – Mi csinál? Azt mondja: – Fiam, fáj a fejem – azt mondja –, mosam a fejemet, hogy akko még fájjon, miko visszafordul ez a víz. S azt mondta, hogy az az orvosság jo nekie. (73 éves férfi, Felsődetrethem, Kolozs m. K.V. gyűjtése, 1981) Nagypénteken reggel, amég nem jön fel a nap, ki kell menni a patakra, amék gyermek nem mehet ki, annak kell vinni vizet. És meg kell mosni, azt mondják, hogy akkor nem lesz sebe. Soha. Hogyha avval a vízzel mosdik. Úgy kell mondani: Szent Isten, Szent Szűz Mária, / Én nem mosam az én kezeimet, / Hanem mosam az én sebeimet, / S az én bűneimet. Eztet én is csináltam kicsi koromtól, még most is. (72 éves nő, Merősverese gyháza, Beszterce-Naszód m. K.V. gyűjtése, 1994) Aki szeplős vagy májfoltos, a márciusi hónap a levével mosdjon meg. (69 éves nő, Torda, Kolozs m., K.V. gyűjtése, 1979)

Szeplő megelőzése és lemosása

■ A leány március elsején hajnalban dugja ki a fenekét az ajtón, hogy oda ragadjon a szereplő, ne a képire. (69 éves nő, Torda, Kolozs m. K. V. gyűjtése, 1979) Március elsején a leány csóré fenékkal ment ki, hogy ott fogja meg a nap, ne az arcát. (62 éves nő, Andrásytelep, Maros m. K. V. gyűjtése, 1988) Miko előssző látsz fecskét, efutsz egy folyóvízhez, háromszo mondad: Fecskét látok, / Szeplőt hányok. S háromszor megmosdol. (23 éves nő, Detrethemtelep, Kolozs m. K.V. gyűjtése, 1980)

Füstölés – halott szellemének távoltartása

■ Kivágtak egy darabot a szemfedőből, s megfüstölték a hátramaradottakat. Hogy ne idézzék elé, és ne féljenek. (65 éves nő, Gernyeszeg, Maros m. K.V. gyűjtése, 1994) Hogyha megfüstöli magát az ember, akkor már nem álmodik, nem kísérti meg a halott. (55 éves nő, Magyarborzás, Beszterce-Naszód m. K.V. gyűjtése, 1994)

JUHÁSZ KATALIN

TEST – SZAG – TISZTASÁG

Az egyes kultúrák közötti – többnyire kölcsönös – ellenérzések gyakran fogalmazódnak meg tisztasági kategóriákban...

Atisztálkodási szokások néprajzi kutatása kapcsán gyakran szembesültem azokkal a változásokkal, amelyek az éppen aktuális vezető világtrendek nyomán a testi higiénia és a testszagokhoz való viszonyulás terén a 19. század végétől napjainkig bekövetkeztek. A legjellemzőbb vonása ezeknek a változásoknak, hogy társadalmi rétegenként, régióként, sőt akár egy háztartáson belül is az egyes új elemek más és más időpontban kerültek be a mindennapi gyakorlatba. Jelen írásomban rövid kultúrtörténeti szemle után – főként magyar kutatások alapján – a tisztaság és illat összefüggéseinek változását tekintem át a 20. század elejétől napjainkig.

Szagok és testszagok

■ A szagok erőteljesen hatnak ránk, azonban nemigen vagyunk tudatában, milyen fontosak számunkra. Bár az emberi szaglás sok állatéhoz képest gyenge, még mindig nagyon érzékeny. Legalább ezer különböző szagot tudunk megkülönböztetni és felismerni. A szaglás érzékelésünk része; nemcsak a szagok váltanak ki belőlünk érzelmi reakciókat, hanem az élmények is újra felidéződnek, ha az ezekhez kapcsolódó szagot megérezzük. A szaglással kapcsolatos felmérések szerint a szagokat attól függően érezzük kellemesnek vagy kellemetlennek, hogy milyen korábbi élményekhez, érzelmekhez köthetők. Ha az embereket a számukra kellemetlen szagokról faggatjuk, sok olyat említnek, amelyek az emberi testhez kapcsolódnak, például izzadság-, dohányszag, mosdatlanság szaga, a

betegek szaga (kórház) stb. Az emberi szervezet tetőtől talpig, testrészenként sokféle szagot termel. Jellemző szagúak például a fejbőrön és a hónaljban termelődő mirigyváladékok, illetve a nyál, a vizelet vagy a menstruációs vér. A testszagot sokféle tényező befolyásolja, például az életkor, a nem, az egészségi állapot, a táplálkozás és nem utolsósorban a tisztaság, illetve ápoltság.

A tisztaság mint történelmileg változó kulturális és társadalmi kategória

■ A „tisztaság” minimális szintje egy mai modern átlagember számára azt jelenti, hogy mindennap zuhanyozik, és dezodort használ. Egy 17. századi nyugat-európai arisztokrata számára azt jelentette, hogy ingét naponta cserélte, kezét vízbe mártotta, de az egész testét soha nem érte víz vagy szappan. Az ókori rómaiak ezzel szemben akkor érezték magukat tisztának, ha naponta több órán át gőzölték, locsolták, áztatták testüket a közösségi fürdőben (szappan nélkül), aztán fém lehúzóval eltávolították bőrükről az izzadságot és az olajat, végül újra beolajozták magukat.

Minden kultúra meghatározza a maga számára a tisztaság kritériumait, vagyis azt a pontot, amelyet legkívánatosabbnak lát a „mocskos”, illetve a „túlápol” mint két szélső érték között. Ebből a skálaszerű megközelítésből adódik, hogy a higiénia szintje mindig alkalmas kritérium volt egy adott társadalmi csoport megkülönböztetésére, megbélyegzésére, sőt távoltartására.¹ A kívülállót többnyire gyanús tisztátalannak, idegennek érezték. Az egyes kultúrák közötti – többnyire kölcsönös – élelenezések gyakran fogalmazódnak meg tisztasági kategóriákban, mert a tisztaságtörekvéseket generáló szennyeződések és az ezeket kísérő rossz szagok *viszolygást* keltenek. A fiziológiai reakciók kulturális kiterjesztése olyan dolgokra, amelyeket csak az adott kultúra tart tisztaságfeltételnek, a viszolygás érzését is kiterjeszti, és eleve negatív érzésekkel övezi a csoport tisztasági szabályaiban nem osztozó idegent.²

Az ókori egyiptomiak például tisztátalan dolognak tartották, hogy a görögök képesek poros testtel beleülni egy medencébe. Az arab és török utazók, majd a 19. század végi amerikaiak szerint az európaiak mosdatlanok, de köztük is a legpiszkosabbak a franciák és a spanyolok. A túlzott tisztaság is lehet gyanús: az európaiakat évszázadokon keresztül megbotránkoztatta az a mindenre kiterjedő alaposág, amellyel a muzulmánok a testüket mosdatták, a nemi szervüket is beleértve.³

A testszagok közötti érezhető különbségek nemcsak egyes országok, népek között, hanem azokon belül is alkalmasak a társadalmi megosztottság kifejezésére és érvényesítésére. A többségi társadalomhoz képest – egy etnikumhoz, társadalmi osztályhoz vagy nemhez tartozás miatt – marginalizálódott embercsoportok általában egyúttal rossz szagokat is társítottak. A kelet- és közép-európai társadalmakban például a roma népességet a többségi társadalom „tisztátalanként” (és egyúttal „bűdös-ként”) bélyegzi meg.⁴ Az 1930-as években George Orwell írta, hogy „az osztálykülönbségek igazi titka a művelt Nyugaton” abban az elképzelésben állt, hogy „az alsóbb osztályok bűzlenek”. Orwell arra is rámutatott, hogy ebből a hiedelemből adódott a közép- és felsőbb osztályok tagjainak a munkásosztály felé érzett tényleges fizikai undora, amely segített fenntartani az osztálykülönbségeket.

A nemek közül a nőket tekintették hagyományosan intenzívebb szagúnak a férfiaknál, ami jelenthette azt, hogy a nők bűdösebbek, de akár azt is, hogy illatosabbak. A nőkről néha azt tartották, hogy az illatszerrel a bennük rejlő eredendő tisztátalanságot próbálják leplezni. A nők és a kellemetlen szag nagyon ősi összekapcsolódása egyrészt a speciális „női termék”, a menstruációs vér kellemetlen szagának, másrészt annak a (maszkulin) felfogásnak köszönhető, miszerint a nők a társadalom veszélyes és erkölcstelen elemei. A nők kellemes illattal való társítása viszont abból adó-

dik, hogy a nő (a férfi számára) vonzó jelenség, romantikus elképzelések szerint pedig a nők elbűvölőek és tiszták.

A nők szokásos illatszerhasználata csak erősítette a nők és a kellemes illatok asszociációját.⁵

Láttuk, hogy az eltérő tisztaságfelfogással együtt az ahhoz szorosan kapcsolódó testszag minősége is szerepet játszik a társadalmi érintkezésben. A szag tehát nem csupán biológiai és pszichológiai tapasztalat, hanem társadalmi és kulturális jelenség is, akárcsak a tisztaság fogalma.

Szagok távoli kultúrákban

■ A különböző kultúrákban mások lehetnek a kellemesnek számító illatok is. Az etiópiai daasanach népcsoport körében például nincs a szarvasmarha szagánál kellemesebb illat, hisz az a társadalmi státust és a termékenységet is jelenti. A férfiak ezért mosnak kezet tehénvizelettel és kennek testükre tehéntrágyát, míg a nők vajjal dörzsölik be fejüket, vállukat és mellüket, hogy vonzóbb szaguk legyen. A mali dogonok számára a hagymaszag a legvonzóbb illat, amit egy fiatal nő vagy férfi a testen viselhet, ezért dörzsölik be egész testüket sült hagymával.⁶

A legösszetettebb illatesztetikai rendszer az arab országokban található, ahol a különböző testrészekre számos különböző illatosítót használnak. Az Egyesült Arab Emírségekben például a nők fürdés után pézsmával, rózsával és a sáfránnyal illatosítják az egész testüket. Hajukat dió- vagy szezámolaj, ámbra és jázmin, fülüket aloe, sáfrány, rózsza, pézsmá és cibet, nyakukat ámbra és a nárcisz elegyével illatosítják; a hónaljban szantálát, az orrlyukakban aloét használnak – de csak a közeli hozzátartozók és nőismerősök társaságában. Ha nyilvános helyen viselnének magukon ilyen illatokat, házasságtörőként bélyegeznék meg őket. Az arab férfiak is viselnek parfümöt: fülük mögött, orrlyukaikban, szakállukon és tenyerükön rózsát és aloét.

Az arab országokban a közös étkezésekkel járó vendégségek részét képezi a kávé felszolgálatát követően az illatszerek körbekínálása (férfiak és nők külön helyiségben tartózkodnak). A nők esetében ez négy-nyolc féle parfümöt és füstölőpálcikákat jelent, amelyeket körbeadva mindenki tetszése szerint használ. Ez a szertartás a látogatás végét jelzi, de egyéb társadalmi funkciókat is hordoz. A házigazdák a legjobb illatszereikkel tisztelik meg a vendégeket. A szertartás így elősegíti a tiszteletadás kifejezését, továbbá a kapcsolatok, az egység megerősítését is azáltal, hogy a vendégek különböző illatokkal érkeznek, de a végén összeköti őket a közös illat.⁷

Testszagok a történelemben⁸

■ A barlangban élő, épp csak két lábra állt ősembert a saját testszaga nyilván a legkevésbé sem érdekelte. Mai fogalmaink szerint az ősembernek egyszerűen bűdösek voltak. Azt is tudjuk azonban, hogy épp ezek az erőteljes és jellegzetes szagok riasztották el a ragadozókat.

Az ókori nagy civilizációkban a kellemetlen testszag elkerülése céljából már szokásban volt a rendszeres tisztálkodás és illatosítás. Az egyiptomiak illatos fürdőket használtak; szentjánoskenyér, tömjén és zabkása felhasználásával dezodorfeleséget készítettek. Az egyiptomi nők illatos viaszt kentek a fejükre, amely a nap folyamán lassan elolvadva kellemes illatot árasztott, illetve elfedte a kevésbé kellemes szagokat.

Az ókori görögök erre is rátettek egy lapáttal: folyamatosan fürödtek, és parfümöztek magukat. A görög és római fürdők nagyszámú emlékei mind a gyakori fürdés népszerűségéről tanúskodnak. Homérosz szerint a jó házigazda a vendégnek fürdőt készít, és aromás olajokat kínál. Arisztotelészt élénken foglalkoztatta, miért épp

a hónaljban keletkezik a legkellemetlenebb testszag. Az ókori világban egyébként pont emiatt bevett szokás volt mindkét nemnél a hónalj szőrtelenítése. Leheletüket rendszeresen illatos fűszernövények, illatosított cukorkák rácsálásával tették kellemesebbé. Ha valaki csupán illatszerek használatával akarta elfedni a testszagokat, azt széles körben kigúnyolták. A rómaiak annyira fanatikusak voltak a jó illatok élvezetében, hogy nemcsak a fürdőt vagy a ruhák öblítővizét parfümözték, hanem például a lovaikat és háziállataikat is illatosították.

A Római Birodalom hanyatlásával és bukásával jelentős változások következtek be a tisztasághoz és a szagokhoz való viszony tekintetében. A birodalmat megszálló germán törzsek kerültek a fürdőket és az illatszereket, és ezért – legalábbis a rómaiak szerint – jellegzetes, átható testszaguk volt.

A korai keresztények viszont azért ítélték el a fürdést és az illatosítást, mert azokat az érzékiség és a világiasság megtestesítőinek tartották. A piszkos, elhanyagolt test ezzel szemben sok keresztény számára a lélek elsőbrendűségét jelezte a testtel szemben. A keresztény hit szerint a piszkos test is árasztott kellemes illatot, ha a benne lakó lélek különleges szentséggel volt felruházva. Úgy gondolták, hogy a szentségnek ezt a kellemes illatát a Szentlélek testben való jelenléte okozza. A keresztény kultúrában ezért a test jó illatát nem a megfelelő testápolás, hanem sokkal inkább a jó erkölcs jeleként értelmezték. A szentség szagával ellentétben állt a bűn bűze, úgy vélték, hogy a bűdös (visszataszító) szagot az erkölcstelen, bűnös lélek bocsátja ki. Némely szentekről egyenesen azt állították, hogy képesek voltak kiszimatolni társaik erényeit és bűneit az általuk kibocsátott szagok szerint. Hitük szerint a szentség illatát és a bűn szagát is a halál pillanatában lehetett legjobban érezni, vagyis akkor, amikor a lélek elhagyta a testet.

A késő középkori és viktoriánus korszakban a mosdás többnyire a kézre és az arcra korlátozódott. A hajat illatos hintőpor bedörzsölésével tisztították (a szárazsampon őse!). Évente egyszer fürödtek, a telet követően, amikor az éves kosz már elég rendszeren összegyűlt a testfelületen. A fürdést veszélyes műveletnek tekintették, mert a közhiedelem szerint nemcsak a koszt távolította el, hanem azt a természetes „védőréteget” is (az „egészséges” testszagokkal együtt), amely a betegségektől és fertőzésektől védett. Ezért különleges óvintézkedésekkel – például olajos bedörzsöléssel – védekeztek a víz bőrön keresztül történő vélelmezett beszívargása ellen.⁹

A korabeli szokások illusztrálására nálunk gyakran idézik Bethlen Miklós önéletírását: „Ritkán feredtem kivált hideg vízben [...] Lábamot két hétben, néha minden héten mosattam [...] számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mosattam, kezemet gyakran, de az orcámat, hacsak valami por, sár vagy valami gaz nem érte, soha se mosattam [...] A fejemet talán 25 esztendeje van, hogy nem mosattam.”¹⁰ E tisztasági normák között nyilván senkit nem zavart az ezzel járó átható testszag, hisz mindenkinek ilyen volt a szaga.

Míg korábban e szagokról is azt gondolták, hogy védenek a betegség ellen, a 18–19. századtól kezdődő egészségügyi reform eredményeképpen az (élő vagy halott) test mindenféle szaga révén történő fertőzések kerültek a figyelem középpontjába. Hector Gavin brit orvos írja például, hogy a szegények házaiban „a levegő annyira telített a rothadás párájával, hogy belélegzése veszélyes, sőt talán halálos mérég”.¹¹ Mai szemmel e szegény (főként paraszti) rétegek tisztasági követelményei valóban minimálisak voltak: élőködöktől való mentesség, a látható testrészekon ne legyen feltűnő szennyeződés. A tisztaság megítélésében így a szagnak nem igazán volt jelentősége, hiszen a természetközeli életmód, a szűkös lakásokban a szoros egymás mellett élés körülményei között az anyagcserével, izzadással vagy menstruáció miatt keletkező testszagok teljesen természetesek voltak, azokat nem érzékelték, vagy nem igazán vettek róluk tudomást.¹²

Ugyanekkor a mezővárosok polgársága már nem bírja elviselni a legszegényebbek és a legrégebbi életmódú „rideg pásztorok” *gyakorlott zsiros, büdös, csömört és ondorodást gerjesztő öltözetét, amely undok viselet a csepegésig zsiros hajjal egyetemben*, és hatósági rendeletekkel tiltja be jelenlétüket a település közterein.¹³ Ezek az „elmaradott” társadalmi csoportok mosdás helyett faggyúval kenték be a hajukat, a testükön juhtejjel-fahamuval impregnált „tölgyfagatyát” viseltek.¹⁴

A késő tizenkilencedik században új tudományos paradigma született, amely szerint a betegségeket nem szagok, hanem baktériumok okozzák. Folytatódott a kampány a test piszoktól és beteg szagoktól való megtisztításáért, mivel ezek egyaránt szorosan kapcsolódtak mind a betegséget okozó baktériumokhoz, mind a „tisztátalan”, erkölcstelen életmódhoz. Az új erkölcs értelmében a tisztaság korántsem a testbe való bűnös belefeledkezés jele lett, hanem közelebb vitt a kegyességhez („cleanliness means goodliness”, „tisztaság tisztesség”).

Térjünk vissza kicsit az illatszerek kérdéséhez. A 18. század végéig az előkelők szépségápolásában az állati eredetű, nehéz, tömény illatú parfümök – pézsma, cibet és ámbr – voltak a legnépszerűbbek. Ezek az érzéki parfümök kegyvesztettek lettek, amikor az újfajta testi higiénia divatba hozta a finomabb és könnyedebb illatokat. Havelock Ellis pszichológus a pézsma mint illatszert kegyvesztését a szexualitás-történet egyik jelentős fordulópontjaként is értelmezi. Addig a nők a parfümököt nem a természetes testszag elfedésére, hanem nőiségük kihangsúlyozására használták. Az állati eredetű illatanyagok funkciója ugyanaz volt, mint a fűzőé, erősítette és eltúlozta a női formákat. Alain Corbin francia történész megjegyzi, hogy a „szaglasi tolerancia” hanyatlása a polgári mentalitás fejlődésével kapcsolatosan következett be, és nagyrészt a puritán polgárság volt a felelős az illatok egyre erősebb erkölcsi elutasításáért. A parfümök elillanó jellege a pazarlást és a különbséget szimbolizálta; használatuk a munkamorállal ellentétes élvezeteket kedvelő dekadens ízlésre vallott, nem volt hasznos, gyakorlatias funkciójuk, és ezért erkölcstelennek ítélték ezeket. A könnyebb, finomabb illatok felé tartó trendhez tehát moralizáló tendencia is társult, s ez az egészséges táplálkozás és testmozgás iránti megszállottság, az ún. „új mértékletesség” mozgalom és más puritán elemek hangsúlyosabbá válását is példázza.¹⁵

A „testszag” születése

■ A huszadik század embere fokozódó tudatossággal viszonyul a rossz testszagokhoz, sőt gyakorlatilag minden a test által kibocsátott természetes szaghoz, amelyeket egyre inkább kellemetlenként jellemeznek.¹⁶ A higiénia történetének gyökeres fordulátát 1888-ban a MOM-cég reklámja jelezte. A képen egy úriember lép a liftbe a büdösséget jelképező jellel a feje fölött, és minden ember elhúzódik tőle. Így született meg a „testszag”. A reklámozott új termék a „dezodor” volt. A reklám hatására rohamosan terjedt a tömeges paranoia: senki sem akart az az ember lenni a liftben, akitől mindenki elhúzódik a testszaga miatt.¹⁷ Az első vállalat, amely 1919-ben a BO (vagyis, a „testszag” rejtjelezett, nem kimondott) kifejezést használta a reklámjaiban, az Odo-Ro-No, női dezodorokat gyártó cég volt. Az Odo-Ro-No az eddigieknél közvetlenebb módon szólította meg potenciális ügyfeleit: szagolják meg a hónaljukat, és vegyék tudomásul, hogy a társadalmi siker a BO eltüntetésének függvénye. A Listerine szájvíz ugyanezt kommunikálta elhíresült reklámjaiban. Reklámhősük a harmincéves vénlány, Edna („gyakran koszorúslány, de sosem menyasszony”), aki a szájszaga miatt maradt pártában, de ezt ő maga nem tudja, és még a legközelebbi barátai sem mondják neki.¹⁸ A hirdetések stratégiáját alkotja mini szociodramák átmeneti áldozatainak tragédiájával, a „társadalmi szégyennel” olvasók milliói azono-

sultak, s ez a reklámozási gyakorlat újfajta iskolájához vezetett – írja Roland Marchand történész.¹⁹ A szagok leginkább fenyegető aspektusa tehát az volt, hogy állandóan figyelmeztettek: véthetünk anélkül, hogy tudnánk róla. Nem volt mód arra, hogy valaha is bizonyosságot nyerjünk tisztaságunkról.²⁰

A két világháború közötti társadalmi osztályok közötti különbségek egyik legszembetűnőbb mércéje a tisztaság, illetve a testápolás módja volt. A tiszta, szagtalan test új osztálymarkerré vált, és fontos jelentést kapott a társadalmi önmeghatározásban, illetve a kellemetlen szagú, más emberektől való önelhatárolódásban. A szagok elleni harc a higiéniaért való küzdelem szinonimája lett, és az újabb tisztálkodási szabályok elfogadása egyúttal azt a képességet is jelentette, hogy az illető a társadalmi ranglétrán feljebb léphessen.

Polgári tisztaságeszmény, paraszti polgárosodás

■ A polgári tisztasági minták és szabályok a parasztsorból épp csak felemelkedők körében még csupán részlegesen érvényesültek. A Fejér megyei Abán az 1930-as években Szalánczy Károly szociográfus írta le egy az „osztályából kinövő első generációs” család tisztasági viszonyait – a maga városi szemszögéből elég kritikusan. (Harmincnyolc holdas, háromosztatú parasztházban élő református gazda, a község egyik vezető embere, gyermekei polgári iskolába járnak, és már városi öltözéket viselnek. A gazda és felesége nem.) „Modoruk jó, bár a gyermekeken erősen érzik az osztályából kinövő első generáció szögletessége. Szokásaik azonban a családon belül mit sem változtak. Komoly higiéniaról még szó sincs, s az elemi dolgokban is teljesen járatlanok. [...] Fürdőkádig még nem jutott el a család, de a lányok is néha megmosdanak derékig – felülről. Alulról derékig nem tartják szükségesnek, pedig a nyári néhány teknőfürdő s téli egy-kétszeri gőzfürdőzés nem segít rajtuk. Ezért aztán – különösen a lányoknak – igen jellemző szaguk van, amelyet még a kölnivíz sem tud eliminálni: alóla mindig kiérzik a mosdatlanság.”²¹

A paraszti tisztaság szaga a háziszappan szaga. Semmi illatszer, csupán a zsír és nátronlúg összefőzéséből készült tisztítószer ma már kellemetlennek tűnő, akkoriban inkább semleges szaga jelentette a tisztaságot. Mosakodáshoz, mosáshoz egyaránt ezt használták. „Az vót a legegészségesebb szappan. Attul nem vót sémmitféle allergia vagy bőrfertőzés, sémmit. Az olyan tiszta vót az a szappan.” Az első világháború után szinte minden parasztháznál akadt már egy darabka finomabb *bóti szappany* is, amelyet főként ünnepi alkalmakra, a lányok, illetve előkelőbb vendégek számára tartogattak. A módosabb házaknál ugyan lett volna pénz az illatosabb bolti szappanok gyakoribb használatára, de mivel épp a tehetősebbek tartottak és vágtak le több állatot, bővében voltak a szappannak. Tehát a takarékos szemlélet gátat szabott a luxusigényeknek, így az illatosabb megjelenésnek is. Másrészt még az ún. parasztpolgári szokásrendszerben sem volt a kellemes illat alapvető követelmény, sőt a túlzott illatosítást és mindenféle „kenecficét” a paraszti körökben elítélték. A bolti szappan mellett csupán a csecsemőápoló szerek – babaszappan, baba-hintőpor, babakrém –, illetve a férfiak és nők által egyaránt használt nagyon kevés kölni jelentett némi változást a testillatosítást illetően az 1920-as évektől kezdődően.²²

A háziszappan kiszorulása azokban a falusi háztartásokban következett be először, ahol a fizikai munkakörben foglalkoztatott családtag rendszeresen kapott a munkahelyén szappant, illetve kéztisztító, kézápoló szereket (otthon pedig nem volt nagy mennyiségű tartalék háziszappan). A munkavédelmi juttatásként járó *Baba, Caola* vagy *Kék-Vörös* márkájú szappanokat az egész család használta (a városi munkáscsaládok is), akárcsak a kézápolóként kiosztott *babakrémet* vagy később a sárga

nagy flakonos *Családi Kézbalzsamot*. Azokban a családokban, ahol így nem jutottak hozzá tisztálkodószerekhez, az iskolázottságtól, illetve a jövedelemtől függött, hogy csak ünnepi alkalmakon vagy hétköznapiakon is finomabb bolti szappanokkal tisztálkodtak-e.²³

Az 1900-as évek elejétől az 1970-es évek végéig a korszerű testi higiénia szabályait intézményesen és sokféle csatornán népszerűsítették. Az 1960-as évektől a testszag- és illatkérdés a közvéleményt egyre jobban foglalkoztatta. Érzékletesen jellemzik ezt a közhangulatot a *Nők Lapja* egyik 1965-ös számában megjelent alábbi sorok: „Hogy lehet azt megmondani valakinek, hogy használjon kevesebb kölnit, és mosdjon többet... Egyáltalán szóba lehet ilyesmit hozni? Roppant kellemetlen. Persze a legkellemetlenebb, ha valaki nem tiszta, és látszik vagy érződik rajta. Pedig a mindennapos tetőtől talpig mosdás, zuhanyozás vagy fürdés, a mindennapos fehérneműváltás sok férfi és nő szemében még mindig luxus. [...] Az ember orra érzékeny. »Jó tisztaságzagú« – szokták mondani. De sajnos szaga nemcsak a tisztaságnak van. Érdekes volna megtudni, hogy hány ezer új vidéki ház fürdőszobáját használják kamrának, lomtárnak, mennyit költ egy-egy család italra, kávéra, és mennyit mosdószerekre?»²⁴

Egy 1960-as ismeretterjesztő kiadvány még csak a testszag elkerülésére ad tanácsokat: elsődlegesen a mindennapos alapos tisztálkodást, illetve a fehérnemű napenkénti cseréjét, a blúzok és ruhák éjszakai szellőztetését, extrém esetekben speciális szappanok, (szagtalan) dezodoráló szerek használatát javasolja. 1974-ben már külön tanácsok szólnak a láb, az intim testrészek és természetesen a hónalj szagtalanításáról és egyben illatosításáról. Az 1970-es évek elejétől egyre többféle illatú, spray kiegészítésű dezodor jelent meg a piacon, immár a férfiak számára is, így az évtized végére az illatosítás-dezodorálás a testápolás kihagyhatatlan mozzanata lett minden réteg számára. A kozmetikai ipar felfedezte a férfiakban rejlő piaci lehetőségeket: az 1970-es évek végére a borotválkozószerek (Figaro, Barbon, Pitralon) mellett piperezappanokat, dezodorokat, hajlakkot, speciális bőr- és hajápoló szereket is árultak az illatszerboltokban. Új termékek jelentek meg a lábápoló szerek között is: az említett szagtalanítók mellett lábápoló krémek, balzsamok, újfajta hintőporok.

Az infrastruktúra a nagyvárosokban egészen az 1970-es évek második feléig jóval fejlettebb volt, mint vidéken. Ez a helyzet a falvakban hosszú időre konzerválta a régiesebb testápolási gyakorlatot. A nagyvárosi üzletekben megjelenő vagy „zsebimport” keretében behozott újfajta tisztálkodó- és testápolószerek a falusi elit lakásainak kivételével csak elvétve jelentek meg a falusi fürdőszobákban. Ha szert is tettek márkás szappanokra, arckrémekre, testápolókra, azokat – mintegy presztízstárgyként – a nappaliként is használt nagyszobák szekrényrain, jól látható helyen tartották még a tégelyek, flakonok kiürülését követően is. A szagtalan dezodor már az 1960-as évek közepétől, az illatosított (spray) változatok az 1970-es évek elejétől a nagyvárosokban már elterjedtek, míg vidéken még csak kevesen használták. A mindennapi mosakodáshoz és testápoláshoz falun, de városon is a legtöbben magyar tömegtermékeket – babaszappant, Caola, Kék-Vörös szappanokat, babakrémet, Caola krémet használtak, csak a tehetősebbek engedhették meg maguknak a magyar kozmetikai ipar legújabb termékeit (Camea arckrém, púder, rúzs, körömlakk, hajlakk).²⁵

Az 1960-as, 70-es években a társadalom többségének illatmiliójét tehát alapvetően néhány tömegtermék határozta meg. Az ápolatlan emberek nemkívánatos szagával szemben a tiszta, ápolat emberek egyenillata állt.

■ Az 1970-es évek végétől, de még inkább az 1980-as években a szocialista Magyarországon is széles körben lehetőség nyílt a külföldi – elsősorban Nyugatra irányuló – bevásárló turizmusra, és a hazai üzletekben is egyre több nyugati árucikk jelent meg. A magyar ipar gyorsuló ütemben követte a nemzetközi trendeket, s ez a tisztálkodás, testápolás eszközkészletében és gyakorlatában is érezhetővé vált. Az illatos szappanok, márkás magyar és külföldi samponok, arckrémek, testápolók, borotválkozószeresek, női és férfidezodorok, dekorkozmetikai készítmények előbb dekorációként, alkalmanként, végül minden családtag által rendszeresen használva fokozatosan töltötték meg a fürdőszobák szaporodó polcait, szekrénykeit.²⁶ Ezekkel a szerekekkel együtt egész illatarzenál került a felhasználók testfelületére.

Ma olyan világban élünk, amely tele van dezodorokkal, izzadásgátlókkal, illatosított tisztálkodó- és testápolószerekkel, parfümökkel. Ezek a termékek azért kelenődők és nélkülözhetetlenek a mai ember számára, mert a kereskedelem folyamatosan és egyre rafináltabb, agresszívebb módszerekkel azt sulykolja belénk, hogy a tisztítatlan, gondozatlan test szaga társadalmilag elfogadhatatlan. A testszag tehát marketingelemény eredménye, a 19. század társadalmilag egyik legjelentősebb találmánya, amely még ma is hatással van a világra. Az illatosítás a testünk és a környezetünk minden részletét elérte.

Illatosak a szappanok, a tusfürdők és samponok, a borotválkozó- és szőrtelenítőszerek, az arc- és testápolók, krémek, sminktermékek, a hajformázó szerek, a fog- és szájápolók, a lábápolók, a csecsemőápolási termékek. Tisztítjuk, szagtalanítjuk és illatosítjuk a hónaljunkat, lábunkat, intim testtájékainkat, testnyílásainkat. Minden testrészre (illatos) testápoló termékek és illatszerek arzenálját fejlesztette ki és kínálja a kozmetikai mamutipar.

De ez még mind nem elég. Az emberek igyekeznek úgy főzni, táplálkozni, üríteni, dolgozni, sportolni, szeretkezni, egyszerűen *élni*, hogy az ezekkel a tevékenységekkel járó természetes szagokat maximálisan távol tartsák a saját testüktől és közvetlen lakókörnyezetüktől. Erre szolgálnak a szag- és füstelszívók, légtisztítók, illatosító szerkezetek a lakás minden pontján – a WC-től a konyhán és a nappalin át a szemetesig vagy a ruhásszekrényig. Mosószerekkel, öblítőkkel, újabb és újabb szintetikus szerekekkel illatosítjuk a ruháinkat és a lakástextiljeinket. Lassan már a házi kedvenceinket is eléri ez a tisztaságmánia: kutya-, macskasamponnal fürdetjük, állatkozmetikába hordjuk őket.

Ez a szemlélet a városban és vidéken is egyaránt hódít. A különbségek immár nem falu és város, hanem a tehetősek és szegények, illetve a különböző szubkultúrák között mutatkoznak.

Ha történetileg tekintjük át a tisztálkodás szokásait, még egy fontos dolgot vehetünk észre. A premodern társadalmakban a testápolás mikéntje a közösség normáinak volt alárendelve. A polgárosodás és még inkább a fogyasztói kultúra eluralkodása folyamatában a tisztálkodás egyre inkább egyénivé vált, s az eredményt tekintve megnövekedtek a választási lehetőségek. Vagyis az egyén egyre inkább szabadon dönt arról, hogy milyen közösséghez kíván tartozni, s a külsejét is ehhez idomítja. A kiválasztott közösség tagjainak imázsához természetesen egy adott illattartomány is szorosan hozzátartozik.

A különböző szubkultúrákhoz tartozó illat- és szagkomplexum a jelenkori társadalmi rétegek, csoportok, szubkultúrák között is érzékenyen jelzi a különbözőséget, és kölcsönösen viszolygást kelthet a nem egy csoportba tartozókban. A többség viszonylag a hajléktalanok szagától, az egészséges a betegek szagától, az izzadt, zsíros hajú rocker a divathölgyek tömény parfümszagától, a menő milliomos az átlagembe-

rek olcsó dezodoraitól, a nem dohányzó a dohányosok szagától, a finomított ételeket fogyasztó a reformtáplálkozók fokhagymaszagától, és folytathatnánk a sort a végtelenségig.

A (természetes) szennyeződések és az azokkal járó szagok tökéletes kiiktatására való törekvés tulajdonképpen az Elias által bemutatott folyamat, a természettől való eltávolodás, a civilizáció fejlődésének a része.²⁷

Az a kérdés tehát, hogy meddig tartható még a mindent előlöntő sterilizált, szintetikus illatdömping, hogy meddig lesz „menőbb” úgy illatozni, mint egy egzotikus gyümölcs vagy egy sütemény, ahelyett, hogy elfogadnánk saját emberszagunkat, jóval messzebbre vezet, mint azt első hallásra gondolnánk. Így is feltehetnénk: meddig szállhat még büntetlenül szembe az ember a természet törvényeivel, van-e járható útja a természettel való harmonikus együttélésnek, visszafordítható-e az az évszázados folyamat, amellyel az ember a természet egyensúlyát megbontva, azt kizsákmányolva már-már a saját létét is fenyegetve tevékenykedik a világban?

■ JEGYZETEK

1. Az egyik legismertebb szerző, aki ezt részletesen kifejtette Mary Douglas: *Purity and Danger. Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge, London, New York, 1994.
2. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Néhány gondolat a tisztaság szimbolikájáról. In: *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. (Szerk. Juhász Katalin) L'Harmattan – Angyalöldi Helytörténeti Gyűjtemény – MTA Néprajzi Kutatóintézete, Bp., 2009. 17–47. Itt: 19.
3. Katherine Ashenburg: *The dirt on clean: an unsanitized history*. North Point Press, New York, 2008.
4. Annak ellenére, hogy a hagyományos roma kultúrában a többségi társadaloménál jóval szigorúbbak és kidolgozottabbak a tisztasági szabályok. Ezzel kapcsolatban lásd Michael Stewart Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Bp., 1994.
5. *The Oxford Companion to the Body*. (Edited by Colin Blakemore and Sheila Jennett) Oxford University Press, 2001. 107–108, 536.
6. Kate Fox: *The Smell Report. An overview of Facts and Findings*. Oxford, Social Issues Research Centre, é.n. (1997–2011) <http://www.sirc.org/publik/smell.pdf> 30.
7. Kate Fox: i. m. 30-31.
8. A fejezet főbb forrásai: Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: *Aroma: the Cultural History of Smell*. Routledge, London, 1994; Alain Corbin: *The foul and the fragrant: odor and the French Social Imagination*. Harvard University Press, 1986; Kate Fox: i. m.
9. A premodern társadalmakat nemcsak az élő test, hanem a halál szagai is foglalkoztatták. A halott test bomlásszagát nemcsak kellemetlennek, hanem veszélyesnek is tartották, mert szerintük az élőre betegítően hatott. Ezért az ilyen szagokat igyekeztek a holttest balzsamozásával, tömjénezésével és illatosításával kiiktatni. Constance Classen: *Body Odours*. In: *The Oxford Companion to the Body*. (Edited by Colin Blakemore and Sheila Jennett) Oxford University Press, 2001, 2003, bővebben Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: i. m.
10. Bethlen Miklós: *Önéletírása*. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Tolnai Gábor. Szépirodalmi, Bp., 1955. 121.
11. Constance Classen: i. m.
12. Juhász Katalin: *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Timp, Bp., 2006. 121–122.
13. Camilla Maartmann: *Clean and Decent The Ideology of Hygiene and the Practice of Cleanliness*. Inter-War Norway. *Ethnologia Scandinavica* 2000. 76–92. Itt: 82.
14. *Túrkevei Törvénytár XI. 311. 1806*, idézi Gyórfy István: *Szilaj pásztorok*. Karcag, 1928. 23.
15. Juhász Katalin: i. m. 38-39.
16. Alain Corbin: i. m.
17. Katherine Ashenburg: i. m.
18. Az első hónaljra kenhető dezodormasszát hamarosan követte az Everdry nevű első hatékony izzadásgátló. Ez egy alumínium-klorid-oldat volt, melyet vattával vittek fel a bőrre. Ugyan szárazon tartott, a ruhákat károsította, és kicsípte a bőrt.
19. Roland Marchand: *Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940*. University of California Press, 1985.
20. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: i. m.
21. Szalánczy Károly: *Néhány magyar földműveléscsalád-típus élete számokban*. Debrecen, 1932. 23–24.
22. Juhász Katalin: i. m. 69–70; 107–110.
23. Juhász Katalin: „A bőre öre...” *Tisztálkodás és szépségápolás falun az 1960-as, 1970-es években*. In: Simonovics Ildikó – Valuch Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum Kiadó – Budapesti Történeti Múzeum – 1956-os Intézet, Bp., 2009. 223–248; Juhász Katalin: *A tisztálkodás és szépségápolás átalakulása falun az 1960–1970-es években* *Múltunk. Politikátörténeti folyóirat* 2008. 3. 109–121.

24. A víz nem fáj. (szerző:„-on”) Nők Lapja 1965. 7. 21.
25. Juhász Katalin: Meg is mosakodjál... i. m.; Juhász Katalin: „A bőre őre”... i. m.; Juhász Katalin: A tisztálkodás és szépségápolás átalakulása falun... i. m.
26. Juhász Katalin: Cleanliness and Personal Hygiene in Hungarian Villages from the Turn of the Twentieth Century to the Present Day. Revista de Etnografie și Folclor (Journal of Ethnography and Folklore) 2010. 1–2. 117–135.
27. Norbert Elias: A civilizáció folyamata. (Ford. Berényi Gábor), Gondolat, Bp., 2004.

ZELEI MIKLÓS

POLITIKAILAG KORREKT ILLATOK

■ Gyerekkorom műholdképe: erdők és vizek. Dél-
len pontosan és szépen kirakott aknamező. A falu
nyugati szélén a Ferenc-csatorna, amelyet mi csak
Dunának nevezünk, noha a nagy Duna tőlünk
vagy húsz kilométerre folyik, a Mohácsi-sziget
nyugati partjánál. Azon is túl, a jobb parton Mo-
hács települése. A felnövő tekintet horizontja a
hozzánk közelebbi Újmohács: 1948, 1949, 1950...
Előtte még Sárhát mint emelkedő.

A Ferenc-csatorna partjára járt anyám mosni,
együtt a többi asszonnyal. Mi nem helybeliek vol-
tunk, mint akkor ott sokan mások sem. Békesség
honolt viszont, helybeliek és nem helybeliek
együtt tisztázták a szennyest.

Még jól ment.

Fehérneműt sulykolhattunk a Dunán!

Ki kellett vinni a parti sekélybe a sulykoló-
állványt, egy négy lábú asztalt, a sulykolófát és a
kosárnyi, beázatatott szennyest, vagy tízkilónyi
holmit. A mosás úgy ment, hogy a piszkos ruhát
lúgos vízben kellett egy-két napig áztatni, azután a
folyóba állított sulykolóasztalon, állandó öblítés
közben, a szennyet és a lúgot ki kellett sulykolni,
verni belőle. Vágódeszka alakú sulykolófát hasz-
náltak, amelyet szakszerűen táblás mosósulyok-
nak lehetne hívni. Azonban a tisztaságra kényes
asszonyok nem elégedtek meg ennyivel, hanem a
nap felé tartva tüzetesen átnézték a vásznat, s ahol
szükség volt erre, háziszappannal dörzsölték és
fehérig ütötték a koszt.

Feledhetetlen illatú volt a megszáradt ruha. A
tisztító lúgnak, az otthon főzött szappannak, a fo-
lyó vizének, a vászonba szövődött napfénynek, a
szélnek, a nádas melletti, friss levegőnek az illata.

**Feledhetetlen
illatú volt
a megszáradt ruha.**

Mégis elfeledtették az egyen-műbőrsaruban csattogó NDK-lányok intimsprayjének támadásai, a csúnyság, az egészségtelesség-világmozgalmak dezodorainak erősza-
kos rohamai, a gazdasági világcsőd pállott, globális testszaga.

Gondoltam, senki nem főz már háziszappant, amikor egy alföldi piacon szappan-
árusra bukkantam. A büszkeségét vásároltam meg, egy 1944-ben főtt, félkilós da-
rabot. Illatában a magyar, bunyevác, horvát, szerb, német, székely asszonycsapat,
köztük anyám, csípőjükön a szennyeskosár, karjukon a súlykolóasztal, vonulnak a
Duna felé.

A húgom, Szidi emlékszik rá, hogyan készült a háziszappan. Egész évben gyűj-
tötték a másra nem használható zsiradékot, megavasodott faggyút, zsírt, szalonnát,
töpörtyűt, disznóvágásból a nyesevéket, aztán tavasszal főzték a szappant, többnyi-
re az udvaron, a katlanon üstben, mert erősen szaglott. Vízbe rakták a szappannak
valót és a zsírszódát, vagyis a lúgkövet (ami öngyilkolásra is jó volt: lúgkövet ivott).
Zsiradék háromszor annyi kellett, mint lúgkő, amit a boltban lehetett kapni, fehér,
kristályos darabokban árulták, olyan volt, mint a süvegcsukor. Lassú tűzön, állandó
kevergetés mellett főzték. Két-három óra múlva, amikor a zsiradék már szétfőtt, el-
kezdett feljönni a lúg tetejére a szappan. Lekanalazták, farámába öntötték, néhány
nap alatt megszikkadt, és lehetett darabolni. Ha nem volt elég tiszta és fehér, újra-
főzték.

Háziszappan főzéséhez házi lúgot is készítettünk: sziksó, fahamu és mész a lúg
alapanyaga, viszont akkor ez, bár meglehet, ugyanaz a műhold, de egy másik kép egy
másik faluról – ugyancsak a jugoszláv határ mellől.

Már nincs aknamező.

A falu körül csillogó szikes tavak tavasszal, olvadás után, mint a tenger, úgy vet-
ték körül a települést. Mire virágozni kezdtek a fák, a sűrű, ólmosan csillogó vízben,
ki tudja honnan, még apró halak is rajoztak. Megjött azután a hőség, eltűnt a víz, és
szürkésfehér por fedte a medreket. Oda, a tóaljakra szalajtották a gyerekeket sziksót
söpörni. Vagyis szódát.

Csekély piaca is volt a sziksónak. Emlékszem egy falu vándora parasztleányra,
aki a hátán zsákkal kiáltozott a mozdulatlan délutánban: „Sziksót vegyenek! Sziksót
vegyenek!”

Illatok.

Világok, politikai rendszerek, diktatúrák, szabadságok ajere, szaga, bűze. Már Dá-
niában is.

Meg az öncsalásban.

Az orrunkban, amit érezni szeretnénk.

A Palmolive! A szappan, amely a hetvenes évtizedben a szabadság illatát hozta a
titói Jugoszláviából. Ahol mindenkinek van világútlevele. Ahol bármit megvehetsz.
És jól megsértem a leendő feleségem, amikor 1975 végén egy Jugóból hozott
Palmolive szappant ajándékozok neki: „Azt hiszed, hogy nincs mivel mosakodnom?”
És a Palmolive bűnös szappan egy szekrény mélyén végzi, emberöltőnyi elzárásban.

Most került elő, az elmúlt hetekben. Jó szappan, őrzi határokat átjáró illatát. Még
a papír is, amelybe csomagolták.

Csak hát azóta nincs Jugoszlávia. Nincs már titói szabadság sem. A Palmolive-
nak még van illata. És elkeveredik a tömegsírok levegőjével, hogy Európa pízsi
gyomra fel ne forduljon.

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

A CAMEA RÚZS, A FA SZAPPAN ÉS A LILA LIMARA TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

Szépségápolás a szocialista időkben

A korszak egészében státuszszimbólumnak számított a jó minőségű szappan, illatszer. Amelynek doboza, tégelye használat után is presztízstárgy lehetett a háztartásban: kerülhetett a televízió tetejére vagy a ruhásszekrénybe illatosítónak.

„A fasizmus a nőt éppen úgy elnyomta, mint mindenkit, akinek a társadalom fejlődése, az emberiség haladása az érdekében állott. Vissza a főzőkanálhoz, adták ki a jelszót a hírhedt barna és fekete inges vezérek. A nőket az élet minden egyéb területén igyekeztek háttérbe szorítani. A demokratikus társadalom ezzel a retrográd törekvéssel szemben a nőnek teljes jogot ad az érvényesüléshez, a társadalom és a közélet minden vonatkozásában. A nő azonban nő, minden elsőrangú szellemi tulajdonsága ellenére a megjelenés kiválósága előnyére válik. Az érvényesüléshez viszont a kifogástalan megjelenés nagy előny, ennek pedig legfontosabb kelléke az arcbőr tisztasága. A PARCOL-AMERICAN Skinfood pompás bőrtápláló krémje a női arcbőrre utolérhetetlen hatást gyakorol és 10,90-es árban bármely szaküzletben kapható.” (Hirdetés a Szabad Népből¹)

■ Bár a Szabad Nép 1948. márciusi számában ilyen hirdetés még megjelenhetett, a pompás „bőrtápláló” krémek kora évtizedekre leáldozott. Sem szappanokból, sem szépítkezőszerekből nem volt nagy választék a szocialista időkben egésze alatt, az ápoltság, gondozott külső, a szolid, visszafogott smink azonban elvárásnak számított a jó feleségekkel, a szép leányokkal, asszonyokkal szemben, azonban a szocialista időkben egyes évtizedeiben ennek más volt a mértéke. Horváth Sándor idézi az 1950-es évek sztálinvárosi mindennapokról szóló könyvében a korabeli háztartási tanácsadók útmutatását, miszerint a sztahanovista háziasszony elég, ha két-három hetente mossa a haját, nem divatozik (nem visel túsarkú cipőt), és a hajmosáson kívül a kezét ápolja. A hajfestést az útmutató szerzője indokolatlannak és értelmetlennek tartotta.²

Az 1970-es évekre ez a gondolkodásmód átalakult. Egy 1970-es *Nők Lapjában* lezajlott vita azt firtatta, milyen az ideális nő. A hozzászólók egyetértettek abban, hogy a modern nő csinos, ápolat és művelt. Úgy tűnik, az ideális külső formálásakor nagy szerepe volt a korabeli médiasztároknak, nemcsak a színésznők, hanem a tévébemondónők (Takács Mária, Kudlik Júlia) külső megjelenítését is próbálták utánózni az olvasók.

Gyesees szépségideál

■ A *Nők Lapja* egy másik cikkében külön is foglalkozott azzal, hogyan maradjanak szépek a gyeseen lévő kismamák. Egy olyan manöken adott tanácsokat az olvasóknak, aki másfél éves kislányával, Tímeával volt otthon, és bár a kifutóra még nem tért vissza, kisebb munkákat elvállalt: subapárnát varrt, gépelt, néha divatbemutatón is volt. A cikk szerint otthon is csinos akart maradni, nem szeretett volna „gyereketető géppé válni”, mert akkor pár év múlva megnézhetné volna mind a házasságát, mind a munkahelyét. A hajfestést házilag intézte el. Bevásárláshoz a szemét kifestette, ha erre nem jutott ideje, napszemüvegben indult el otthonról. Ha este színházba mentek, teljesen kisminkelte magát. Ezt a folyamatot részletesen megismertette az olvasókkal, akárcsak a hajtupírozás műveletét. „Krémmel letisztított arcomra alapozó krémet teszek. A szemem alá még plusz fehér alapozó is jön. Akárcsak az alapozót, a púdert is nagyon jól kell elosztani. A nyakra és a fültre is... A felső szemhéjra fehérret és kéket teszek, aztán jön a fekete szemfesték. Ma nem ragasztok műszempillát, inkább kis ecsettel rajzolom ki a vonalakat. Az arcomra fekete szépségpont is kerül.”³ Számára az, hogy csinos, ápolat maradjon, persze sokkal könnyebb feladat volt, mint egy átlaganyukának, mert hivatásából adódóan profin tudott élni azokkal az eszközökkel, amelyek széppé tették.

Az 1980-as évek elején, az Unalom összkomfortban vita egyik gyeseen lévő kismama hozzászólója épp azt nehezményezte, hogy amióta a baba megszületett, nem tudott eleget foglalkozni a külsejével, megöregedett. Ő a „gyes előtt fiatalos, lendületes, minden percében elfoglalt nő” volt, fodrászhoz, kozmetikushoz járt, huszonhat évesen szült. Az otthonlét ideje alatt „elmaradtak a szép ruhák, a derékig érő hajjat felváltotta a csapzott, rendszertelenül ápolat rövid frizura”. A lakótelepi környezetben az jelentett számára örömet, ha az idős sofőr köszönt neki a buszon, a közértben Margóka volt éppen, és kedvesen szólt a gyerekhez. Akárcsak a „maszek zöldséges”, aki mindig megkérdezte a kisfiát, hogy van. Amikor „teljesen megváltozva, súlyra erősen meggyarapodva, elbizonytalanodva” munkába állt egy új munkahelyen, a fiatal emberek már „Erzsi néni”-ként köszöntek neki. Harminckét évesen a saját nagymamájának érezte magát.⁴

Az *Ifjúági Magazin* 1978. augusztusi számában fiatal lányoknak adtak szépségápolási tanácsokat az újságírók. A cikkben szereplő lány, Éva aznap nagyon szép akart lenni, ezért Levis farmert és „jól feszülő kis trikót” húzott. Sminkje „egy kis alapozó, szemhéjfesték, enyhe rúzs, egy vonal a szemhéjhoz” volt.⁵ Ugyancsak 1978-ban jelent meg egy másik cikk a házi szépségápolási trükkökről a magazinban: estére 46 Ft-ba kerülő Fabulon arctisztító tejet ajánlott a szerző a fiatal lányoknak, zsíros bőrűeknek arcszeszt is. Mosakodáshoz – annak ellenére, hogy a külföldi szappanmárkák csábítóak – babaszappant, testápolónak pedig Niveát javasolt a szerző. Havonta egyszer javasolta a miteszerek kinyomkodását babapelenkával, majd a bőr fertőtlenítését tiszta alkohollal.⁶

A hangsúly az egész korszakon átívelően egyértelműen a szoliditáson volt: a szocialista erkölcs elvárásainak megfelelni vágyó lányok, asszonyok nem festhették magukat „kihívóan”. E cikk írásakor kis közvéleménykutatást tartottam elsősorban

édesanyám generációja (1944-es születésű) körében. Megkérdeztem őket kedvenc korabeli illatszermárkájukról és szépítkezési praktikáikról is. A válaszadók között szerepelnek tanárnők, tanítónők, kutató vegyész és történész kolléga is. A cikk második részében az ő visszaemlékezéseiket mutatom be.

Az isteni Brigitte Bardot – a szépségideál

■ Az 1960-as évek elején gimnazista visszaemlékezőim számára Brigitte Bardot testesítette meg a női szépségideált. Filmjeiből ellesett tupírfrizuráját és sminkjét próbálták leutánozni. Visszaemlékezőim számára alapnak számított a szemhéj kihúzósa fekete ceruzával, volt, aki anélkül hogy vonalat húzott volna a szeme fölé, ki sem tette a lábát az utcára. Panaszkodtak azonban a termékek minőségére: a szemceruza szemgyulladásra okozott, az alapozótól kipattogzott a bőr. Másnak a budai elitgimnáziumban az a tanárnő okozott kellemetlen perceket, aki a lányok sminkjét ellenőrizte. Akit szemfestésen, netalán ajakrúzoszáson értek, azonnal, megalázó körülmények között a mosdóba küldték, és le kellett mosnia. Tehát itt az iskola a lányok testét is felügyelő intézmény volt, amely a hivatalos szépségelvárásoknak megfelelően megmondhatta a nőknek, mi az erkölcsös és mi az erkölcstelen. Ugyanez a visszaemlékezőm mesélte, hogy amikor csomagból piros nadrágot kapott, és szülőfalujában végigment a nadrágban a főutcán, megszólták érte az idősebb asszonyok. Míg a falu erkölcsi elvárásait ők testesítették meg számára, a fővárosban ugyanezt a funkciót a tanárnő töltötte be életében.

A szivárvány minden színében

■ Az 1970-es évek elejére már mind a több színárnyalatban használatos rúzs, mind a színes szemfesték menőnek számított visszaemlékezőim közegeiben. „A Camea termékcsalád, volt benne minden, rúzsok, a szivárvány minden színében, szemhéjpúder meg egyebek. Erről készült az első szépítőszereklám is, amiben egy szőke szépség búgta, Camea rúzs, Camea púder... Mostani szemmel nézve igen vacakok voltak, mai nő undorral hajítaná a szemébe, de akkor nagy csoda volt, és megfizethető” – hangsúlyozta vegyész visszaemlékezőm.

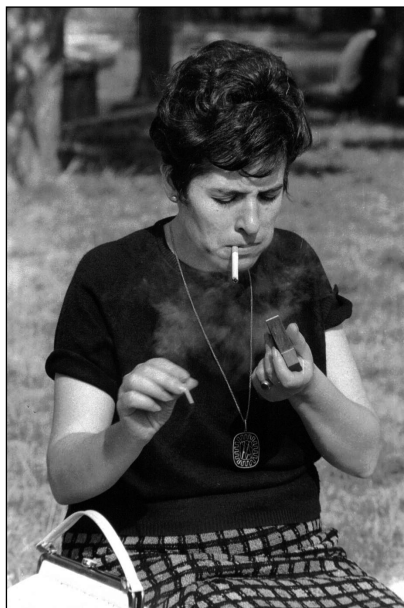
Leváltáros visszaemlékezőm különleges eseménynek írta le, amikor 1969-es NDK-utazása során színes szemfestékeket hozott haza, összesen 6 darabot, mert annyi volt a keret. Ezenkívül műszáliból készült parókát is vett, amit beépített a kontyába. A színes szemceruzák nagy részét eladta, és olyan jól sikerült az üzlet, annyit keresett rajta, hogy visszajött belőle az utazás ára. Tanárnő visszaemlékezőm pedig Erdélyben ingyen szállást szerzett Caola szappanért.

Fa szappan: a szappanok koronázatlan királynője

■ A korszak egészében státusszimbólumnak számított a jó minőségű szappan, illatszer. Amelynek doboza, tégeleje használat után is presztízstárgy lehetett a háztartásban: kerül-

hetett a televízió tetejére vagy a ruhásszekrénybe illatosítónak.⁷

A manapság a retrotermékek között is kelendőnek számító Fa szappan⁸ egy nyolcvanas évek elején játszódó regény hősnél a „menőség” szimbóluma, akárcsak a lányoknak vásárolt kölni: a nyomdaipari szakközép kollégiumát ábrázoló fejezetben egy másodéves fiú „nyugati cigarettákat, szépen csomagolt csokit és Fa szappant tartott a szekrényében... Egész nap bűvös kockát tekergetett, azt soha nem adta ki a kezéből, de a nyugati dolgait megmutatta néha nekünk. A szappan zöld volt, almaillatú és majdnem teljesen átlátszó, az NSZK-ból küldték neki a rokonok, ahogy a Dunhill cigarettát is. A Milde Sortét Ausztriából kapta, de évente egyszer ő is vetetett magának schillingért vagy márkáért egy-egy doboz Marlborot vagy Philip Morrist [...] a dollárboltban. Olyankor a lányoknak is vásárolt parfümöt vagy drága dezodort, ezért rengeteg barát-nője volt, kivétel nélkül szépen öltözöttek, ápoltak és többnyire néhány évvel idősebbek, mint ő.”⁹

Vegyész visszaemlékezém is megerősítette, hogy a Fa szappan akkoriban jóformán elérhetetlen álmom volt nyugati kapcsolatokkal nem rendelkezőknek: „Az akkoriban úri huncutságnak számított! Nyugati utazások kicsúcsosodása, álmok álma, gazdagok kincse.”

A Fa szappant 1954-ben vezette be a Henkel cég a nyugatnémet piacra. Ez a termék még nem a manapság is ismert külsejű volt, azt 1968-tól lehetett kapni. Fő újjátásnak a színjátós zöld termék és a citromillatú sárga bevezetése számított. A fogyasztói társadalmi jólétet is szimbolizáló termékek mára egyfajta kollektív identitást is jelentenek az egykori szocialista államok polgárainak. Hasonló retroblogokat olvashatunk az ex-NDK vagy ex-csehszlovák állampolgároktól. Az NDK-sok kívánságlistáján a nyugatnémet rokonoktól kapott csomagban szintén szerepelt a Fa szappan – a Knorr levespor, a Rama margarin és a Mon Chérie csokoládé mellett.¹⁰

Valuch Tibor szerint az 1970-es évektől terjedtek el Magyarországon a testápolószerek és a Fabulon, a Caola, a Lux és az Amo márkák számítottak népszerűnek, az Opera Lux szappan a legjobbnak.¹¹

A Caola már a két világháború között is népszerű középosztálybeli márka volt,¹² az 1918-ban alapított Baeder cég használta először. Vidéken a szocialista időszak egészében a Baba szappan maradt a legnépszerűbb.¹³ A Fabulon termékekhez kötődik a szocialista időszak első, nyugati típusú átfogó reklámkampánya 1975-ben, mely a köztudatban összeforrt Pataki Ági nevével.¹⁴

A Fa szappanok vásárlásában az áttörést az 1980-as években a kék útlevíl bevezetésével lehetővé váló bécsi kirándulások jelentették. Mivel korlátozott volt a valutakeret (a nyolcvanas évek második felében 50 USA dollár), így gyakran az egész család, nagyszülőstől útra kelt, hogy jól bevásárolhassanak: a kosárba az elmaradhatatlan Milka csoki és banán mellett Fa szappan vagy Limara desodor is került.

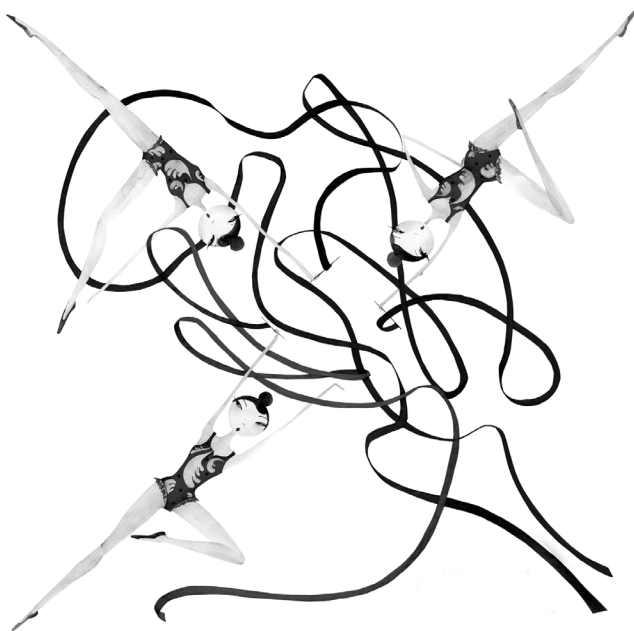
Összegezve: a szocialista időkben is meg akartak felelni a nők a velük kapcsolatos szépségelvárásoknak: csinos, vonzó lányok, asszonyok, anyukák akartak lenni még akkor is, ha egyrészt elvárták tőlük, hogy – a szocialista erkölcsnek megfelelő-

en – szolidan sminkeljenek. Másrészt a hiánygazdaság sajátosságai erősen meghatározzák a visszaemlékezések elbeszélésmódját: több történet szólt a csinos külső eléréséhez szükségesnek tartott, jó minőségű fogyasztási javak beszerzéséről, és kevesebb a korabeli szépségideálokról. A nosztalgiahullám, a retroblogok ellenére a szépségápolás, testkultúra szocialista időszakbeli átalakulása, a fogyasztási javak és az ehhez kapcsolódó reklámok interpretatív feldolgozása viszonylag elhanyagolt területe a társadalom- és kultúratörténetnek, így e cikk is az első lépések egyike e jelenségek jobb megértéséhez.

■ JEGYZETEK

1. Szabad Nép 1948. 03.11. 3.
2. Horváth Sándor: A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. Történettudományi Intézet, Bp., 2004. 125.
3. Erdélyi Z. Ágnes (szerk.): Nők Lapja nosztalgia. A 70-es évek. Nők Lapja műhely, Sanoma, Bp., 2005. 164–165.
4. „Egy hirtelen megöregedett édesanya” jeligré. Unalom összkomfortban? Vita. Nők Lapja 1980. 09. 27. 9.
5. Éva vagyok. Ifjúsági Magazin 1978. augusztus. 25.
6. Kisfaludy Márta: Házi szépségápolás. Ifjúsági Magazin 1978 november.
7. Sári Zsolt: Szappantörténetek a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Gyűjteményéből. In: Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Szerk. Juhász Katalin. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 252.
8. Valuch Tibor szerint sokan gyűjtötték a márkás szappanokat, és kiállítást rendeztek belőlük a fürdőszobában. Valuch Tibor: „Mosdunk, fürdünk, fogat mosunk.” A tisztálkodási és testápolási szokások változásainak néhány jellegzetessége 1945 után. In: Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról. Szerk. Juhász Katalin. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. 234.
9. Kiss Ottó: A másik ország. Új Palatinus Könyvesház kft, Bp., 2011. 203.
10. Cristian Hartel: Das Westpaket. Geschenksendung: Keine Handelsware. Berlin, 2000. 11.
11. Valuch Tibor: i. m. 233.
12. Sári Zsolt: i. m. 249.
13. Uo. 250.
14. Uo. 252.

INTERJÚ

TUGYI MÁRTA KOZMETIKUSSAL

Kérdezett Tóth Eszter Zsófia

■ T.E.ZS.: *Mikor és hogyan lettél kozmetikus?*

T.M.: 1984-ben végeztem el a kétéves kozmetikus-iskolát Cegléden érettségi után. Két év gyakorlat után szakkozmetikus vizsgákat tettem, többek között: smink, relaxáció, kozmetikai testmasszázs, nyirokmasszázs, elektrokozmetika területen. Gyerekkoromban azt sem tudtam, mi a kozmetika, nekem ez az egész úgy jött, hogy az egyik ceglédi kozmetikus megkért, legyek a modellje egy sminkversenyen, akkor még nagy divatja volt a sminkversenyeknek. És ott döntöttem el, hogy ezt nekem találták ki. A nyolcvanas években kozmetikai forradalom zajlott le.

A tanárok, akiktől tanultam, még ők főzték a krémeket, keverős-kutyulós dolgok voltak. Az első munkahelyemen a főnöknőmnek meg kellett venni a hidrofil noniont, azt vízzel hígítottuk, kis tálkába összekevertük, az volt a masszírozókrém, és mindenkit azzal masszíroztunk. Teljesen mindegy volt, milyen volt a bőrtípusa, öreg volt vagy fiatal. A nyugtatókrémünkbe szép kék színű azulenolt nyomtunk, és összekevertük a hidrofil nonionnal. A rózsaszínű placentát és a Marina algakrémet Romániából szereztük be. Ezt idősebb bőrre regeneráló pakolásoknak használtuk. Az ichtyol az egy kénszármazék, csúnya, barna, nagyon büdös, nem szerettem a szagát. Nyúlós, trutymós valami volt. Ezt is szépen összekevertük a hidrofil nonionnal. Dermofil pasztát összehúzó pakolásnak használtuk, ez volt minden. Nem volt ilyen sokfajta krém, mint most, amit látsz itt kitéve. Aztán megjelentek az Ilcsi krémek és tonikok, azok már késztermékek voltak, azzal kezdtünk dolgozni, nem kellett már főzőcskézni a krémeket.

... olyan volt,
mint egy
női klubdelután,
jöttek-mentek
a pletykák.

T.E.ZS.: *Milyen kozmetikai forradalom zajlott le a nyolcvanas években?*

T.M.: Minden megváltozott. A nyolcvanas évek elején sorban voltak a kezelőszékek, futószalagrendszerben dolgoztunk, aztán áttértünk a kabinrendszerre.

Az egész kozmetika úgy nézett ki, hogy volt három kezelőszékem, zsinórban ültek a három székben a vendégek, a negyedik vendég ült egy kívül kirakott széken a szempillafestékekkel, az ötödik meg a gőzben. Amikor végzett, beült a belső székbe, szépen kitisztítottam, akkor utána átült a következő székbe, ott a tanulóm megcsinálta neki az iontoforezist, akkor a harmadik székben megkapta a pakolást. Napi szinten, gondold el, húsz-huszonöt kezelést csináltunk meg, iszonyú sok. Manapság egy vendég bejön a kozmetikába, és két óra hosszat itt van egyedül. Nincs itt más vendég, nem beszélünk át a feje fölött. Nem, ott együtt voltunk. Akkoriban ott mentek a nagy pletykák, a nagy beszélgetések. A vendégek is egymással beszélgettek, ha mindkettő a kórházban dolgozott, megbeszélték, mi van a kórházban, vagy mi van az iskolában, rajtam keresztül a közös ismerősöket. Tulajdonképpen olyan volt, mint egy női klubdelután, jöttek-mentek a pletykák. Sokat beszélgettünk, miközben dolgoztunk, ők közben szépültek.

A nyolcvanas években a kozmetika sokkal, de sokkal, magasabb szinten volt, mint most. Az átlagember számára elérhetőnek számított. Hozzám doktornőtől tévesz dolgozóig járt mindenki. Ha felkaptak egy kozmetikust, sikk volt hozzá járni, szájról szájra terjedt, kihez érdemes menni, nem kellett bazi nagy reklámokat csinálni.

T.E.ZS.: *Nézem az akkori kezelőlapjaidat. Jártak hozzád Jászkarajenőről, Törtelről, Abonyból, a legidősebb 42-es születésű, a legfiatalabb fiú szakmunkástanuló, 72-es születésű.*

T.M.: Akkoriban a pattanásos kamasz fiúkat az anyukájuk vagy a nagymamájuk hozta, kifejezetten szépülni nem jöttek, mint ma.

T.E.ZS.: *Hogyan változtak a szőrtelenítési szokások?*

T.M.: A gyantában volt a hatalmas változás. A nyolcvanas évek elején a régi, hagyományos gyanta volt, fel kellett forralni. A teaszűrővel szépen átszűrtük belőle a szőrt. Akkor újra felforraltuk. Meg kellett várni, hogy visszahűljön olyan hőfokra, hogy bele tudjunk nyúlni, és akkor kenni tudjuk és alkalmazni a vendégen. Az egy tortúra volt. Ha a vendég késett, már nagyon elhűlt a gyanta, előről kellett kezdeni, újra kellett melegíteni. Ha túlmelegítettük, túl meleg lett, akkor várni kellett, hogy visszahűljön. Volt olyan, hogy az egyik tanulóm szőröstől felrakta a gyantát, hogy forrjon, készültünk átszűrni. És valami oknál fogva belemerült a munkába, elfelejtette, a gyanta magától forrt, forrt, órákon keresztül, mire felfigyeltünk a nagy bűzre. Iszonyúan nézett ki a helyiség, és szörnyű bűdös volt. A gyantázó kis sarkok gusztustalanul néztek ki, szét volt fröcsögve a gyanta mindenfelé. Úgy nézett ki, mintha felrobbant volna egy kávéfőző, és minden ragadt, minden tiszta gyanta volt. Csak benzinnel tudtuk lemosni. Ha a vendégnek a lábán is rajta maradt a gyanta, azt is, képzeld, benzinnel mostuk – a bőrt. Így utólag belegondolva ez borzalmas, akkor meg ez teljesen természetes volt. Gyantázás után használtuk a D3-at, ez egy csukamájolajos krém volt. Erre van egy jó sztorim is. Az egyik vendégem, aki a város szélén lakott, az mondta, hogy amikor hozzám jön lábgyantára, és bekenem ezzel a csukamájolajos krémmel, hazafelé, amikor megy, az összes kóbor kutya megy utána a halszagra.

Nagyon gyakori volt a bajuszszőkítés. A hónalj még nem szőrtelenítettük egyáltalán, az teljesen idegen volt. A bikinivonalnál csak tényleg azt a vékony kis csíkot, ami a bikiniből kilátszott. Az a teljes intimgyanta, ami most van, az elképzelhetetlen volt. Az már a kilencvenes években jött be, egyrészt a médiában, ahogy kezdett megjeleni a külföldi sztároknál, majd a magyar sztároknál is. Akkor a bevállalósabb vendégek mondták, hogy teljesen szedjük le. Így kezdődött a teljes hónaljszőrtelen-

nítés és az intingyanta is. Egyre beljebb csúsztunk. Egyre kevesebb szőrt hagyunk. Hatással volt erre az átalakulásra a pornóipar közvetítette szépségideál is.

T.E.ZS.: Mit kért egy „átlagvendég” a nyolcvanas évek elején, és ez hogyan alakult át a végére?

T.M.: A nyolcvanas évek elején a kozmetikai kezelés szigorúan az arc és a nyak kezeléséből állt, a dekoltázst nem kezeltük. A beterítők is olyanok voltak, mint a mostani férfi beterítők, amit nyakba kötünk. A mostani női beterítőknak a dekoltázsa is nyitott. Szigorúan csak az arcot kezeltük, és lejjebb nemigen mentünk. Mindenki kezelésre jött. Automatikusan beletartozott a szemöldökigazítás, akinek szükséges volt, a bajuszszőkítés. Áttöröltük az arcát a vendégnek arctejjel, letisztítottuk, leradíroztuk Scholl radírral, aztán megmasszíroztuk. Utána beültettük a vendéget a gőzbe, majd nyomkodtunk, majd következett az összehúzó pakolás, táplálópakolás és a szempillafestés. Ma már nem használunk két külön pakolást, csak egyet. Iontoforézis-gép is megjelent már, beiktattuk az iontoforézist. Ezzel a vízben oldódó hatóanyagokat tudtuk bejuttatni a bőrbe. Ez úgy nézett ki, hogy egy áramkörbe zártuk, a vendégnek a karján volt az egyik elektróda, a másik elektróda csipesz volt, arra tekertünk vattát, az arcára csöpögtettük a vízben oldódó hatóanyagot, és az árammal jutattuk be a bőr mélyebb rétegeibe. Ennek egy hátránya volt, hogy egyen-árammal működött csak a készülék, és ha az elektródát elemeltük és visszaraktuk az arcára, akkor áramütést érezhetett a vendég.

T.E.ZS.: És szövetkezetben dolgoztatok?

T.M.: Úgynevezett gebinben voltunk. Volt a fodrász-kozmetikus szövetkezet, attól béreltük a berendezett, bebútorozott helyiséget, és le kellett adnunk a bevétel bizonyos százalékát. Dolgoztunk reggeli műszakban, a reggeles kezdett reggel hatkor. Kettőkor váltottunk, a maga kis cókmojkját elpakolta a szekrénybe, a délutános kipa-kolta az ő cókmojkját, este meg ő pakolta el. Állandóan pakoltunk. Mindenkinek megvolt a saját cucca. Este tízig általában ott voltunk. Aztán amikor elkezdtem tanulókkal dolgozni, és lehetett már géemkában dolgozni, akkor rögtön léptem, mert akkor már a magam ura lettem. Béreltem egy lakást, ott már a magam ura voltam, és egész nap dolgoztunk. Társultam fodrásszal, az egyik szoba az övék volt, a másik a kozmetika, ott voltam a tanulókkal, később felvettünk magunkhoz egy masszörnt, egy műkörmöst, szépen fejlődtünk.

T.E.Zs.: Akkor volt a lányod kicsi; hogyan tudad összeegyeztetni az anyaságot és a munkát?

T.M.: Amikor hatra mentem dolgozni, az egyik tanuló jött a lakásunkra, megvárta, míg Zsófi felébred, akkor felöltöztette, megreggeliztette, elvitte az óvodába, és akkor jött be, a másik tanulóval addig mi dolgoztunk. Fordult elő olyan is, hogy délután annyira dolgoztunk, hogy a gyereket az óvodában felejtettük, de hál'istennek ez nem volt tragikus, mert az óvónő is a vendégünk volt, és akkor ő szépen behozta. Nagyon sokat volt velem a lányom az üzletben. Amikor tanító néni vendégeim voltak, sokat foglalkoztak meg játszottak vele, az természetes volt, hogy egy gyerek ott nőtt fel. Amikor nagyon picike volt még, nem járt óvodába sem, akkor két széket összeraktunk, a gyereket letakartuk és ott aludt. Az egyik oldalon zúgott a hajszárító, mert ott dolgozott a fodrász, a helyiség másik végében meg dolgoztam én. Sok vendég észre sem vette, csak azt hitte, hogy egy kupac kabát. Nagyon sokszor a tanulóimat ő tanítgatta masszírozni, rajta gyakoroltak, és ha kimaradt egy mozdulat, szólt nekik, hogy ezt a mozdulatot nem jól csináltad, vagy tanította őket szempillát festeni, végül is ebbe nőtt bele. Vittem magammal sminkelni. Minden szombaton mentem házhoz menyasszonyt és násznépet sminkelni, akkor ez vidéken nagy divat volt.

T.E.Zs.: Voltak olyan termékek, amelyeket külföldön szereztetek be?

T.M.: Bécsbe jártunk bevásárolni, már a nyolcvanas évek második felében. Nagy kuriózum volt külföldi késztermékeket használni akkoriban. Háromévente utazhattunk, és tényleg családirag mentünk. Jött anyukám, apukám, a gyerek, én. Így vettem meg az első gyantázógépet, patronosat. Nagyon örültek a vendégek. Sokkal higiénikusabb, tisztább volt, mint a régi, nem kellett melegíteni a tűzhelyen a gyantát.

T.E.Zs.: *Miért költöztetek fel Budapestre?*

T.M.: A kozmetikusiskola elvégzése után alapkozmetikus a végzettségünk. Két év gyakorlat után lehetett további tanfolyamokra menni. Először feljártam hétvégente tanulni Budapestre, majd utána felkértek, hogy én tartsak tanfolyamokat, előadásokat. Egyre többet kellett emiatt jönni, akkor a férjem is felkerült a fővárosba dolgozni. A lányomat felhoztuk a balettintézetbe, ingáztunk oda-vissza, és akkor döntöttünk úgy, hogy felköltözünk. Akkor itt Pesten mindent előlről kellett kezdenem kis vidéki kozmetikusként. Bár a szakma ismerte már a nevem, de a vendégeköt ki kellett építeni. Mai napig vannak olyan vendégeim, akik régi ceglédi vendégeim voltak. Az edzőtermekben, a futóversenyeken, a tanulmányok során ismerkedtem új emberekkel, így mindig jöttek az új vendégek. De sajnos a szakma presztízse már nem az, mint a nyolcvanasas évek elején volt.

LÁNG ORSOLYA

SEBZETT KÖVEK

■ Miután mindent rendben tudott, Thea magunkra hagyott minket, nézzétek el visszavonulásomat, szabadkozott kivékonyodott anyagú pizsamájában. A Szépkezű Theofánt lakásában marasztalta az éjszaka, én állandó vendége voltam. Ha kellett, bevásároltam néha, de többnyire a gangra kivitt kicsi sámlin üldögéltem, olvasgattam, és őt tanulmányoztam éjjel-nappal. Fontos volt nekem, hogy a hajnali félhomályban közel hajolhassak arcához, belerévedjek az oszcilláló pontokba, amelyek sivatagi homokszemcsékként munkálnak az arc folyamatos átalakulásán. Thea újra hozzám szokott, bár egészen másként, mint azelőtt. Tőlem függetlenül élt velem, engedte, hogy mellette éljek. Hallottam odabentről térdére nehezedő teste alatt az ágy reccsenését, és a kattanásról tudtam, feje fölött átnyúlva eloltotta a lámpát. Én nem vendég vagyok, töltött el a megbizonyosodás néma ujjongása, amennyiben a hangok mellé a valóságnak megfelelő képet tudok magam elé képzelni.

A pipa füstje szétmállott közöttünk, a Szépkezű Theofán tenyerében kihűlt a fa, amelyen ajkunk leheletvékony lenyomata felülírta egymást. Dohánytáskájából kicsúszott a fényes pipaszurkáló, a gyufaszálak felgyűltek a combja mellé dőlt doboz egyik felében. Éjfél jóval elmúlt, ő kora reggel dolgozni megy, engem a reggelre izmossá érlelődő elhatározás köde nyel el. Amikor tegnap a Szent György-szobor tövében egymásba botlottunk, meghívtam Theához. Mielőtt elváltunk volna, békaperspektívánkból megcsodáltuk a gótikus háromszög diadalát. Barátom jelenléte rávezetett egy aprócska részletre, amelynek létezése fölött eddig elsiklott figyelmem. Lelepleződése nemcsak egy mestermű kereknek hitt üzenetéhez fűzött mellőzhetetlen lábjegyzetet, de lyukat rágott a maradéktalan győzelemben való hitünkön. Szent György lovának patája mellett, a szikla repedéseiből kinövő gyom között egy gyík húzódott meg észrevétlenül. Láthatóan elmerült a harc szemlélésében. Jelenléte ahhoz túl jelentéktelen, hogy a sárkányölő figyelmet szenteljen rá, de zavartalanságát éppen ennek köszönheti – nyugton érlelődhetnek benne a sárkánygyík vonásai. Összenéztünk, és a felismerés állapotában alig ismertük meg egymást.

Néhány napja a varrógép kovácsoltvas lábába rúgtam mezítláb. Kislábujjam aznap feldagadt, Thea gyógynövénykivonattal átítatott kötést tett rá. A szándékolts és a véletlen tettek között ingoványos talajon mozog a határ. Álönfeledtségemben boldog voltam, hogy figyelmemt megnyertem magamnak egy kis időre. Másnapra ritkultak a nyilalások, egyidejűleg visszafogottabb árnyalatra váltott a bőr lilája. Elveszítettem ezt is, a fensőbbbséges sántításomat. Te vagy a realitástól legerugaszkodottabb ember, akit ismerek, felelte nemrég Thea kérésemre, hogy egy szuperlatívusszal hurkoljon körül. Csak napokkal később értettem meg, hogy az ő valóságának számúzottje vagyok.

A Szépkezű Theofánnak felkínált joghurt tetejére előbb gondosan elhelyezett néhány szem áfonyát, majd megdöntötte a tálat, és kis zuhataggal elfödte a dekorációt. Hogy lásd, szépérezésem bőkezűséggel elegy. Koccanások, érintések eszközön, edényen, porhanyó ételen. Elcsent és nyíltan átnyújtott tekintetek, szavak szövőszékén terjedő szövétnak, s hogy tovább tartson a beszélgetés, visszabontott sorok. A vacsora lecsengésével Thea középkori kőfaragványok képeskönyvét hozta elő. A Szépke-

zű Theofán ölébe vette, fölé hajolt. Csak akkor tette fel az asztalra, amikor megszólalt: kőtakaró, kőfény a Szent Lázár-katedrális homályában. Az angyal a három királyok ágya mögé kerül. Nyitott szemmel alszanak. Egymáshoz súrlódik meztelen bőrrük, koronájuk egymásra nehezedik. Már elindult, de még nem ért oda az angyal ujja az alvó kezéhez.

Összecsombolygatott papírszalvétámból egy kicsi szarvast formáztam. A Thea előtti tenyérnyi tisztásra tettem le, tányérja helyére. A lámpa bójaként lebegett fáradtságunk zátonya fölött. Thea felvette, hogy tenyeréből szemlélhesse meg a szarvast, és körülményes óvatosságában borospoharába ejtette. A vörös folyadék egy szempillantás alatt itatta át a fehér pehelytestet, amelyet megsokszorozódott súlya az üvegmeder fenekére rántott. Döbbsen néztük, mi képes lezajlani egy pohár rezzenéstelen szenvtelenségében. A szándékolt és a véletlen tettek között ingoványos talajon mozog a határ. Ez a ki nem mért mozdulat sajtó lábujjam mellé került a hibák birodalmában. Esendőségével megváltott, és lehetővé tette a menekülést azon a kis hasitékon át, amit a két ember közötti bénító vákuumba ejtett.

SOROK EGY KERTTULAJDONOSHOZ

■ Maga akkor felhívott, hogy menjek, ha nincs égetően sürgős dolgom éppen, induljak akár rögtön, mert kegyes napok ezek, megriktult a nyár. Én meg otthagytam a lerakatot, ahol reggel óta leltároztunk a kavargó porban, öklömbe harapva eredtem futásnak a csendes utcán, és először éreztem felszabadítóknak, hogy a biciklimet ellopták.

Nemrég összefutottunk, és ez a találkozás indított el maga felé újra, nem ezen a délutánon, hanem az utóbbi napok minden önvizsgálatot tartott pillanatában, anélkül hogy tudnám, eléri-e magát gondolataim, eregettem őket egymás után papírcsónakokként, szem elől tévesztve mindet. Valami volt a levegőben, ami természetessé tette a véletlen egybeesést, hogy ugyanazon az enyhén borús délelőttön ment át mindkettőnk a hídon, maga is valakivel, én is valakivel, de pár pillanatig egymás felmerülő alakjába gabalyodva. A véletlenek sokáig csiszolódnak valahol, hangolnak, mint a zenekarok, hogy végül tökéletességükben hulljanak elénk. Ha megfelelő szög-ből süt a nap, és nem a dél merőlegességéből zuhog a fény, a víztükroknél még a vasrács is lágy foltokra hull, szirmokként lebeg. Maga soha, egyetlen gesztusával sem kötözött, de oldásainak elkötelezettjévé tett, és ha ez a kötődés látható volna, akár itt, a korlátoltan hömpölygő víz fölött, tükröző és tükrözött szembesüléséhez hasonlítana. Könnyedén fordult felém mosolyának olajozottságában, kézfogásából mégis megéreztem, hogy belül könnyeitől rozsdázik minden íze. Tetőtől talpig végigmért, láthatta, hogyan feszeng lábam a betoretlen bőrcipőben, aztán magamra hagyott, mint egy láncrea vert szabadulóművészt, hadd boldoguljak, találjam fel magam.

A faszor az évtizedek óta használatlanul maradt strand mellett vezetett, az ágak mögött láttam a semmibe meredő ugródeszkát. Alig volt járda, de száradt már a cipőtalpakkal ledöngölt sár. És átellenben készült a futballstadion, kráterek és a belőlük származó föld összevisszaságában, mintha bombatalálat érte volna a kopár teret. A látómezőn szokatlan úr szúrta szemem sarkát, s még gondolkodnom sem kellett, hogy minek a helyén, mert a látvány előzékeny, és nem rejteget semmit, legfeljebb

valóban nélkülöz: ott hevert feldarabolva a famatuzsálem elefántkóros törzse, amelyen egyszer a maga keze simított végig, még amikor a fa- és háncsedények apró páternoszterekként jártak le s fel az évszázadokba belefásult kéreg alatt. Míg azon tétováztam, hogy engedek az évgyűrűk örvényének, és átvágok az úttesten, hogy érzékeny búcsút vegyek egy relikviától, egy kék konflis csilingelt át előttem, tarka póniló húzta, bakján napszemüveges férfi lendítette karját cowboykalapja felé. Mosolyra vonta számát, mint egy jelenés, és ottmarasztalt azon az oldalon, amely a rakpartnak futott. A fasorból kiérve újra szaladni kezdtem, kifehéredett körülöttem a betontáblás folyópart, kitágult az ég, mintha közelebb került volna, és a gyérülő sorú tüzemeletesek mögött maga egy sajátos ízlésvilágról tanúskodó blúzban arra várt, hogy belecsoppenjek magányába. De én addig még egyszer eltévedtem. Ismeretlen kanyarokról, kerítésekről elhittem, hogy csak nem emlékszem rájuk, maga persze azt képzelhette ezalatt, hogy kényelmesen közelgek, sötétedik, gondolta kissé bosszúsan, utolsó rózsáit öntözgetve, mihez kezdünk egymással a félhomályban. A kertkapun lakat. Mozgást sem látok. Várt rám, aztán elment, ezen tűnődtem, lehetséges-e, amikor végre észrevette ácsorgásomat, két portával odébb, és lekiáltott, kit keres. Még jó, hogy beszélhetünk egymással, azt éreztem: hogy a szó bebútorozza képzeletünket, amely fehér falaival riasztó üres lakás. Bármilyen beleálmodható, de mégis csak egy ágy, egy asztal, egy szekrény sivár, de megfogható jelenléte teheti otthonossá. A szalmakalapja is szép, mondta, és magától is az, hogy idetalált. Kertésznadrágot vett tengerészblúzza? Honnan jön? Tengeri sószaga van. Amikor hullomás szilváért hajolt, rám villantak nadrágja farzsebéről az odadörgölt, gyomlálástól sáros ujjak csíkjai. Ez itt hát a kert, a közeli, de távoli paradicsom. Egy termékeny sáv a gizgazos domboldalban, a páratlan évszakokban illatozó fákkal, a meredek, keskeny birtok derekán pár lépéssel körülkerülhető faház, pincéje, tornáca mintha dísz volna, mégis a szükségét szolgálja, a szobában ágy és a falon tükör. A város zaját feldobja ugyan a folyó felszíne, a csend mégis itt van. Kerberosz szimatol a kapu előtt. Hozzon székeket, fordult felém, és a pincelejárát előtti placc felé intett, oda tegyem, ahonnan télen látni leginkább a várost, de nyüzsgő, szaporodó fényeiből sejteni most is, ez pedig támpont lehet egymásra maradt tekinteteinknek. Oda evickélhetnek ki megpihenni, valahányszor elfogja őket a tériszony. Hozott egy széket maga is, két metszett üvegpohár alatt tálcaként egyensúlyozva, majd elmerült a pincében. Nem is az íze jó neki, kiáltotta ki, az orrába küldje fel az aromát.

Féltem, hogy megbotlom vagy elcsúszom a harmatlepte fűvön, és közben támaszkodni sem tudok az előzékenyen átvett szatyrok, gyümölcscsel megpakolt kosár miatt. Láttam, hogy maga is bizonytalan a kavicsos úton, olykor körültekintően kikerült valamit, mintha felelősségteljes döntés volna mindahány lépése, máskor meg szórakozottan bírta őket az irányra, mit sem törődve azzal, hogy bokája meg-megbicaklik. Ereszkedtünk, közeledtünk a város felé, én és maga, egy térben, egy időben. Kétségtelen, de bizonyítékok nélküli. A hídon eszembe jutott a híd, ama másik. Itt nemrég még nem mehettünk volna át a túlsó partra, mondta, ezt valahonnan készen hozták ide. Levágták a partról és idehozták. Fázik, kérdezte a lépcsőház bejáratának villanyfényében, és úgy himbálta lakáskulcsát, mintha a háta mögötti tömbház egészen a magáé volna. Odaadnám a kabátomat. Feladom, mondta, és nevetett. A kezében tartott ágakat, gyümölcsöket megkerülve rám kanyarította. Aztán gomboljon rám, mondtam.

Innentől fogva távolodtam, bár megrakottan, akár egy kerti máglya.

KESZEG ANNA

A KÍNAI CSÁSZÁRSÁG SZAGA – FROM PARIS WITH LOVE

„Itt volt hát egy panacea minden emberi fájdalomra, itt az emberi boldogság titka, melyen a filozófusok oly sok évszázadon át vitatkoztak; a boldogság egy pennyért megvásárolható, és mellényzsebbe tehető; a gyönyört pintes üvegben magánál hordhatja az ember; s a lelki nyugalmat gallonszám vihethi a postakocsi.”

THOMAS DE QUINCEY: EGY ANGOL ÓPIUMEVŐ VALLOMÁSAI

... a vékony,
serdülőalkatú
fiút/férfit szinte
támogatják az őt
hordaszerűen körülvevő,
különleges,
arisztokratikus
vonású nők.

■ 1977-ben dobják piacra a modern parfümtörténet második legnagyobb illatlegendáját, Yves Saint Laurent *Opium*át.¹ (A listavezető természetesen a Chanel N°5.) A szegfűszeg, babérlevél, mandarin, szilva, koriander, bors, jázmin, gyöngyvirág, kerti szegfű, fahéj, barack, íriszgyökér, ámbra, pacsuli, vetiver, tömjén, pézsma, szantál, mirha, cédrusfa, szuharbalzsam, benzoé stb. illatösszetevőiből megkreált parfüm kétségkívül azok közé a mesterséges illatok közé tartozik, melyek felismerése a 20. század második felében az urbanus műveltség részét képezte – a fogyasztói társadalmakban legalábbis. A Jean Arnic és a parfüminnováció francia mitikus központjában, Grasseban 1820-ban alapított Roure Háznak dolgozó Jean-Louis Sieuzac alkotta illat története azonban narrációként, parfümtörténeti kuriózumként, marketingtrend-megalapozóként, botránytémaként sem utolsó. A sikertörténet természetesen *nemcsak* és *főként nem* az illatnak köszönhető, hanem annak a jelentéshalmaznak, mely az Yves Saint Laurent legendában ér össze. Az utolsó nagy „tervező” származása, életvitele, társadalmi beágyazottsága, karrierépítési stratégiái, személyiségjegyei a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek párizsi közbeszédének állandó témái voltak – nem utolsósorban amiatt is, mert ez a korszak, a filozófus- és írócelebek korábbi periódusa után (mely Sartre, Beauvoir, Camus stb. iránt mutatott érdeklődést), a divatvilág vezető személyiségeinek szavazott kulturális hegemoniát. Yves Saint Laurent élet-története² alkalmas is volt arra, hogy az *urban legendet* táplálja: hirtelen szerzett vagyon, rövid idő (alig öt év) alatt elért világsiker, rendhagyó ma-

gánélet (a Pierre Bergével való párkapcsolat klasszikus kerete,³ mely a hatvanas-hetvenes évek homoszexualitás-történetébe ágyazottan elütő,⁴ s párhuzamos szerelmek szabdalják), onirikus alkotói stratégiák, a párizsi városi tér meglévő struktúrára ráépülő élethelyzetek, a keleti, magánéletileg Marrakech-hez kapcsolódó alkotói ihlet, a hetvenes évek partykultúrájára való érzékenység, a drogfogyasztás, a médiafigyelem folyamatos megtartása, a műzsi szerepkörre kijelölt nők identitása stb. olyan összetevők, melyek a született zseni figurájának könnyen komponenseivé válhattak. A hatvanas-hetvenes évek sztármodelljének alapja éppen a természetes-különlegeségszmény volt, melyet aztán a nyolcvanas-kilencvenes években váltott le a konstruált karriermodelleken alapuló tanult sztárság – mely pontosan napjainkban kulminál.⁵ Ugyanakkor arra is igencsak szükség volt, hogy az erre a periódusra már konzervatívva, innovációmentessé váló párizsi divatvilág mítosza új tartalommal töltődjek fel.⁶

Ahelyett, hogy előbb megalkotnák a levet, az elnevezéssel kezdik...

■ A szagtörténeti periodizáció is éppen annyi izgalommal kecsegtet, mint a művészettörténet vagy bármely iparág, intézményesülési történet korszakolása. Belső és külső szempontok, eszmetörténeti kategóriák, történeti, politikai változások egyaránt szükségesek ahhoz, hogy rendet rakjunk a fantasztikus és borzalmas illatok fantasztikusként és borzalmasként való kategorizációjának folyamataiban. Classen, Howes és Synott szagokra alkalmazott kultúrtörténete⁷ a 20. századot két nagy, párhuzamos tendencia köré építve írja le: egyrészt ott lenne az az illatkultúra, mely átpolitizálja a szagok kérdését, társadalmi hierarchiák, politikai rendszerek ideológiáihoz kapcsolja a szagok megítélését (az illatosság, a bűdösség az elfogadás és a kirekesztés motíválói lesznek), másrészt pedig a fogyasztói társadalmakban, illetve azok globális terjeszkedése miatt mára mindenütt a szagkultúrát a gazdasági vezetőpozícióban levő cégek konstruálják. A bűz, a szag, az illat jelentéseit ebben a korszakban három nagy folyamat alakítja: az átpolitizálódás, a kommercializmus és a kommodifikáció folyamata, mely a kultúrjavak fogyasztásának történetében megnyitja azokat a perspektívákat, melyek a fogyasztás történeti elemzésének is szempontjai lesznek. A szagok életviteli eljárások, karrierök, személyiségminták, az identitás kifejezői lesznek. És a jelentéssel felruházható szagok kivétel nélkül mesterséges szagok, még azok is, melyek a kilencvenes évek közepétől a természetesség legintenzívebb konstrukcióit hozzák létre – Kenzo, Calvin Klein, Maison Martin Margiela stb. „Mialatt a természetes testszagokat megbélyegzik és elnyomják, a mesterséges testszagot – parfümök és kölnik formájában – elnézik, sőt üdvözlendőnek tartják. Mialatt a dezodorok mentesítik a testet a természetes szagjelektől, a parfümök új, »ideális« olfaktív identitással ruházzák fel azt. Ezeket az ideális identitásokat a parfümipar »alomkereskedői« írják elő, akik meggyőzik a fogyasztókat arról, hogy a jó dolgok együtt járnak a jó illatokkal.”⁸ A jelenség leírása együtt jár a természetes/mesterséges oppozíció folyamatos újrafogalmazásával, melyben a mesterséges – a kulturális kreatívok ideológiájának kortárs tendenciáira rímelve – eleve a negatívan megbélyegzett szerepét játssza. Hiszen a leírás folyamatosan a kulturális, politikailag vezető szerepet betöltő társadalmi osztályok véleményvezér szerepét és kolonialista logikáját hangsúlyozza, miközben éppen Yves Saint Laurent példája is amellet érvel, hogy az egzotizálás és a tipikusan okcidentális szagkultúra felől megkreált idegenség kulturális hegemoniája igencsak ingatag talajra épül. Elfogadhatjuk a márkázott, brandelt illat versus természetes szagkultúra közötti oppozíciót, nem vagyok biztos azonban abban, hogy célravezető a kettőt egymás ellen kijátszani. Számomra inkább az a kérdés: egy olyan korszakban, amikor a Saint Laurent-ház alkal-

mazva, mely mindaddig nem konszokrálódott: a maszkulinitás másikját *nem ismerő* feminin identitását. Elég a legegyszerűbb netes keresés kidobta Saint Laurent-portrékat végignézni, hogy feltűnjön, a Saint Laurent mellett feltűnő hölgy az a nő, aki a 21. század elejének filmes kultúrájában a *gay friend* melletti ideális önfeledtség pillanatait éli. A hetvenes évek perspektívájában ez a kép ismeretlen: a vékony, serdülőalkatú fiút/férfit szinte támogatják az őt hordaszerűen körülvevő, különleges, arisztokratikus vonású nők. A beállítások nemcsak egy kontextus nélküli nőképet promóválnak, hanem ugyanakkor infantilizálják is a tervezőt: Saint Laurent legendás fizikai és pszichikai törekenysége nemcsak róla alakít ki extrém, erőteljesen szcenírozott képet, hanem a mellette feltűnő nőről állítja azt, hogy megérteni őt csak a gyermeklelkű férfi képes.¹⁰ Valószínűleg ennek a nőképnek a hanyatlása okozza aztán a Saint-Laurent-ház hanyatlását is – illetve a nagypolgári értékrendet konzerváló ideál fenséges, de élettelen konstrukcióját. Amikor 2002-ben elkészül a ház és annak vezetői által autorizált dokumentumfilm Yves Saint Laurent munkásságáról,¹¹ a megkérdezett Laurence Benaïm, a tervező első biográfusa úgy jellemezi őt mint a múlt idők utolsó tanúját, egy emlékezet nélküli kor emlékezetét. Önmagában igencsak félelmetes gesztus, hiszen 2002-ben Saint Laurent ugyan valóban nyugdíjba vonul, és az *haute couture* kollekciók tervezésének privilégiumát nem is akarja továbbadni, az Yves Saint Laurent-i teljesítmény azonban már a lezárulása pillanatában patrimonizálódik, élettelenné válik. Benaïm gesztusa azonban a dokumentumfilm logikájába tökéletesen illeszkedik: az egyértelműen prousti cím, illetve az a burzsoá Párizs, mely Proustnak és Saint Laurent-nak is referencia (bár a pályakezdő Saint Laurent éppen ezzel a Párizssal kívánt szembefordulni), egy olyan kulturális örökséggel való azonosulást fejez ki, mely 2002-re jócskán aktualitását, relevanciáját veszítette. Éppen ehhez a gondolathoz érdemes majd hozzáolvasni az Opium piacósításának teljes eseménytörténetét.

A hippinirvána átadja helyét a fékevesztett fogyasztásnak...

mazta marketingstratégiák hozzátartoznak már a szakma elitjének *know how*jához, miért éppen az Opium lett az a parfüm, melynek eladási mutatói az első félévben magasabb értéket mutattak, mint a Chanel N°5-éi? Már a 19. század végének parfümkreációi lemondanak az információ általi promoválás stratégiáiról (lásd például Jeanne Lanvin parfümtörténeteit – *Mon péché* – 1925, *Arpège* – 1928), és életmódot, stíluskategóriát, identitást kapcsolnak az illathoz, az identitást adják el az illat által. A Chanel N°5 pedig éppen egy új társadalomtörténeti kategória, az önmagát saját vállalkozásából eltartó női identitás kialakulásával együtt jöhet létre.⁹

Az Opium marketingtörténetében a legizgalmasabb éppen az, hogy az a női identitás, amelyet a Saint Laurent-ház áruba bocsát, a gyengeség és az erőszak egymás ellen kijátszott kategóriáit ötvözi, olyan nőképet forgal-

dó nagy újítások (a nő által viselt szmoking, a szafariöltözet, a hímzés, a képzőművészeti inspiráció, a prêt-à-porter-vonal elindítása, a népi, főként keleti öltözködés-kultúra elemeinek felhasználása – *ethnochic* stb.) már teret nyertek, s a nagy botrányok kora is lejárt. 1971-ben az YSL férfiparfümreklámja, melyen a tervező meztelenül volt látható Helmut Newton fotóján, a ház és tervező részéről olyan imázsépítési stratégiának bizonyult, melyhez a későbbiekben folyamatosan fel kellett nőni. A hetvenes évek második felére Yves és Pierre Bergé kezében ott van egy 1962 óta fejlesztett eszköz: a mondén baráti kör segítségével. 1977 júniusában az YSL-klán megszervezi Párizs legnagyobb urbánus eseményét, Loulou de la Falaise és Thadée Klossowski esküvőjét – a bois de Boulogne-ban. A prousti és manet-i manírt ötvöző esküvőről sok feljegyzés, divatmagazinbeli beszámoló született, s a rendezvényszervezés eszköztára szempontjából ugyanazok az elemei, mint majd az Opium lanszírozása kapcsán szervezett partinak. A parti látványtervét az YSL-féle egymást felerősíti, túlzó vizuális hatáshalmozás határozza meg: Loulou de la Falaise öltözete és kinézése bevallottan a marrakech-i éjszakát akarja megidézni, míg a vőlegény kinézete a nagy Gatsby-karakteréből inspirálódik, s meghívottaikat csónakból üdvözlük.¹² A párizsi mondén körök másik attrakcióját ezekben az években a Karl Lagerfeld és Jacques de Bascher de Beaumarchais szervezte éjszakai partik jelentik, melyek a *boîte de nuit*-kre alapoznak, a hetvenes években feljövő új urbánus terekre, s ezzel meghagyják YSL számára a burzsoá Párizs értékrendje feletti rendelkezést. Az Opium bevezetését megelőző másik gesztus – mely már inspirációsan is a szoros kontextus része – YSL 1977 júliusában bemutatott, a kínai császárság aranykorának vizuális hatásaira rájátszó *haute couture* kollekció. Ennek a bemutatónak a vizuális összetevői kapcsolódnak majd össze az Opium termékdesignjának és illatterveinek koncepciójában. A kollekció természetesen Kína történelmének, művészettörténetének konkrétumairól mit sem tud. A tervezőre továbbra is az a jól begyakorolt alkotási technika marad jellemző, mely egy-két tárgy, vizuális élmény elemeit módosult tudatállapotban dolgozza át, s azokat az YSL-i látványvilág kánona szerint szabja át. Emiatt igencsak inadekvát kontextus a politikai korrektség számonkérése egy olyan tervezőn, akinek problémaérzékenysége az önértelmezés kérdésein sohasem fog túljutni. Minthogy azonban a 21. század elejére ez a számonkérés univerzális gesztus, YSL alkotói habitusa ismételten irreleváns.

1977-ben azonban még a luxus látványtervezés benne van a divatipar főáramában. Az Opium fotókampányát Helmut Newtonra bízák: Jerry Hall manöket YSL magánlakásának Buddha-szalonjában fotózza tükrök és fehér orchideák között. A manöket az *haute couture* kollekció szatén darabjait viseli, s a kép felirata: *Opium. Pour celles qui s'adonnent à Yves Saint Laurent*.¹³ A parfüm hat hónap alatt az eladási listák élére kerül, s a divatház elkezd előkészíteni a következő lépést: a parfüm amerikai piacra dobását. A New Yorkban szervezett partira – történetileg az első kizárólag a marketingstratégia részeként szervezett, termékavató, ún. Tupperware-partik sorában, hiszen korábban meglévő teljesítményeket ünnepelnek, nem pedig új terméket harangoznak be – a Peking ne-

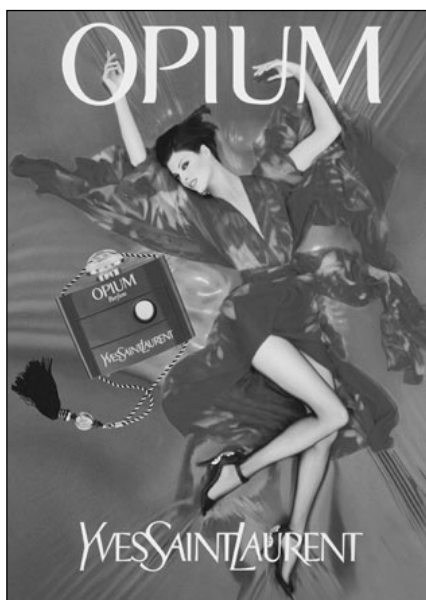
vű négyárbocson kerül sor Manhattan déli részén. A rendezvényszervezéssel Marina Schianót bízzák meg, aki konfliktusba is kerül a ház amerikai exportőrével, a Squibbel – természetesen a rendezvény látványtervébe befektetett összegek okán: a partira nyolcszáz meghívót küldtek szét, ötezer szál orchideát (az *eltűnt idő nyomában* lapjain kitüntetett szerepbe kerülő és áthallásos nevű *katláját*) rendeltek, a hajót féltonnás Buddha-szobor díszítette, a tűzijáték pedig harmincezer dollárba került. Az erőviszonyok alakulását viszont jól mutatja, hogy Schiano kijátssza a Squibb ellenében az utolsó kártyát: azzal fenyegeti a Squibbet, hogy amennyiben nem valószínűsítheti meg koncepcióját, a rendezvény YSL távollétében fog lezajlani. A tervező szervezte és tervezte mondén események hírneve ellenére a hetvenes évek vége már az a periódus, amikor igencsak ritkák azok az alkalmak, amikor Saint Laurent látható. Ekkor kezdődik el az a bezárkózási tendencia, mely 2002 után patolgikussá válik, a tervező gyakorlatilag nem hagyja el rue de Babylone-i lakását. 1977-ben viszont éppen a ritka megjelenések értékelik fel a tervező személyes megjelenésének alkalmait, és garantálják a jelenlétével szentesített események sikerét. Az eladási mutatók értékeinek folyamatos növekedését azonban nem a rendezvény, hanem egy másik tényező, a parfümmel szembeni szervezett tiltakozások fogják biztosítani, vagyis a negatív reklám.¹⁴ Az Opium kapcsán kialakuló helyzet kettős tendenciára utal: a divatvilág ezekben az években nevezi ki Amerikát a befektetések fő célpontját jelentő piacnak, másrészt pedig elkezd körvonalazódni az évezred végének domináns tapasztalatát jelentő kultúrháború, amely folyamatosan állítja egymással szembe a kontinentális és az óceánon túli fogyasztáskonceptiót és testesztétikát: a mennyiség és a minőség, az innovációban hívót és a marketingre alapozót, a piackutatás eszköztárát csak felületesen figyelembe vevőt és a célcsoportfüggőt, a gazdasági-politikai-társadalmi folyamatokat kreativitásban feloldót és az ezekkel a folyamatokkal tudatosan és óvatosan bánót. Az azonban teljességgel látható, hogy a kulturális referenciák spektruma (a drogfogyasztás kultúrtörténetétől a vizuális művészetekből érkező inspiráción át Proustig), melyet YSL belelátott a termék koncepciójába, csak igen kevésbé határozta meg az Opium fogyasztástörténetét.

Opium. Azoknak, akik Yves Saint Laurent-nak adják oda magukat

■ Már az 1971-es férfiparfüm kampányával érzékelhető volt, hogy az YSL-parfümök vizuális kampányai botránygyanúsak. Az Opium fotókampányai több ízben is váltottak ki tiltakozást, s ezt jórészt a márka arcául választott nőkhöz kapcsolódó „mitológiák” magyarázzák. Az 1977-es kampányarc, Jerry Hall azok közé az amerikai manökenek közé tartozik, akik a hatvanas években Andy Warhol európai utazásaival Párizsba szokott sminkesek, fotósok köre által kerül Franciaországba. A hatvanas-hetvenes évek modelljei valójában nem a mára bejáratott szakmai műhelyekben készülnek fel a hivatás gyakorlására, hanem a spontánul felfedezett arckategóriába tartoznak. Azok a partik, melyek e korszak párizsi éjszakáit meghatározzák, arra is alkalmasak, hogy a márkák arcaivá váló nőmodelleket felfuttassák, létrehozzák. Jerry Hall texasi származású déli lány, akinek mítoszához az is hozzátartozik, hogy egy gyorsétkező konyháján fedezik fel, s imázsának kialakításában Antonio Lopeznek, a Karl Lagerfeld környezetében dolgozó divatillusztrátornak volt igen nagy szerepe. Helmut Newton képein az YSL-i nőre jellemző öntudatlan csábító pozícióra, az életelvként vállalt libertinusságra a szaténöltöny és szaténbugyogó azzal játszott rá, hogy az otthoni környezet felerősítette szemérmertelenséggel kapcsolta össze: a képen a gyűrűkkel vastagon beborított kézzel a meztelen lábfej áll ellentétben. A következő években a márka arcai Linda Evangelista (1986, 1995), Kate Moss (1993, 2003), Sophie Dahl (2000) voltak. Linda Evangelista és Kate Moss a csúcsmá-

nőeknek korszakának arcai, Linda az első aranygenerációé, Kate Moss¹⁵ pedig az őket leváltó, de a pályán maradás szempontjából szívósabb második generációé, melynek sajátosságaként – éppen Moss miatt – a különböző nőkonceptiók megjelenítésének képességét, a folyamatos átalakulásban levő nőimázst emelik ki. Az Opium kampányai-ban Moss a *femme fatale* toposzához zárkózik fel. A Helmut Newton-féle fotósorozaton látható már az a kétféle nőmodell, mely a későbbiekben a fotókampányok kétféle vonulatát fogja meghatározni: az otthonában meglepett s ezért dominaként viselkedő, hatalommal felruházott és hatalmával visszaélő, illetve a magáról a parfüm (és annak hatóanyagai) hatására megfeledkező, vonagló testű, vágynak működésében elérhetetlen nőt. Ugyanannak a nőképek a kettősségében a magány a közös vonás.

A botránytörténetben a Steven Meisel fotózta 2000-es Sophie Dahl-sorozat a következő állomás. Ezeknek a híres fotóknak, melyek a hófehérré púderezett testet élénk színű szaténfelületeken helyezik el teljesen meztelenül egy fétismagassarkú és a parfümös üveg kíséretében, az óriáskivetítőkön való megjelenítését az Advertising Standards Authority Nagy-Britanniában nem engedélyezte.¹⁶ Az indoklás a szemérem sértés volt. Hasonló forgatókönyv szerint lehetne megírni az Opium reklámfilmjeinek történetét is: az 1980-as évek közepén Linda Evangelistát keleti környezetben megjelenítő reklámfilmek a fehéret viselő fehér nő alakját vezetik végig füledt, szelíztelen és kétes hírnevűnek tűnő keleti helyszíneken.¹⁷

Nagyon szeretem a pénzt. Elkölteni, nem felhalmozni

■ Milyen társadalmi változások látszanak kirajzolódni az Opium története kapcsán? A hetvenes évek vége a párizsi divatvilág közösségei számára a szocialista hatalomátvételtől való félelem éveit jelenti. 1978-ban ugyan még elenyésző előnnyel győz a jobboldal, de a kreatív szektor sokat kereső és nagy magánvagyon felhalmozó vállalkozói igencsak rettegnek a szocialisták által kilátásba helyezett kilencvenszázalékos adótól (mely ígéretet a későbbi szocialista kormányzás sosem fogja beváltani). Karl Lagerfeld a választások előtt így nyilatkozik az amerikai *Women's Wear Daily* riportérének, André Leon Talley-nek: „Meg kell vallanom, ugyanúgy érzem magam, ahogyan az emberek 1789. július 14-e előtt érezhették magukat. Ha majd kilencvenszázalékos adót fogunk fizetni a bevételeinkre, az életünk nem lesz nagyon *glamouros*. Ki fogom majd adni a szobáim bérbe, mert a vagyonomat szép ágyakba fektettem. Ahelyett, hogy kétszáz dollárt költsek majd egy barátokkal elköltött vacsorára, itthon fogok spagettizni.”¹⁸ Mindez azonban még nem következik el, sőt 1978-ban Fabrice Emaernek, a párizsi éjszakai élet hercegének köszönhetően, Párizsban megnyílik a nyolcvanas évek eleji diszkoláz központi intézménye, a Le Palace, mely a partik létszámát a több száz nagyszágrendről a több ezresre emeli.

Amerikában azonban ezek az évek már a luxusiparral szembeni tiltakozások korszakát jelentik. 1979-ben az amerikai kínaiak szervezete az Opium nevének megváltoztatását követeli, illetve azt, hogy a ház „nyilvánosan kérjen bocsánatot a kínai tör-

ténelemmel szembeni érzéketlenség és az amerikai kínai érdekeinek megsértése” miatt.¹⁹ Megalakul az American Coalition Against Opium and Drug Abuse-nak nevezett *ad hoc* csoport, mely az ópium kínai áldozataira hivatkozva tiltakozik a parfüm és reklámkampánya ellen, a tiltakozások nem csupán a házat, hanem a Squibbnek, az amerikai forgalmazónak a termékeit is érintik. Az utcai tüntetéseken a *Kill ‘Opium’, Boycott Squibb* feliratú táblák alatt vonulnak a csoport tagjai és szimpatizánsaik. A jelenség pozitív médiavisszhangjának hatására²⁰ a Squibb úgy dönt, hogy a parfüm nevét – legalábbis az amerikai forgalmazások esetében – megváltoztatja, a reklámkampányon azonban nem változtat. Európában az Opium ugyanazon név alatt „szedi áldozatait”.

■ JEGYZETEK

1. A teljes cikkben megtartottam az Opium név franciás helyesírását a magyar helyesírás ellenében.
2. A tervező Algírban született 1936-ban francia ún. pied noir családban. 1953-ban kezdi el franciaországi tanulmányait, nagyon fiatalon lesz a Dior Divatház tervezője, s az algériai polgárháború idején válik véglegesé, hogy pszichés labilitását folyamatosan kezelni kell. 1962-ben alapít saját divatházat, melynek élén 2002-ig marad. YSL három évtizeden keresztül marad a szakma élvonalában fő trenddiktátorként.
3. Erről lásd a 2010-ben elkészült dokumentumfilmet: *L’amour fou*. R. Pierre Thoretton, 98 min. Elgondolkodtató, hogy Yves Saint Laurent életében két dokumentumfilm is készült munkamódszereiről, a ház működéséről (az egyik a 2007-es *Celebration*, r. Olivier Meyrou, 74 min., a másik öt évvel korábbi, erről a későbbiekben részletesebben is szót ejtek), Pierre Bergéhez fűződő viszonyának filmes feldolgozása pedig csak akkor készült el, amikor azt már csak a másik fél autorizálhatta.
4. Ehhez a kérdéshez most mindössze egy szépirodalmi művet adok meg, mely hatástörténete és történeti vonatkozásai miatt kielégítően helyettesítheti a tudományos szakmunkákat. Dominique Fernandez: *Le Rapt de Ganymède*. Ed. Grasset, Paris, 1989.
5. Alicia Drake: *Beautiful People*. Saint Laurent, Lagerfeld: splendeurs et misères de la mode (Traduit de l’anglais par Bernard Cohen et Odile Demange. Denoël, Folio, 2008) című könyve éppen e két sztártípus konkurenciaharcát és társadalomtörténetét mondja el a tényfeltáró újságírás műfajában Yves Saint Laurent és Karl Lagerfeld párhuzamos karriertörténetében.
6. Párizs divatfővárossá válásáról és divatfővárosi rangjának megtartásáról lásd Valerie Steele: *Paris Fashion: A Cultural History*. Oxford University Press, New York, 1988. (Revised edition, Berg, Oxford, 1998.)
7. Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: *Aroma. The Cultural History of Smell*. Routledge, London and New York, 1994. A minket érdeklő, 20. századra vonatkozó fejezeteket lásd 161–206.
8. Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: i. m. 180.
9. Tilar J. Mazzeo: *The Secret of Chanel No. 5. The Intimate History Of The World’s Most Famous Perfume*. HarperCollins, New York, 2010.
10. A párizsi gyerek mítosza a ház férfikollekciójának is alapja. Lásd a 2010-es tavaszi-nyári fashion videót Samuel Benchetrit rendezésében. http://www.youtube.com/watch?v=_vayGuuFiUI&feature=results_video&playnext=1&list=PL40EA22ED7F50815B (Letöltés időpontja: 2011. 11. 01.)
11. Yves Saint Laurent. *Le Temps Retrouvé – Yves Saint Laurent. His Life and Time*. R. David Teboul, 77 min., 2002.
12. Lásd ehhez Alicia Drake könyvének vonatkozó fejezetét és annak forrásanyagát. Alicia Drake: i. m. 354–366. Madison Cox így jellemzi a fiatal párt: „Elképesztőn glamour párost alkottak. Nem úgy, ahogyan ma, amikor nem nehéz glamournak lenni, hiszen ötven ember foglalkozik veled egy kép elkészítésénél. Ezek az emberek belülről, intuitíve és hihetetlenül glamour jelenség voltak.” Alicia Drake: i. m. 363.
13. Opium. Azoknak, akik Yves Saint Laurent-nak adják oda magukat.
14. A termékavatók történetének összefoglalásához lásd Alicia Drake: i. m. 374–379.
15. Kate Mossnak mint médiajelenségnek az elemzéséhez lásd Christian Salmon: *Kate Moss machine*. Cahires Libres, La Découverte, Paris, 2010.
16. Ennek dokumentációját lásd a szervezet honlapján: <http://www.asa.org.uk/~media/Files/ASA/Background%20Briefings/History%20of%20ad%20regulation%20BB%20ecopy%20Oct2010.ashx> Lásd meg az *Outdoor Advertising Survey 2002-es* kutatási beszámolót: http://www.asa.org.uk/~media/Files/ASA/Reports/ASA_Posters_Research.ashx Az indoklásban ez áll: The infamous poster by Yves Saint Laurent Beauté Ltd for Opium fragrance featuring Sophie Dahl in a suggestive pose was a case in point: the advertisement appearing in closely targeted women’s magazines prompted only three letters of complaint and those were not upheld. However, when the same advertisement appeared on outdoor sites the ASA adjudicated that it was likely to cause offence: it became the second most complained about advertisement ever, prompting nearly 1,000 complaints. (Az Yves Saint Laurent Rt. Opium parfümjének hírhedt óriásreklámja, melyen Sophie Dahl kacér pózt vesz fel, precedens értékű volt: a szűk célcsoporttal rendelkező női magazinokban megjelenő reklám csak három reklámáló levelet hozott, melyek nem élveztek támogatást. Amikor ugyanaz a reklám outdoor helyszínekre került, az ASA úgy ítélte meg, hogy megbotránkozást kelthet: minden idők második, legtöbb panaszt begyűjtő reklámja lett, szinte ezer panasztétellel.) (Letöltés időpontja: 2011. 11. 01.)
17. Két linket adok meg: <http://www.youtube.com/watch?NR=1&v=ymClqeztuO4>; <http://www.youtube.com/watch?v=6hIvww0Tuug&feature=related> (Letöltés időpontja: 2011. 11. 01.) Izgalmas, hogy az első video alatt a következő kommentár található: Where have the fanciful ads of the 1980’s gone? Where have they gone, the commercials that dared to sell a product by trying to convince you that if you buy this perfume, you’ll not

only smell good, you'll be able to buy your very own hunky Caucasian slave (probably the only hunky Caucasian slave EVER) and force him to smell your wrist? (Hova tűntek a nyolcvanas évek fancy reklámjai? Hova tűntek azok a reklámok, melyek azzal mertek eladni egy parfümöt, hogy amennyiben ezt megveszed, nemcsak jó szagod lesz, hanem képes lesz arra, hogy megvásárolj a saját frankó kaukázusi rabszolgádat [valószínűleg minden idők EGYETLEN frankó kaukázusi rabszolgáját], és arra kényszerítheted, hogy megszagolja a csuklódát? A David Lynch rendezte parfümreklám (http://www.youtube.com/watch?v=WPKqN_gVKtc&feature=feedrec_grec_index - 2011. 11. 01.) a kínai legyező és a magányos, önmagának gyönyört okozó nő toposzaiból építkezik.

18. Women's Wear Daily 1978. március 2.

19. A tiltakozások történetéhez lásd Monroe Friedman: Consumer Boycotts. Effecting Change through the Marketplace and the Media. Routledge, New York and London, 1999. 145–147.

20. Friedman E. Nemy New York Times-ban megjelent cikkét idézi Nemy: Chinese-Americans join other groups in campaign against Opium perfume. New York Times 1979. 04. 24. 13. Monroe Friedman: i. m. 147.

KÁDÁR MAGOR

A SZAGJELEK SZEREPE AZ ÉRTÉKESÍTÉSBN ÉS A MÁRKÁZÁSBAN

A szagok képesek a legmélyebb érzelmekig eljutni, és felidézhetik a távolabbi vagy a közelmúlt emlékeit. Egy-egy szag gyakran helyezkedik vagy eseményekhez társul, így hasonló szagjelek esetén azonnal előjönnek a rögzített élmények és emlékek.

■ Az emberi szaglás vizsgálata és a szagkommunikáció méltatlanul elhanyagolt, háttérbe szorított terület. A rövid huszadik század végéig – a biológia és medicina tudományait leszámítva – keveset foglalkoztak a szaglással, a személyközi kapcsolatok vagy a szélesebb rétegekkel való kapcsolattartásban csupán a vizuális és az auditív észlelés kapott szerepet. Az észlelés szakirodalma a látást, hallást és tapintást (előbb a fájdalmat, később a hőmérséklet és a nyomás érzékelését) vizsgálja csupán, a szaglás és ízlelés szorosan összefüggő párosa gyakran az említés szintjén sem jelenik meg.¹ Az elmúlt húsz évben a fogyasztók eléréséért folytatott szoros versenyben egyre szükségesebbé vált további alkalmazások, csatornák és módszerek bevonása. Így került sor az érzékszervek egyre intenzívebb kihasználására, a marketing és a szintén gazdasági megfontolású márkázás adaptációkat, kommunikációs eszközöket dolgozott ki ezekre az érzékszervekre.

A szagjel megkülönböztet

■ A szaglásra vonatkozó vizsgálatok elsősorban a fejlődéstörténeti szempontokat veszik figyelembe – a szaglásnak az adaptációban és ezáltal a faji fennmaradásban játszott szerepét elemezve. A túlélésre és a fennmaradásra irányuló vizsgálatok a szaglást ösztönös, velünk született egyik első adaptív tényezőnek tekintik. „A szagok közötti megkülönböztetés velünk született képességének nyilvánvalóan adaptív értéke van: mivel segít a csecsemőnek elkerülni az ártalmas anyagokat, növeli a túlélés valószínűségét.”² Az újszülöttek már

megkülönböztetnek szagokat, az édes illatok felé fordítják fejüket, szívritmusuk és légzésük lelassul, de néhány napos korban már egyértelműen felismerik az anya és az anyatej illatát is.³ Ezzel ellentétes a romlott ételekre és az ártalmas környezetre adott reakció, a légzés és a szívritmusgyorsulás a veszélyt jelzi, és a menekülési készletésre utal. A későbbi életszakaszokban finomul a szaglás, a szagmemória segítségével pedig több illat válik egyértelműen azonosíthatóvá. Ez megkönnyíti a fennmaradást, de ugyanakkor a tájékozódásban, emlékezésben és párválasztásban is szerepet kap (az emberi feromonok észlelésének, hatásának vagy egyáltalán létezésének szakmai vitái külön fejezetet érdemelnének, de elfogadott tény, hogy a testszag és a feromonok áttételes hatása a döntő a preferenciák kialakulásánál a párválasztások esetében is).

A szaglás szorosan kapcsolódik az ízeleléshez, szaglás nélkül nehezebben felismerhető és kevésbé élvezhető az étel. E szoros kapcsolat eredménye, hogy a szagok hatására felidézhető egy étel íze, feltétlen reflexek aktiválódnak (például megindul a nyáleválasztás), vagyis olyan kapcsolt biológiai mechanizmusok lépnek életbe, amelyekre az értékesítés is felfigyelt. A tudatos vagy ösztönös megkülönböztetés és elválasztás a preferenciákat, viszonyulásokat és döntéseket determinálja, ezért elengedhetetlen az értékesítésben, illetve az emlékfelidezésben, pozitív képek rögzítésében és előhívásában, közvetve pedig az imázsépítésben.

A személyközi kapcsolatok építésében (a feromon vagy testillat párválasztási szerepén túlmenően) fontos szerep hárul a szaglásra. A mások megítélésekor figyelembe vett nonverbális jelek és csatornák között kiemelkedő az ápoltság, illetve annak hiánya által keltett benyomás. Könnyebb kapcsolatot teremteni azzal, akin észrevehető a gondosság, az önmagára fordított figyelem, amelynek észlelése nem csupán vizuális úton történik. Ezzel szemben az átható testszag vagy az illatszerek túlzott használata ellenérzést kelt, és növeli a kommunikációs távolságot. „A tisztaságillat automatikusan csökkenti a kommunikációs távolságot, tehát könnyebbé válik a lelki rezonancia, a gondolatközösség megteremtése. [...] Akadályává válik a kommunikációnak mindenféle kellemetlen illat, és vele az ápolatlanságnak, mosdatlanságnak, piszoknak, gondozatlanságnak a látványa-képzete.”⁴ Bár a fejlődéstörténeti szempontok szerint a szagok kategorizálásának állandónak kellene lennie, létezik egy tudatos elválasztás is: a verejtékszag segít felismerni egy személyt, szerepet kap a párválasztásban,⁵ a társadalmi konvenciók viszont gyakran nem fogadják el, kellemetlennek bélyegezve azt. Arculati vonatkozását vizsgálva fény derül viszonyosságára is: a fizikai munkát végző személy képének például elvárt velejárója a verejtékszag, amely lehet kellemetlen ugyan, de nem vált ki ellenérzést, hanem a munkásról alkotott képet hitelesíti. Fordított esetben is igaz, a „fehér galléros” munkakörnyezetben a verejtékszag szintén természetes, azonban nem elfogadott, hanyagságra, ápolatlanságra enged következtetni, aláásva az illető személyről kialakuló pozitív benyomást és imázst.

A spontán és rögzült társításoknak általában tapasztalati alapjuk van. Előzetesen észlelt társítások új környezetben is felismerhetők, ugyanakkor az egyik észlelés (például a munkás vizuális észlelése) aktiválja a többi, hozzárendelt jellemzőt is (a megfigyelő nemcsak elvárja, hanem mintha érezné is a verejtékszagot, még akkor is, ha nem történik valós észlelés). Ugyanakkor ismert az emlékek kódolásában játszott szerepe, amelynek szép irodalmi példája a Proust által leírt madeleine esete. A teába áztatott sütemény illatát megérezve elfeledettnek hitt emlékek áradata szabadul fel – ezt a mechanizmust utólag a szakirodalom már Proust-hatásként (Proustian Effect) emlegeti. A szagmemória az érzelmek és emlékek limbikus mezejéhez kapcsolódik leginkább (egyes elméletek szerint átfedik egymást, más elgondolás szerint osztottan, több területre vetülnek le az impulzusok), ezért egy-egy szag észlelése az

emlékek erőteljes, pontos, részletes felidézése képes. A szülői ház illata, a gyerekkor helyei (nyaralások, helyiségek), a sós tengeri szél, egy étel vagy egy parfüm illata mindenki „emlékkészletében” megtalálható, és a hozzájuk kapcsolt érzelmek és emlékek egy szagmintával előhívhatók.⁶

Az értékesítés, az arculatépítés és a márkázás ezt a viszonylagosságot, az alany és jellemzőinek megfelelő társítását, más környezetbe való átemelését (felidézve az eredeti társítást) és az emlékek szagok által történő előhívását használja ki.

A szagjel felidéz

■ A szagok képesek a legmélyebb érzelmekig eljutni, és felidézhetik a távolabbi vagy a közelmúlt emlékeit. Egy-egy szag gyakran helyekhez vagy eseményekhez társul, így hasonló szagjelek esetén azonnal előjönnek a rögzített élmények és emlékek. Az értékesítésben alkalmazott szagkommunikáció célja, hogy ismerős illatokkal pozitív emlékeket idézzon fel, vonzóbbá téve ezáltal egy helyet vagy egy felkínált szolgáltatást. A kenyérsütés vagy almabefőzés illata az otthonra emlékeztet, így vendéglátás során vagy az eladásra kínált házakban alkalmazzák, a parfümkészítők pedig tudják, hogy a vonzódás és az erotika illata a vanília és a jázmin, ezért minden illatkompozícióban megjelenik minimális mennyiségben a két illatanyag valamelyike. A látványpékségek vagy borászatok a már ismert illatok előidézésével váltanak ki kellemes érzést, míg más értékesítési, szórakozó- vagy ügyfélfogadó helyek sajátos illatot használnak annak érdekében, hogy a visszatérő személyeknek otthonos érzése támadjon a már ismert illat megérzésének pillanatában.⁷

Kihasználva az előzetes tapasztalatokat és a különböző érzékszervek kapcsolása által kiváltott szinergiát, az értékesítési eszköztárban előtérbe kerültek a látványboltok, látványkonyhák és látványgyárak. A cél az egyik érzékszerv (például a látás vagy a hallás) által megragadni a fogyasztó figyelmét, majd a többi érzékszerv (főleg a szaglás) előhívja a tárolt emlékeket, olyan érzelmeket gerjeszt, amelyek elősegítik a vásárlást. A látványpékségek innovációja valójában az égéstér elválasztása a sütéstértől: míg az otthoni vagy éttermi kemencékben a tüzelőanyag égése és a kenyér vagy sütemény meleg levegő általi sütése egyazon térben történik, a látványpékségek kemencéjének égéstérében csupán a levegő melegedik fel egy zárt rendszerben, majd ez a forró levegő egy másik térben fogja megsütni a pékárukat. A sütéstér forró, erős illatú levegőjét a kemence szellőztetőrendszere a fogyasztói térbe üríti, ahol az arra járók megérik az illatot. Az illat előhívja az emlékeket, a feltételes reflex miatt már a nyálelválasztás is megindul, a sült pékáru látványa az üvegajtós kemencében pedig ismételtelen vásárlásra sarkall. A három érzékszerv együttes, egymást felerősítő hatása már elégséges a vásárlás megkezdésére. Hogy teljes legyen az érzékszervek lefedettsége, egyes látványkonyhákban meg is tapintható a friss, csomagolt pékáru, esetleg hallatszik a készülő étel sülése vagy a konyhagépek (pl. forgó rostvillák, turmix) működése.⁸ Bár az éppen sült pékáru még nem fogyasztható, mindig van elkészült, látványosan elhelyezett kész mennyiség is, amit gyorsan lehet mérni, csomagolni, gyakorlatilag a fogyasztó útszakaszának idejéhez mérni. A folyamatos eladás viszont nagyobb forgalmat biztosít, mint az előre csomagolt áruk forgalmazása, mi több, némely pékáru egyáltalán nem élvezhető kihűlve. A fogyasztói térbe bejutó illatok viszont folyamatosan hatnak, előhívják az emlékeket és élményeket, étvágyat gerjesztenek, és biztosítják a gazdasági egység folyamatos forgalmát.

A felidézési folyamat negatív irányban is működik. Előzetes, túlzott fogyasztás esetén reflexszerű elutasítás alakul ki, amely a látvány, de különösképpen a szag észlelésének pillanatában idézi fel a kellemetlen élményt. Ezzel elejét veszi az esetleges újabb fogyasztásnak és az újabb rosszullétnek, vagyis védekező mechanizmus által

kondicionálja a fogyasztást. Az észlelés intenzitásának és időtartamának, illetve a reakció mértékének függvényében patológikus válasz is kialakulhat.

A szagkommunikáció összekapcsolható a kronemikus kommunikációval is. Egy parfümillattól mentes vagy nem dohányzó közösségben egy dohányzó érezhető jelenlétét a többiekkel, még akkor is, ha fizikailag éppen nincs jelen, vagy nemrég távozott onnan. Az állatvilágban a területjelzés leggyakrabban nem vizuális kódokkal történik, mint az emberi kommunikációban, hanem szagjelek útján. Ezeket a jeleket időről időre frissíteni kell, de hatékonyságuk egyértelmű, a terület birtokosának hiányában is jelzik a határokat, mintegy felidézve a terület „tulajdonosának” jelenlétét.

A szagjel márkáz

■ 1836-ban Francis Trollope utazásairól mesélve megemlíti egy fiatal brit utazó esetét, aki első ízben járt a kontinentális Európában. Calais-ba érkezve a fiatal utazó kendőt tartott az orra elé, majd felkiáltott: „Rettenetes ez a szag!” Egy tapasztaltabb utazó válaszolt rá: „Nyugalom, ez a kontinens szaga.” A párbeszéd az alapvető, szagjelek szintjén megnyilvánuló különbségeket jelzi az egyes földrajzi térségek, népek, kisebb közösségek – közvetve pedig tisztálkodási és táplálkozási szokások között. A térség, az étkezés és a tisztálkodás sajátos „közösségi szagbélyeget” alakít ki, amely a közösséghez tartozók számára az állandó jelenlét miatt bekövetkező adaptációnak köszönhetően nem feltűnő, de egyértelműen megkülönböztethető egy közösségen kívüli számára.

Az elmúlt húsz év vizsgálatai során egyértelművé vált, hogy minél ismerősebb egy szag egy személy vagy közösség számára, annál hamarabb észlelhető és annál kedvesebb. A lengyel kulináris hagyomány egyik pillére a savanyítás és a savanyúságok, amelyek illatát a lengyelek gyorsan felismerik, és nagyon kedvelik. Velük ellentétben a földrajzi értelemben nem túl távol élő svédeknek a konyhájából hiányoznak a savanyúságok, ezek illatát nehezebben érzékelik, és visszaszítónak tartják. Hasonlóképpen a kontinentális Európa országaiban kedvelik a szőlő és a fahéj illatát, amelyek Angliában nem tartoznak a legkedveltebb illatok közé – ezzel szemben ott értékelik a cékla illatát, amelyet sok országban nehezen ismernek fel, és kevésbé kedvelnek.⁹

A szagjelek élettani és antropológiai szerepének jelentős a szakirodalma, de kevésbé ismert ezek jelölő, vagyis megkülönböztető és egyediesítő szerepe. Ez jelenti a márkázás alapját: ez esetben a szagjelek olyan sajátos, egyedi jegyet képviselnek, amely hatására egyértelműen felismerhető a jelzett személy, közösség vagy térség. A szagjelek megítélésére rátevéődnek az auto- és heterosztereotípiák, vagyis ahogyan egy közösség saját magára, illetve más közösségekre gondol. A többi közösségről kialakított imázsban jelentős helyen áll az ápoltság, a tisztaság és – közvetetten – a szagjelekről alkotott kép is. Mivel az ápoltság a kedvességgel vagy jószággal szorosan összekapcsolódik, ez utóbbi tulajdonságokat pedig minden közösség saját magával asszociálja, a szagjelek szempontjából a többi közösségről alkotott kép negatívabb lesz (az eltérő szagjeleket nem csupán kulturális különbségként, hanem gyakran az ápolatlanság jeleként, negatív elemként értelmezik). Ez az állapot mindaddig fennmarad, míg a saját közösség a referenciaközösség, illetve nem lép közbe a személyes tapasztalás, olyan interakciók, amelyek során a másik közösség elfogadottabb és realisabban értékelt lesz (tapasztalás útján kialakult benyomások és imázs).

A szagbélyegek jelölő szerepe azonban kitűnően használható a közösségi vagy regionális márkázásban és közvetve az identitásépítésben is. Akár közvetlenül a szagok, akár a hozzájuk kapcsolt képek által (parfümgyártás, borvidék, levendulamezők) egyértelműen felismerhető egy-egy térség vagy település. „A környéken még fej-

lett a szőlészet és a virágkertészet, utóbbi pedig nagyban hozzájárul a Grasse környékén kialakított parfümgyártáshoz. Grasse a parfümgyártás fővárosa már a 18. század óta. A parfümök nagy része – mint a híres Chanel is – itt készül. A Fragonard, Molinard és Galimard parfümgyár ingyenes idegenvezetéssel várja az oda látogatókat, amelynek köszönhetően megismerhetik a parfümgyártás eljárását.”¹⁰ Amennyiben egy térség egyértelműen összekapcsolódik egy jelzővel vagy magáénak kiáltja ki azt, ez beépül az arculatába, a helyiek identitásába, és az idő teltével stabil jelzőkapcsolat alakul ki (francia parfümök, provence-i levendulamezők, Párizs mint a divat és a parfümök fővárosa stb). Erre építhető a régió- vagy városmárkázás (citybranding) tudatosan tervezett folyamata is. Grasse eseténél maradvánnyá a spontánul épülő és a tudatosan tervezett imázs összekapcsolódik: a *Parfüm* című regény felhasználta Grasse hírnevét a parfümkészítés területén, a főszereplő ebbe a városba utazott kitanulni a parfümkészítés mesterségét. A sikerkönyv és a hasonló című film szélesebb körben is ismertté tette a települést, amely már beépítette turisztikai látványosságai közé a történetet és szereplőjét, így az odalátogatóknak ez megerősítésként szolgál, felidézhető egy már létező, ismerős tudáselem.

A szagjelek mint közösségi és regionális jellemzők az identitás kialakításában is szerepet kapnak, annyira egyedi bélyeget képviselve, mint az egyes csoportokra jellemző dialektus. Jean-Joseph de Brieu de Brieu írta 1789-ben: „Amikor a betakarítás időszaka összehozza ezeket az embereket különböző vásárokon, könnyű megkülönböztetni a Quercy tartománybelieket és a Rouen környékieket az átható hagyma- és fokhagymaillat alapján, míg az auvergne-iek szaga a savanyú savóra emlékeztet.”¹¹ A szagjelek csoportos azonosítóként viselkednek, az identitás elemeivé válnak, szerepet kapnak a saját és más csoportokról kialakuló sztereotípiákban, véleményekben és imázsokban. A természetes szagjelek tehát egyértelműen utalnak a csoportos hovatartozásra, egy tudatosan megválasztott illat státusszimbólum-értékű lesz, hovatartozást fejez ki, a kiválásra vagy egy másik referenciacsoporthoz való tartozásra utalva. A kilencvenes évek Spanyolországában a felerősödő regionalizációs és globalizációs folyamatoknak köszönhetően jellemző lett, hogy a fiatal spanyol nők szakítanak a hagyományos, nehéz virágillatú illatszerekkel, amelyek hosszú ideje a spanyol háziasszonyok tradicionális illatai voltak, és a férfiasabb, füves és fás illatok felé fordulnak, egyértelmű váltást jelezve.¹²

A márkázás azonban nemcsak a meglévő elemekre épít, hanem újabbakat alkot, amelyeket egy-egy régióhoz vagy városhoz lehet kötni, sikeres kapcsolat esetén pedig ezáltal is promoválhatóvá válik a térség. Trendként kezelhető az elmúlt évek városmárkázásában alkalmazott illatmárkázás – ha egy település rendelkezhet saját vizuális identitással (címer, zászló, logó, színek, formák), esetenként saját himnusszal, miért ne rendelkezhetne saját illattal is? Ez lehet a sajátos környezet illata (kikötők, hegyvidéki városok vagy sajnálatos esetben az ipari városok levegője, specifikus ételek, italok stb.), amelynek segítségével felidézhetővé válik a város, de lehet egy divatház által készített egyedi parfüm is. A látogatók számára ez is élményelem, ha pedig reprezentatívnak találják a városra nézve, és megszeretik, akár magukkal is vihetik. A vásárlás utáni időszakban ezt a parfümöt használva másoknak is ajánlják, s így sokkal erősebb kötődés alakul ki a városhoz, mint az egyszerű emléktárgyak segítségével.

A közelmúlt legkézenfekvőbb példája a Gérald Ghislain francia illatkreátor által alkotott Scent of Departure-sorozat, amely öt város, Budapest, Frankfurt, München, Bécs és Isztambul élményvilágát igyekszik visszaadni. „Lágy és csípősen fűszeres egyszerre, a Duna Gyöngyszeme – így határozta meg a „BUD”, azaz a IATA-kód alapján Budapestet jelentő illat karakterét a Heinemann Duty Free által felkért illatmester, Gérald Ghislain. A Scent of Departure-sorozat szülőatyja szerint Budapest – és

így a város által inspirált illat is – egyszerre fenséges és álmodozó, és mindig van benne egy csipetnyi paprikás-fűszeres felhang is. Izgalmas és csendes alkonyi atmoszféra, a Várhegy és a Gellérthegy közötti nyáresti séta romantikájának és izgalmának keveréke. Így írta le a világhírű illatkreátor, hogy milyennek látja Budapestet – a kölnisüveg fénytörésén keresztül.¹³ A „városillatok” képviselni kívánják ugyan a településeket, de hatásuk akkor lesz jelentős, ha a helyi közösség is elfogadja, vállalja, és sajátjának tekinti. Ekkor a márkaelem beépül a helyiek identitásába, meghatározó, sőt büszkén vállalt elem lesz, amely mint státuszszimbólum, önazonossági szagjel szerepel majd a továbbiakban. Ugyanakkor megkülönböztető eleme lesz a városnak, és a település is felidézhető, márkázható lesz általa.

■ IRODALOM

- Atkinson, Rita L. – Ropiequet Hilgard, Ernest: *Pszichológia*. (Ford. Boross Ottília) Osiris Kiadó, Bp., 2005.
 Collett, Peter: *Cartea gesturilor europene*. Ed. Trei, Buc., 2006.
 Kádár Magor: *Nonverbális kommunikáció. A jelölvasástól az alkalmazásig*. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2011.
 Neisser, Ulric: *Megismerés és valóság*. Gondolat Kiadó, Bp., 1984.
 Wacha Imre: *A korszerű retorika alapjai. I–II*. Szemimpex Kiadó, Bp., é. n. [1994].

■ JEGYZETEK

1. Kant például kihagyta a szagészlelést az érzékekről alkotott elméletekből és összefoglaló táblázatokból. Lásd továbbá Ulric Neisser: *Cognitive Psychology*. Meredith NY, New York, 1967; Uő: i. m. összefoglaló munkáit.
2. Rita L. Atkinson – Ernest Ropiequet Hilgard: *Pszichológia*. 96.
3. Rita L. Atkinson – Ernest Ropiequet Hilgard: i. m. 157–161.
4. Wacha Imre: *A korszerű retorika alapjai*. 283.
5. Minden egyes ösztönösen a tőle jelentősen eltérő testszagú párt preferálja, mivel ez biztosíthatja a sajátjától (és családjától) eltérő génállományt, ezáltal növelve az egészséges utódok létrehozásának esélyét.
6. A „szag emlékek” – a kommunizmus ideje alatt például a motorolajjal felkent osztályterem szaga – kohorszélménnyé válnak, vagyis egy egész generáció által ismert, esetenként determináló élménnyé. Ez azonban csupán egy generációt jellemez, számukra lesz közös emlék, az utánuk következők már nem is értik, miről van szó. A kohorszélmény által végezhető el a generációs szegmentálás, amely a generációs marketing alapja: az adott emlék vagy élmény felidézése egy pontosan meghatározható csoport fog reagálni.
7. Kádár Magor: *Nonverbális kommunikáció nyomán*.
8. Az érzékszervi kapcsolódás fordított irányban is működik: a szöveg olvasása közben elképzelhető egy leírt pékáru, amelyet megkíván az olvasó, esetleg érezni is véli az illatát – ez pedig óhatatlanul nyálelválasztáshoz vezet. Hasonló elven működik a citrom látványára vagy éppen csak képének megtekintésére adott válaszreakció is.
9. Peter Collett: *Cartea gesturilor europene*. 176–179.
10. [<http://markagyar.blog.hu/>] 2011. 10. 15.
11. Peter Collett: i. m. 179.
12. Peter Collett: i. m. 180–183.
13. [<http://www.lhbp.hu/?q=node/90>], 2011. 10. 15., továbbá [http://www.bud.hu/english/media_room/media_releases/?article_hid=11964], [<http://money.howstuffworks.com/scent-marketing.htm>], [<http://www.neurosciencemarketing.com/blog/articles/smell-ads.htm>], 2011. 10. 15.

„VAN-E OLYAN NÖVÉNY A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN, AMELYNEK SEMMIHEZ SEM HASONLÍTHATÓ AZ ILLATA?”

Beszélgetés Zólyomi Zsolt parfümőrrel
Kérdezett Bódi Lóránt

... „fehérgalléros
bűnöző” is vagyok, aki
Burberry nyakkendőben
tárgyal százezer dolláros
ügyletekért,
de összekoszoltam
a kezem a laborban
fehér köpenyben, meg
gumicsizmában is az
alapanyagtermesztőknél.

■ *Hogyan lettél parfümőr? Hogyan kerültél ebbe a szakmába? Ha a térségben más parfümőröket szeretnének keresni, hogyan tudnánk elindulni? Egyáltalán van-e kultúrája a parfümtervezésnek ebben a térségben?*

– Ez mindjárt több kérdés egyszerre. Engem ezen a területen mindig minden nagyon érdekelt – szinte szerelem módjára. Logikusan egy kisgyerek vadakat terelő juhász, tűzoltó, katona meg orvos szeretne lenni, valami olyasmi, amivel kapcsolatba kerül a mindennapokban. A parfümőr nem tartozik ezek közé a szakmák közé. Nekem is csak huszoneves korom körül vált egyértelművé, hogy a parfümököt is megalkotja egy létező személy, és hogy magam is ezzel szeretnék foglalkozni. Az illatokra korábban is nagyon odafigyeltem, imádtam a parfümököt, mindig mindent megszagoltam, hamar megéreztem, hogyha odaégett az étel a konyhában, csodálkoztam, hogy miért nem veszi ki már valaki a sütőből, apám miért akar nekem olyan tejet adni, ami nem teljesen friss, miközben ő azt állította – néha egy atyai pofon kíséretében, értetlenül –, hogy most hozta a boltból. Egy kamaszfiú életében ez különösebben nem vesz el, vagy nem ad hozzá a normális tapasztalatokhoz: a világ illatos lenyomatát, képét azonban sokkal tudatosabban építi be a saját világába, mint mások, s nagyon izgalmas kalandozásokat tesz, de ez szerencsére kívülről nem látszik rajta. Annyi látszott, hogy én mindent megfogdostam, megszagoltam, tízévesen például a kőszobrokat a líbiai ókori kőtárakban. Csodálkoztak kicsit, de én lemaradtam, s megismerkedtem a különböző szobrok illatával. Nagymamám kertjében a világ összes zöldsége,

gyümölcsfája, mentája, tehát növényi illata, de hulló vakolata is stb. mind ott volt, s én ezt mind végigszagoltam, félig tudatosan megjegyeztem és elkülönítettem. A hangsúly valójában a tudatosságon van, mert valamilyen szinten a szagokat mindenki érzékeli. A modern városlakó embernek viszont már nagyon elkorcsosult orra van, nincs a szagokra érzékeny antennája. Nekem viszont – nagy szerencsémre – volt.

– Nyilván ez tudatosan fejleszthető képesség...

– Ha én tudtam volna, hogy ez képzés és fejlesztés! Most már talán utólag magyarázom tudatosnak. Inkább az történt, mint *A parfüm*¹ című könyvben és filmben, hogy mindent másként érzékeltem, s akárcsak annak a fiúnak, minden szagtapasztalat nagyon erős élmény volt, nagyon mély benyomást tett rám. Mint nála is, ami másoknak negatív élmény volt, az nekem erőteljes és izgalmas tapasztalat maradt. Aztán a gimnáziumban vettem észre magamon, hogy amíg a többiek leszaladtak focizni, én is mentem utánuk, de közben még beugrottam a helyi parfümériába, és a jószívű eladólányok már tették is elém a legújabb parfümöket, és ott rögtön megbeszéltük, hogy ez jó, nem jó, ilyen, amolyan, no persze kicsit csajoztam is, gondolom, de erre már nem emlékszem. Arra viszont igen, hogy más kamaszfiúktól eltérően egyedül jártam parfümériákba, de nem azért, hogy parfümöt vegyek. Innen alakult ki lassan az egész. Szerelem, hobbi – nem egészen értem, mi lehetett. Gyerekkoromban körülbelül úgy működtem, hogy megadtam a császárnak, ami a császáré, a szülőknek, az iskolának, amit elvártak. Eléggyé gyorsan működtem, a tanárok is egyféleképpen félték tőlem. A félelmet itt intellektuálisan értem. Amikor egyetemre kellett volna mennem, kicsit az volt, hogy bárhova – széles érdeklődésű, erőteljesen független szellemiségű, mérhetetlen szellemi gőggel rendelkező, ellenszenves „zsenipalánta” voltam.

– Végül hova került?

– Ez vicces történet. Első körben a gödöllői agrártudományi egyetemre vettek fel, aztán egy év múlva a tanáraim unszolására elmentem máshova. Valami 4,90-es átlagom volt, s a tanáraim azt mondták, menj innen, ide nem ennyit tanulni jönnek az emberek. Akkor átmentem kutató növénybiológusnak az ELTE-re. Ez a képzés akkor még számított valamit, mert Magyarországon akkoriban a természettudományos képzés az ELTE-n erősnek minősült, szellemi kihívás is lehetett volna. Furcsamód az az érzésem, hogy az érzékelhető szellemi elvárások az általános iskola után egyre csak csökkentek, egyre könnyebb volt abszolválni a dolgokat. Az egyetemet is nagyon könnyen végeztem el, bár akkor még talán eléggé komoly dolog volt. Egyetlen előnye a mi történetünk szempontjából, hogy növényi alapanyagok kivonását, extrakciós eljárásokat tanultunk, latin terminológiai tudást és vegyészeti ismereteket kaptam. És így lett egy biológus diplomám. Húsz ember végzett akkor. Ezt csak azért mesélem el, mert abból a szempontból jelentősége van, hogy akkor még az egyetemi képzés valóban teljesítmény volt. Lehet, hogy ez kissé „bezzeg az én időmben” hangzatú, de az egyetem – amennyire én látom, mert tanítottam azóta is – mára alaposan megváltozott. Csak azt hangsúlyoznám, hogy akkor a magyar iskolai képzés, a Deák téri Általános Iskola, az Eötvös József Gimnázium, az ELTE TTK megfelelő szülői műveltség továbbadása után még adhatott olyasmit, amiből máig élek. Ezzel a diplomával viszont nem sok közöm volt semmihez. Nem érdekelt engem a sáska jobb lába kétszázadik enzimjeinek kutatása. Friss diplomás fiatalként elmentem külkereskedőnek, s azzal a lendülettel beiratkoztam közgazdaságtanra, s a továbbképző intézetben elvégeztem egy másoddiplomás képzést. Ennek nagy hasznát láttam a későbbiekben, mert a luxus-kozmetikaiparnak az az ága, amelyben én dolgozom, olyan negyven-ötven milliárd dollárt „nyom” egy évben, s komoly nemzetközi projektek mennek, amelyek menedzseléséhez nem árt konyítani valamit a tízmilliós projektekhez, euróban. Nyilván nem gyakorlati szinten értettem mindehhez, de legalább el-

méleti szinten elkezdtem közgazdaságtannal foglalkozni: számok, piac, működési mechanizmus, a nagyságrendek közötti különbség stb. Valójában mindig is a bonyolult rendszerek belső működése érdekelt – egy élőlény szervezete, a világgazdaság és a gazdaságdiplomácia, az irodalom és az emberi lélek –, már amíg meg nem értem őket. Közben teltek az évek, dolgoztam külkereskedőként, sportbolti eladóként, voltak saját cégjeim, csajoztam, ahogyan ezt egy normális fiatalembernek tennie kell, akinek gyűlnek a diplomái, de még nem találja a helyét. Közben a parfüm iránti érdeklődés kezdett annyira elhatalmasodni az életemen, hogy lassan én is túlzásnak éreztem. Tanulni viszont nem volt kitől. Iparágként ez a terület nem működött otthon.

– *Mennyire van vagy volt parfümkultúra Magyarországon?*

– Erre a helyes válasz az, hogy ebben a periódusban nem volt. Korábban volt, de ekkor már nem. Kicsit olyan ez, mintha téged az autófejlesztés érdekelne, s akkor ma elmehetnél az Audihoz meg még vagy öt helyre, ahol nem csak gyártás van, hanem kutatás-fejlesztés is. Ezen a területen viszont nem volt semmi, poros könyvtárak mélyén lapult pár dolog – esetleg. Én inkább a személyes kitartásra vezetném vissza a választ. Általában azt, ami érdekelni kezd, nem sokáig tudom kitartóan csinálni, bár nagyon gyorsan elmélyülök benne, akár profi szintekig. Egyszer egy művészettörténész barátom elvitt egy kiállításra, s a helyzet annyira megihletett, hogy elmentem festménybecsüsnek, s elkezdtem galériákban is dolgozni. Az ilyen pillanatnyi szimpátia azonban általában elmúlik. A parfümök meg az irodalom iránti érdeklődésem viszont soha nem múlt el. Ja, meg a szép nők iránti.

– *Mi van viszont az iparággal? Hogyan viszonyul a parfümpipar a divatiparhoz? Egyféle mostohagyereke? Hiszen általában divatcégek, divatházak dobnak piacra parfümöket. A parfüm által mintha elérhetővé válna egy divatház esszenciája. Egy Gucci parfümöt könnyebb megvásárolni, mint egy Gucci ruhát.*

– Ha húsz évvel korábban beszélgettünk volna, bólogatnék, és annyit mondanék, hogy igen. Most mondok még továbbiakat. Nem mostohagyereke a parfümpipar a divatiparnak, hanem pontosan az a legkedvesebb mintagyerek, aki kihúzza a bajból. Ma már nagyon sok olyan divatmárka van, ami csődbe jutna, ha nem lennének parfümjei, ha nem lenne kozmetikai vonala. A *division beauté*, a szépségápolási termékek vonala ma gyakorta a divatmárka fejestehene. Régen valóban szórakozásból csinálták, meg azért, mert talán demokratizálni akarták a márka szellemiségét. Most inkább valami olyasmi van – s ezt nem biztos, hogy szeretnék hallani a nagy márkák –, hogy a piacvezető luxusparfüm márkák valójában a világ legolcsóbb, bár agyonreklámozott, műanyag tömegtermékei. Mára a márkák – az évszázados tradícióval rendelkező ékszer- vagy öltözetbrandek – pénzügyi, multinacionális befektetők kezében levő profitgépekké váltak, s egyetlen rendeltetésük van: hogy a lehető legkisebb befektetéssel a lehető legnagyobb profitot termeljék. Jelen pillanatban már pont a termékfejlesztésre jut a legkevesebb pénz. Az új termékre fordított összeg nyolcvan-kilencven százaléka a marketingkampányra megy el, a celebekre, a reklámra, s az igazi munkára, a termékre vagy alapanyagra a fennmaradó pár százalékot költik. És ez nagyon meglátszik a leendő új terméken. Ma már luxustermék örvén csak egy nevet veszünk, arra utaló hangulatot, hogy valaha volt egy kivételes személyiség, aki kitalált valami fantasztikusot, de ennek ma már alig van nyoma. Azért is mondhatom ezt bátran, mert a szűk szakmai konferenciákon a nagy márkák képviselői maguk is mondogatják, hogy ezt teszik, és nem is lesz jó vége. Olcsó, húsz-harminc euró per kilogramm értékű alapanyagokat vásárolnak fel, s ezt hígítják hússzorosára: a parfümpipar ráadásul leginkább szintetikus alapanyagot használ mostanában. Mindig azt vásárolják, ami olcsóbb – egy olcsó citrusillat vagy a rózsahelyettesítő geranium –, vagy mindegy is, hogy a vegyészek kotyvasztják-e össze a laborban, a lé-

nyeg, hogy olcsó legyen. Csak egy dolog számít, a marketing, amely aztán kitolja a terméket szerte a nagyvilágba.

– *Nem alakul ki egyfajta ellenállás?*

– Dehogynem. Hiszen a vásárlók már megérik a minőség ilyen drámai esését, és összezavarodva állnak a termékdömping közepén, unják a hiteltelenné váló csillogó reklámokat, miközben a komoly történelmi parfümök, a kreativitás, a luxusminőségű, igazi természetes alapanyagok már sehol nincsenek. Stagnál a fejlett piac, és csak a hatalmas ütemben fejlődő ázsiai térség fejlődő fogyasztása húzza vissza a nemzetközi számokat a lejtőről.

– *Én inkább arra gondolnék, hogy kézművesek által gyártott kis mennyiségben forgalmazott termékek vannak-e?*

– Persze, hiszen elfelé halad a piac igénye. Itt, ahol ülünk a pesti belvárosban a parfümériámban, egyetlen ismert brand sincs, a Burberry négy illatgyertyáját leszámítva: ezt Christopher Bailey-nek fejlesztette a L'Artisan Parfumeur nevű francia parfümcég. Burberry parfümök viszont nincsenek nálam, és az összes többi is olyan márka, amiről sohasem hallottál. Attól még van itt olyan cég, amely 1270 óta készít konyakokat, és a család tagja volt François Rabelais. Van olyan parfümház, amely az 1870-es évek óta az angol parfümszintér szereplője és a brit királyi család hivatalos beszállítója. A királyok meg királynők persze lényegtelenek, meg az is, hogy itt áll közöttük Lady Diana kedvenc illata is. A parfümök megbízhatóságát nem ez adja, hanem az a kulturális örökség, amely e manufaktúrában fennmaradt. Ezek a kis brandek a mai napig valódi luxustermékeket fejlesztenek, innovátorokkal dolgoznak, originális ötleteket tesznek le az asztalra. Absztrakt vagy gourmand illatötleteket valósítanak meg, van itt éjjeli mise vagy Marguerite Yourcenar *Hadrianus emlékezései* című könyve által inspirált, egy ókori mediterrán kert illatát visszaadó parfüm, de ánizslikőr, lisztes gyűrődészka vagy abszintillatú is. E furcsaságok alkotóit persze nem az vezeti, hogy adott illatból mennyit fognak eladni, és mennyit fognak belőle keresni – így függetlenek lehetnek a piac elvárásaitól, és merhetnek izgalmasak lenni. Persze nem árt, ha a kis cégüket el tudják tartani, de ők hozzá mernek nyúlni ezer, százezer euró per kilogramm árú természetes alapanyagokhoz is, amelyeket például a jordán sivatagban élő írisz gyökeréből vonnak ki, olyan minőségű rózsákhoz, jázminokhoz, amelyekből időről időre is csak nagyon kevés szüretelődik. Olyan ez, mint a *terroir*-borászat. Jó évjárat van, lesz parfüm, nincs jó évjárat, nem lesz parfüm.

– *Esetleg lehet-e ezeket az exkluzív termékeket elérhető áron hozzáférhetővé tenni?*

– Ezek – először számomra is meglepő volt, de – nem is drága parfümök. Mondom a non plus ultrát: az ún. niche-márkák árai összemérhetőek a nagy márkák parfümáráival (niche: ökológiai értelemben élőhelyet, zugot jelent, gazdasági jelentése speciális piaci rés). Egy normál parfüm ára átlagban száz euró, ebből durván két euró az előállítási költség, a marketingkampány árát leosztva a nagy mennyiségben piacra dobott termékekre, feltornázzuk az árat öt-tíz euróra, így is marad kilencven euró profitom, amit eloszthatok az eladási láncban. Ha viszont ugyanígy számolom az eladási áram, s a marketing- és reklámköltségem nagyon alacsony, az eladási lánc pedig rövid, akkor nagyon jó alapanyagot is használhatok, ha közel nulla eurót vagy forintot költök a marketingre. Ezzel eltöltük az arányt, vissza a luxus szó eredeti értelméhez. Ezért a parfümériámban jelen levő termékek szakmailag verifikált dolgok, és bár a megfelelő ár-érték arány érvényesítésével háromszáz és egymillió forint közötti összegbe kerülne egy palackjuk, itt viszont húsz-harmincezer forintot üvegcsék találhatók. Ami pontosan a normál ár, azaz azzal összemérhető. A luxusiparban mindenki az autó orrán látható emblémára bukik. Ha viszont ezt az emblémát valaki letöri, az az autó már nem ér annyit. Ezek tömegbrandek. Gondoljunk például ar-

ra a mérnökre vagy designerre, aki a Mercedest vagy a Maseratit fejleszti. Összeáll három-négy ilyen fejlesztő, és a saját garázsukban összeraknak évente például tizenhat autót. A neve az lesz, hogy X.Y., mert történetesen így hívják az adott fejlesztőt. Marketingre nincs szükség. Nem hívnak modelleket, akik ott állnak majd az autó mellett a show ideje alatt, mert el sem mennek a show-ra. Ők annyit csinálnak, hogy imádnak ezzel foglalkozni, mindennél jobban érdeklő őket a terület, s azt mondják, hogy tartsák meg egy jó Mercedes árát, ezt az összeget viszont az alkatrészekbe és a szaktudásba fektessék. Aki hall róluk, és eljön hozzájuk, az elviheti az autót azért az összegért, de az lesz az orrán, hogy mondjuk „Ferdinand Garázsa“. Körülbelül ez a niche-parfümök világa is, olyan márkanévvel, mint a Juliette Has a Gun („Júliának fegyvere van” – Nina Ricci tehetséges, Shakespeare-rajongó dédunokájának saját márkája), a The Different Company („Teljesen más cég” – az Hermès ház „orrának” családi márkája) vagy a L’Artisan Parfumeur – azaz „A kézműves parfümkészítő”. A másik szint az egyéni parfümök készítéséé, de itt már tényleg annyiba kerül egy parfüm, mint egy önálló parfümfejlesztés, ami körülbelül tíz és harmincezer euró közötti összeg. Ugyanannyiért dolgozom, ha egy magánszemély vagy ha egy óriási márka kér fel a munkára, a végeredmény csak annyiban különbözik, hogy a magánszemély egyedül használja, a cég meg x millió példányban dobja piacra karácsonyra – számomra ez már indifferens.

– *Magyarországon nem lehetne a manufaktúrális gyártás irányába mozdulni?*

– Én efelé mozdulok. Próbálkozom vele. Viszont nem nagyon vannak többiek. De már végre van egy parfümiskolám. Bevezető kurzust kezdtem el, egy délelőtt az egész. Olyan ez, mintha a konzervatóriumban nyílt napot tartanának. Egyelőre ennyire van energiám. Valójában Magyarországon nagyon kevesen vannak még azok, akik komolyan elgondolkodtak a luxuskozmetika-iparban rejlő lehetőségeken. Abban a versailles-i iskolában, ahol hosszú évtizedek óta egyedüli magyarként végeztem a tizenkét végzős között, az utánam levő évfolyamban volt egy román srác, de ő tudtommal nem dolgozik kreatőrként, inkább szakértő vagy blogger,² egyfajta parfümpari véleményvezér lett, de gyakorlatilag szinte nincsenek kelet-európaiak ezen a területen. Viszont mégiscsak vannak, mert a világ leginkább foglalkoztatottja például – bár ő már Franciaországban élt, amikor elkezdett ezen a területen dolgozni – egy örmény srác, Francis Kurkdijan. Magyarországon viszont volt parfümgyártás az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején. A nagyszüleimnek még volt olyan parfümje, krémje, amit itthon gyártottak.

– *Erről, ha jól tudom, készítettél is egy kiállítást.*

– Igen, Párizsban volt egy minikiállítás a Párizsi Magyar Intézetben. Nagy siker volt. Van egy gyűjtő hölgy, Molnár Gézáné, az ő évtizedes, szeretetteljes és gondos munkával felhalmozott gyűjteményét használtuk fel, és remélhetőleg az ő kollekciója majd látható lesz egyben is Magyarországon.

– *Tudományosan és a mindennapokban is nagyon érzékelhető a korábbi tárgykultúra és luxustermékek iránti érdeklődés.*

– Igen. A nagymamám, aki háztartásbeli varrónő volt, magyar parfümöt, púdert, kozmetikumot használt – felerészben legalább. Akkor még volt a *Chat Noir* nevű kölni, ami a környékbeli országokban híres volt, akár a Molnár és Moser nevű cég a Magyar utcában, Kosztelitz, Hutter részvénytársaság, Baederék, a Caola előképei. S a Caola maga is a KGST idején még komoly termelési hagyományokkal bírt, ez épült le annyira, hogy mire én a nyolcvanas évek elején körülnéztem, már nem volt hova elmenni a szakmát tanulni. A parfümismereti kurzust is azért indítottam, hogy akit tényleg érdekel ez terület, az legalább előzetes betekintést nyerjen, s aztán elindulhasson a komolyabb munka felé. Egy fecske nem csinál nyarat – ezen a területen sem. Én a szűkebben vett parfümfejlesztéssel foglalkozom, de az ügyfeleim kilenc-

ven százaléka külföldi. Magyarok ritkán bíznak meg – mint például az Andrássy úti KOGART Ház tulajdonosa, aki olyan kulturális szinten van, és olyan építészeti fejlesztéseket és szellemi projekteket indukál, mint a KOGART maga, a Telki kórház, a Budakeszi úton levő Ybl-villa, amit nagyon szépen felújított (csodálatos enteriőr, antik bútorokkal, ami rendezvényekre bérelhető). Olyan üzletember ő, aki kulturális projektekre és nem újabb versenyautókba fekteti a pénzét, és a művészeti kiállítóterének tervezetett egy magyar alkotóval egy különleges enteriőrillatot. Ez azért ritkaság. Amit te mondasz, abban nagyon sok ráció lenne. Visszamenni a 14. századig, ott a magyar királyné vize: rozmarin meg citrusféléket kombináló illat volt, és ez a legrégebbi alkoholos illatreceptúra, ami a történelemben a rendelkezésünkre áll, mert Versailles-ban az Osmothéque-ben a mai napig megvan a receptje. Erre a névre például fel lehetne húzni egy magyar termékvonalat. Ide besétálna egy német, norvég, ausztrál, s örömmel vihetne haza egy kis magyar kozmetikumot, arcvizet, szappat, bármit. Próbálkoznak manapság ilyesmivel. Én mindig puhatolózom, próbálom felvenni a kapcsolatot a magyar gyártókkal, de a magyarokban sajnos nincs meg az összefogásra való hajlam, gondolom, történelmi félelmek miatt nem nagyon tudnak közös projekteken gondolkodni, pedig együtt sokkal többre mennénk.

– *Induljunk el kissé más irányba. Ha egy illatot alkotsz, honnan jön az inspiráció?*

– Az az izgalmas, hogy bárhonnan jöhet. Egy kapualjból, a nagyszüleid emlékéből, egy ételből, egy lány bőrének illatából. Ezerféle ilyen összetevő van. Aztán ezzel az emlékekkel hazamegyek. Úgy dolgozom, mint egy portréfestő vagy egy szobrász. És gyakran az „íróasztalfióknak” is. A lényeg az, hogy absztrahálni kell az illatot. Én például az ouzót, vagyis a görög ánizslikórt egész életemben utáltam. Aztán Dél-Franciaországban megkóstoltam a pastist, a helyi jeges vízzel felöntött változatot, azt meg imádtam. Párizs felé a TGV-n már azon gondolkodtam, hogy ezt a hangulatot parfümbe varázsolom.

– *Eszembe jutott közben ismét A parfüm című film. Ehhez hogyan viszonyulsz? Vásári bohócot, szuperhőst csinál a parfümőrből.*

– Részben vicces, részben meg halálosan komoly, mert azért tényleg kivételes képességeink vannak, olyannyira, hogy az egészségügyi diagnosztizálás, forrónyomos nyomozói munka, hamisítások vagy a pszichológia területén egyaránt használható a tudásunk. Vigyoroghatunk azon, ahogy misztifikálják, én meg általában szeretem is demisztifikálni a saját szakmámat, képességeimet, mert anélkül is elég különleges világ azért ez. Gyönyörű szép kézműves hivatás, de a méregkeverői készségek mellé gyors átlátó- és beleérzőképesség, tűpontos lényeglátás, intuitív kreativitás, a laborban meg rigorózus pontosság, minuciózus alaposág, kitartás, azaz monotonitás- és kudarctűrés kell hozzá. És minden csillogás ellenére magányos munka. Mindig azt mondtam, hogy Michelangelo is sokat faraghatott, amíg oda eljutott, hogy művészként önmaga által élvezhető dolgokat hozzon létre, miközben ő magát valószínűleg egy olykor szerencsés kézművesnek tartotta csupán, és ami legbelül történt, az kőporos könnyekként párolgott el.

– *Sokszor használsz klasszikus művészettörténeti párhuzamokat. Minek köszönhető?*

– Ilyen gyermekkorom volt. Egy magyar–latin–finnugor szakos anya és egy szemorvos apa mellett ezt sajátítottam el. Az alkotási folyamat kulcsa az, hogy az élmény után egy-két héttel bevetem magam a laborba, és ott elkezdek különböző szagú lötytyöket összetöltögetni – egyébként ma már a modern digitális századgrammos pontossággal, ISO-minősítéssel mérő labormérlegemen. De a vége mindenképpen az, hogy egyszer csak megszületik egy új esztétikai minőség, mely megfeleltethető a fejemben a munkáról korábban megfogalmazott illateszménynek. Amíg ezt nem értem el, tetszhet ugyan a megrendelőnek, de nincsen kész a munka.

– Azon gondolkodtam éppen A parfüm kapcsán, hogy mekkora kifejezőereje lehet egy illatnak. Most éppen Déry Tibor A befejezetlen mondatát olvastam. A szagok tulajdonképpen esszenciális dolgok. Vagy akár Proustot is felhozhatnánk példaként.

– Számomra illat szempontjából Szentkuthy meg Hamvas a kamaszkorban olvasott klasszikusok. Sajnos már nincs időm ilyen könyveket olvasni, de mondjuk egy Heinrich Böll regénynek is konkrét illatvilága van. Nyilván ez a szinesztézia – szokták is így mondani. A természet nagyon összetett rendszer, s valahol ezek a dolgok persze összeérnek benne.

– Erős az az igényünk, hogy az épített örökségről, az épületekről úgy beszéljünk, mintha érzékszerveik lennének. Magyarországon Batár Attilánál érzékelhető például ez a tendencia. Milyen hangja, illata van egy épületnek? Hogyan lehet egy parfüm által egy virtuális, nem látható teret felépíteni?

– Szó szerint virtuálisat. Érdekes, hogy te most statikus terekben gondolkodsz. Én konkrétan ilyeneket fejleszték. Képzeld el, mondjuk, egy utazási irodát. Bemész télvíz idején, és tengerparti illat van, dűnék, naptej, kókuszillat. De ne menjünk el csak ilyen egyszerű irányba. Absztrahálni érdekesebb. Egy magánbanknál például megbízhatóság-illatot árasztok a falakból. Mindez megvalósítható. Tegnap például Tunyogi Henriett balettművésszel beszélgettem, akivel megpróbáltuk elképzelni, hogyan lehetne összecsiszolni a kettőnk világát. Ezt csak dinamikus illatváltásokkal lehet megtenni. El lehet mozgásművészeti perspektívát is képzelni parfümökből. Az illat más a te bőrödön, mint mondjuk egy japán kislányén, de a te bőrödön is változni fog a következő órákban. Az illat nem állókép, hanem film: egy teljes, hosszú napon át meséli el azt a történetet, amit a parfümőr kitalált. A bőröd a vetítővászon.

– Az alapanyagok honnan vannak? Vannak valamiféle kiállítások ezen a területen?

– Igen. Két hete még Cannes-ban úsztam a tengerben, mert Monacóban volt a luxusipar csomagolástechnikai szakmai kiállítása, és ugyanakkor Grasse-ban tartott éppen a Centifolia, a természetes parfümipari alapanyagok szakvására. Oda elmehetsz, és ott majdnem minden megvan, de elmehetsz a világ legnagyobb illóolaj-termelői kiállítására: Indonéziából pacsuli, Jáváról vetiver, a szomszéd sarokról, Romániából tölgymoha, Magyarországról kamilla. Egyébként Magyarország világelső a kamilla-illóolaj-gyártásban.

– A levendula például nem jöhet szóba?

– Nem. Egyelőre még. Én megpróbáltam felvenni a kapcsolatot a tihanyi apátsággal. Tetszik nekem, ahogyan a régi bencés hagyományokra építve valójában hungarikumokat gyártanak. Gyógyteáik vannak, mézük, boruk stb. Ennyi erővel lehetne szépségipari termékcsaládjuk is. Sajnos ebből még nem lett semmi, pedig érdekes lehetne egy gazdálkodó renddel együtt dolgozni egy kozmetikumon. Azon is sokat gondolkodom, hogy egyszer elmegyek egy road-show-ra és a közép-európai egyetemek, főiskolák vegyi és biológiai szakjain előadásorozatot tartok. Hátha erre néhány diák rámozdul, s elkezdene abból például szakdolgozatot, doktorit írni, hogy van-e olyan növény a Kárpát-medencében, amelynek sajátos az illata, de senki soha nem próbálta még a kozmetikai iparban használni. Ötletem lennének, de mindez idő kérdése. Nekem szerencsére az iparág minden területén van tapasztalatom („fehérgalléros bűnöző“ is vagyok, aki Burberry-nyakkendőben tárgyal százezer dolláros ügyletekért, de összekoszoltam a kezem a laborban fehér köpenyben, meg gumicsizmában is az alapanyagtermesztőknél), és hát ezért lehetek valójában szabadúszó parfümőr és illatszaktő, mert nagyon nagy a rálátásom az iparág működésére. Ha valaki hozzám eljön, szívesen mesélek, és beavatom az iparág működésébe, ami nekem már hosszú évtizedes tapasztalat.

– Vannak olyanok Magyarországról, akik eljutnak a szakma reprezentatív helyeire?

– Elenyésző számban hallok ilyenekről a szakma határterületein, de egy részük áldozata lesz az iparág működésének. Inkább arról tudok, hogy sok olyan ember van, aki lelkesedik, de személyes erőfeszítést alig akarnak tenni. Sok e-mailt kapok, melyben rákérdeznek olyanokra például, ami fent van a honlapomon, vagy hogy mik az idei felvételi követelmények az általam elvégzett versailles-i iskolában. Ha valaki ilyet kérdez, sejtem, hogy később sem fog semmit érdemben csinálni. A magyarok általában jók abban, hogy eltervezik a dolgokat, és szeretnek nagyokat álmodni, de másnap képtelenek a megvalósításért bármit tenni – mondjuk a telefonkagylót felemelni. A legrosszabb érzés viszont, hogy egyedül vagy a szakterületeden. Ha kitállok valamit, nincs kivel megosztani. Nincs konkurencia sem, és ez, bár meglepően hangozhat, de fájóan nehéz helyzet. Még a kiskereskedelemben sem láttam értékelhető kísérletet az utánzásomra, pedig próbálkoznak. Szokták kérdezni, hogy nem zavar-e a konkurencia. Bárcsak lenne. Pesten jelenleg már három olyan parfüméria is van, mint az enyém, de szakmailag sírnivaló, amit művelnek, a kínai piacok pénzéhes, izzadságszagú erőlködését adják elő, ál-luxus köntösben. Pont a lényegét nem értik az egészből, hogy a szépséggel csak szépen szabad foglalkozni.

– *És a külföldi konkurencia?*

– Az a kreatív és a szakértői munkában jelentkezik, de nem sokat számít. Ha van egy iparág, amelyben hatszázan vagy ezerkétszázan (valójában pontos számot nem tudunk) dolgozunk világviszonylatban, akkor eloszlunk. Abban az évben, amikor én végeztem, tizenketten jártunk a Fragrance Academy-re, az osztály fele francia volt. Engem már az iskolapadból megvettek egy nagy nemzetközi projekthez szakértőnek, annyira ritka volt valaki ebből a régióból.

– *A saját branded építésével hogy állsz?*

– Sehoggy. Nincs saját brandem.

– *De nem is tervezed?*

– Mindenki mondja, de én egyetlen dologban vagyok igazán érdekelt, és az a magyar parfümkultúra fejlesztése – az kevésbé izgat, hogy a nevemet egy palackon lássam viszont. Ha ez érdekelt volna, az iskola elvégzésének másnapján megtehettem volna. Az interneten csak egy zolyomiparfums.com nevű védjegyoldalam van fent angolul is. Innen látható, hogy mi az, amiben érdekelt vagyok. Mindent csinállok, „aminek szaga van” – így szoktam ezt jellemezni – illatokkal zajló animációkat tartok vakoknak és gyengénlátóknak, szellemileg sérült gyerekeknek, parfümbemutatókat öregek otthonában, pszichológiai kísérleteket, de természetesen fejleszték, pl. egyéni vagy esküvői parfümöt, vállalati „névjegy-illatokat”, és dolgozom nemzetközi luxusipari reklámkampányokban is.

– *Végül is nincs nyomás ezen a területen. Bármikor el lehet kezdeni. Éppen magad említetted több interjúban Serge Lutens-t, aki ötvenöt évesen alapított saját márkát.*

– A másik kedvencem Christian Dior, aki negyvenhat körül volt, amikor elkezdhette azt, ami valóban érdekelte. Ekkorra rendesen elkészült a koncepció a fejében. A másik meg, hogy a világgazdasági válsággal azért számolni kell. Brandet építeni most nem feltétlenül éri meg. Valamilyen funny hungarikum „magyar” brandet lehetne, de ennek önmagában nem nagy értelmét látom. Inkább egyből a nemzetközi luxuskozmetikai piacra kellene dolgozni. Én profiként kilencvenkilenc óta dolgozom ezen a területen. Abban látnék fantáziát, hogyha egy brandbe inkorporálni lehetne a pannon flóra és a magyar parfümkultúra hagyományait, a magyar illatok kultúrtörténetét – a neve bármi lehetne, az már igazán keveset számít. Amennyiben a Zólyomi Zsolt név mint ismert szakmai brand segíthetne ebben valamit, annyiban van egyedül értelme a személyemet exponálni.

– *És a Franciaországból maradáson nem gondolkodtál?*

– Ezt a kérdést nagyon vártam. Imádom Franciaországot, volt úgy, hogy Versailles-ban, ahol végeztem, fenntartottam egy teljes házrészt lakásként. Évente többször járok oda, tervezek ott ingatlant vásárolni, és néhány hónapot tudnék is ott tölteni, de nem szeretnék végleg ott élni. A szakmámat bárhol gyakorolhatom, de nekem a Kárpát-medence az otthonom, Miskolcon születtem, ezeket az illatokat szeretem, a Tátrát, a Balatont meg az őszi avart. De megérkezem egy reptérre, beáll a taxi, elmegyek a világ bármely laborjába, s már kezdek is dolgozni. A laboratórium pontosan úgy néz ki Párizsban, mint Brazíliában. Egyedül a kreativitás személyfüggő. Ha már a luxusiparban dolgozol, és mögé látsz a kulisszáknak, már nem annyira csillog az egész, vagy inkább máshogy az. Vicces, de most választottak be Magyarországra harminc legstílusosabb férfit közé, miközben azt sem tudtam, hogy jelölnek, s úgy öltözöm, hogy azt veszem fel, ami legfelül van a polcomon. Persze van egy alapszabály. Nagymamám tanított arra, hogy ha egyedi készítésű, igényes dolgaid vannak, utána már nem nehéz látatlanban benyúlni a szekrénybe öltözködéskor.

– *Az a változás, ami a hetvenes-nyolcvanas években indult el, s amiről korábban beszéltél, hova jutott el, hova vezet?*

– Deklináció van vagy stagnálás? Ma már senkit nem érdekel Európa, Amerika. Az embereket Ázsia érdekli, mindenki ott akar lenni. Most olvasom a Cosmetic Weekly-t, a L'Oréal kínai főnöke nyilatkozik. A következőt mondja: „A kínaiak mindent másolnak, de eddig a kreativitás Európából jött, a tradicionális szellemi műhelyekből, több száz éves hagyományokkal rendelkező szakmai márkáktól. Termelni Kínában termel mindenki, de a kreatív szegmensben nem volt még konkurencia, ám a következő években már a termékfejlesztés is Kínába kerül át.” Amit át lehet hozni, az a személyi kreativitás, ami kultúrafüggő. Az illatkultúra geográfiaileg specifikus. Azok a nehéz, lehűző, dögös, keleties illatok, amelyeket mi keletiesként könyvelünk el, az ázsiaiaknak kibírhatatlanok.

– *Tipikusan kolonialista konstrukció ez is?*

– Igen, amennyiben orientalizáló divat létezik az euroatlanti országok lakóiban, Ázsia valódi ismerete nélkül. Mi ezeket az álorientális illatokat vígan használjuk, hogy közben maláj uralkodónak képzeljük magunkat. A különböző rasszok egyes egyedei néha kellemetlennek érzik a másik rassz emberének az illatát. A szagok szempontjából a világ partikuláris. Azonban ez szerencsére még nem jelent értelmezhető rasszizmust, ellenkezőleg. Hiszen ha mi költöznénk le az egyenlítő környékére, akkor mi is hasonulnánk az ottani környezethez, azaz biológiai értelemben nagyon hamar, néhány generáció alatt „négerek” lennénk.

– *Köszönöm a beszélgetést!*

■ JEGYZETEK

1. Patrick Süskind: Das Parfum. Die Geschichte eines Mörders. Diogenes, Zürich 1985. (Patrick Süskind: A parfüm. Egy gyilkos története. Ford. Farkas Tünde, Európa, Bp., 1988.) Perfume. The Story of a Murderer. R. Tom Tykwer, 2006.
2. Octavian Coifanról van szó. A blogját lásd <http://octaviancoifan.blogspot.com/>. (A szerk.)

MIKLÓS ÁGNES KATA

PIROS

Más virágokról szonettek mesélnek –
én mellékszereplő vagyok. Gyomnövény.
Illatom sincsen. Ha mégis letépnek,
abból sem íródik utcalányregény.

Hajolj rám, nézz meg. Túl harsánynak látszom?
Mint néma asszony kirúszosott ajka –
én is csak ahhoz szólok, aki hallja.
Idén is elvérzek majd az aratáson,

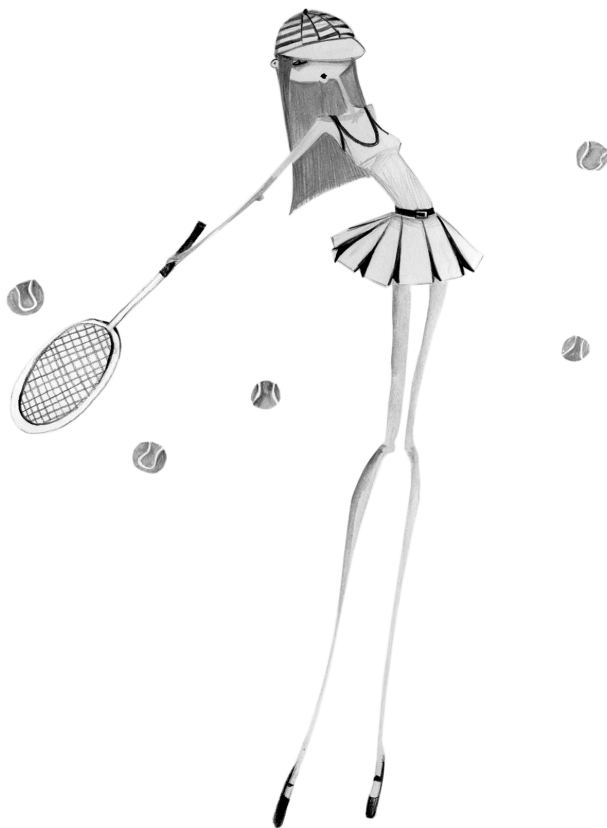
s olajba égek egy újabb giccsfestményen.
A váza megöl. A júniusi fényben
kifakul a testem. Széttép az eső,

gyűrött lángruhában állok az útszélien.
Pipacs vagyok csupán, vad és sérülékeny,
s ha megszeliidítesz, csak akkor mérgező.

SZÉLHÁRFA

mert annyi minden volt mi elmúlt
és van mi nem lesz már sosem
gyerektenyérbe fogható
csiszolt kavics
a holtak hangja
a koszorúdról a virág
mert ami titok nem titok
éld át viseld el add tovább
a lonc
a bodza mámore
még átlengi az éjszakát
a frissen kaszált verssorok
s a szúnyogcsípte lánybokák
mert nem segíthet senki sem
ha nem tudod hogy mit akarsz
tízezer lélekhez kijár
legalább ugyanannyi arc
mert loptam csaltam és hazudtam
és tisztességes voltam végig

mint meggykompót a kamra polcán
s a komposzt hogyha összeérik
ez lesz mit felmutathatok
a pirosan felhőző lében
az összehuttyant almacsutkák
paprikaszárak hagymahéjak
tél tavasz nyár és őszt után
néhány szép zsíros kukacot

EMLÉKEZÉS GRÓF BETHLEN ISTVÁN MINISZTERELNÖKRE

■ Ha egy ilyen jelentős államférfi emlékét idézzük, mindenekelőtt felmerül a kérdés: szükség van-e erre? Szükséges-e újra írni egy olyan meghatározó történelmi személyiségről, akinek életútját, a magyar történelemben játszott szerepét elismert szaktekintélyek már több ízben elemezték? Talán igen, a mindennapi tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a hivatásos történészeken kívül igen kevesen rendelkeznek ismeretekkel Bethlen Istvánra vonatkozóan, jöllehet történelmünk sajnós nem bővelkedik oly mértékben valóban jelentős államférfiakban, hogy egy Bethlen István kaliberű személyiséget mellőzhessük. Ezért kísérelem meg a rendelkezésemre álló adatok alapján újra megrajzolni életútját.

Bethlen István 1874. október 8-án született az erdélyi, Maros-Torda megyei Gernyeszegen. Apja gróf Bethlen István, édesanyja széki Teleki Ilona grófnő volt. Alap- és középfokú tanulmányait 1883–1893 között a bécsi Theresianumban, majd 1893–1896 között a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karának hallgatójaként folytatta. Egyéves angliai tanulmányútját követően, 1898–1900 között a Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémia vendéghallgatója volt.

1901. június 27-én kötött házasságot az író Bethlen Margit grófnővel. 1901 szeptemberében a mezőszéki választókerület parlamenti képviselőjévé választotta, képviselői pályafutása 1918-ig töretlen. 1904-ben újabb tanulmányutat tesz Angliában, 1910-ben Dániában és Svédországban. 1914-ben részt vesz az Erdélyi Szövetség megszervezésében, 1914–1918 között a szövetség elnöki tisztjét tölti be. A háborúban különböző frontokon teljesít szolgálatot. 1919 január–márciusa között a Székely Nemzeti Tanács külügyi albizottságának vezetője, a polgári demokratikus kormányzat konzervatív ellenzékének vezéralakja. 1919 februárjában létrehozza a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártját, majd a magyarországi Tanácsköztársaság megalakulását követően a bécsi székhelyű Antibolsevista Comité vezetője lesz.

1919 szeptember–októberében a kormány erdélyi ügyekkel foglalkozó „titkos” minisztere és a Békeelőkészítő Iroda egyik vezetője. 1920 áprilisában kinevezik az Országos Menekültügyi Hivatal elnökévé. 1921-től 1931-ig Magyarország miniszterelnöke. 1922-ben Magyarországot felveszik a Népszövetségbe. 1923-ban Párizsban, Londonban és Rómában tárgyal a Magyarországnak nyújtandó népszövetségi kölcsön feltételeiről. Politikája sokat tett a magyarországi gazdasági stabilitás megteremtéséért. 1924-ben létrehozta a nemzeti Bankot, és 250 millió korona népszövetségi hitelt szerzett. 1927-ben bevezette a pengőt, és új vámrendszert dolgozott ki.

Helyzete 1926-ban a frankhamisítási ügy miatt megingott, ennek következtében Bethlen benyújtotta lemondását, amit a kormányzó nem fogadott el. Kormányza ezt követően újfajta művelődési és szociális politikát folytatott, bevezette a kötelező nyugdíj- és betegbiztosítást, hozzálátott a közegészségügyi és népiskolai hálózat kiépítéséhez. Az oktatási, kutatási és kulturális intézményrendszer kialakításában nagy segítségére volt kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó.

Külpolitikája Trianon revíziójára, illetve a német és orosz befolyás csökkentésére fókuszált. Tervei szerint népszavazás nélkül kell visszakapni a határ menti magyar lakta településeket, autonómiát kell adni a ruszinoknak és a szlovákoknak, illetve Erdélynek, és népszavazást javasolt a Délvidéken. Együttműködési terveit a kisantant létrejötte meghiúsította.

1931 augusztusában Bethlen benyújtja lemondását Horthy Miklósnak, amit a kormányzó elfogad. A politikában azonban a kormánypárt vezetőjeként, később Horthy tanácsadójaként továbbra is jelentős szerepet játszott. 1935-ben a Gömbös Gyulával való vitái következtében kilépett az Egységes Pártból. 1939-ben a felsőház örökös tagjává választották.

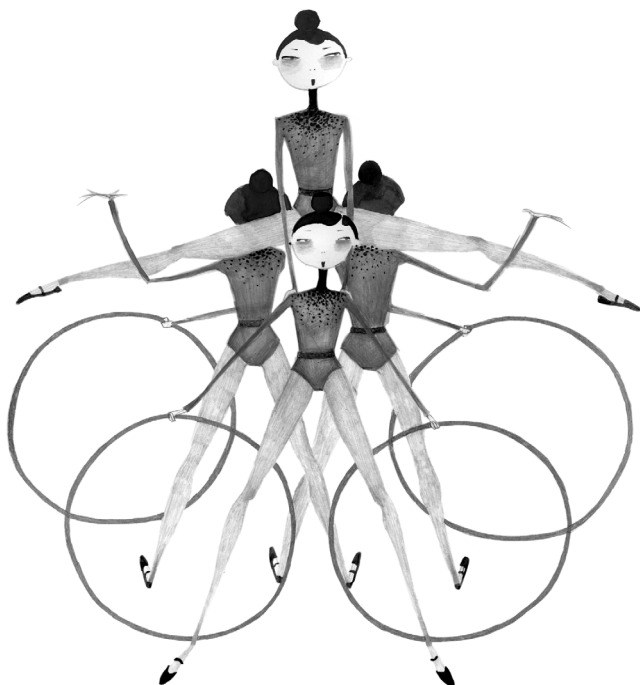
Bethlen István hibának tartotta Magyarország belépését a második világháborúba, elítélte a zsidótörvényeket, 1943–44-ben a háborúból való kiugrást támogatta, és angol-szász irányú különbéke-kísérleteket szervezett.

A felmerülő és a megoldandó problémák jellege alapján Bethlen tízéves miniszterelnöksége négy egymást követő kisebb időszakra osztható. Az első szakasz (1921–1923) a belpolitikai stabilitás megteremtése, a második (1923–1925) az ország pénzügyi helyzetének és gazdasági fellendülésének elősegítése, a harmadik (1927–1929) a modern szociálpolitika alapjainak lerakása, a külpolitikai elszigeteltségből való kitörés és a revízióra való felkészülés. A negyedik szakaszt (1929–1931) a nemzetközi gazdasági válság hazai jelentkezése és ennek következtében a konszolidáció válsága jellemezte.

Bethlent 1944. március 19-e után, a német megszállást idején bujkálásra kényszerült. Decemberben az oroszok elfogták, 1945 áprilisáig házi őrizetben tartották, ekkor a Szovjetunióba vitték. Moszkvába, a Butirszkaja-börtön kórházában hunyt el 1946-ban. Hetvenkét évet élt.

1994 óta jelképes hamvai a Kerepesi úti temetőben nyugszanak.

Degenfeld Sándor

KOVÁCS KISS GYÖNGY

EGY TEKINTÉLYES KOLOZSVÁRI POLGÁR, VICEI MÁTÉ HAGYATÉKA (II.)

■ Az minemű ezüstmívek Wicey Jánosnak jutottak az első anyai harmadból

[Est] Elsőben nyílvetés szerint jutott Wicey Jánosnak egy merő aranyas, öszevejáró kupa, az mely nyom m 5 p 30, az melyet aestimáltunk id est R 140 d 80.

[Est] Item egy merő aranyas, lábas, fedetlen pohár, az mely nyom m 3 p 27, aestimáltuk id est R 64 d –.

[Est] Item egy udvari pohár, az melynek az széli aranyas, nyom m 1 p 32, aestimáltuk id est R 34 d 40.

[Est] Item ugyanolyan udvari pohár, az mely nyom m 1 p 24, aestimáltuk id est R 25 d –.

[Est] Item egy kis, új serleg, az széli aranyas, nyom m – p 44, aestimáltuk id est R 18 d –.

[Est] m 9 p 33. Két plik ezüst, az mely nyom m 9 p 42, id est R 117 d –.

[Est zalag] Patkos Demeter zálaga, egy virágos, gyöngyös, törkezes pártáö, lánc is vagyon, valami almadinok is vadnak benne, az mely nyom m 2 p 42, vagyon zálagban, id est R 70 d –.

[Est] Item más, egy testállatos pártáö, hat boglár rajta, nyom m 1 p 42, aestimáltuk R 28 d 44.

[Est] Egy viselt, vas módon való szablya, aestimáltuk id est R 20 d –.

[Sunt] Három ezüstkalan egy tallérral, mind együtt nyom m 1 p –, aestimáltuk id est R 18 d –.

[Sunt] Item valami dib-dáb kapcsok, nyomnak p 20.

Atyai két részből jutott Wicey Jánosnak arany- és ezüstmívek

Wicey Jánosnak és az nénnyének, Wicey Margit asszonnak az ő részekre hadtunk egy függőt, az melyre nyilat vetvén jutott Wicey Jánosnak az függő, az mely függőnek az közepiben vagyon egy öreg safély, az S. Orsolya képe fejl rajta, az mely füg-

gő nyom aur. 44, melyet aestimáltunk hat-száz forintra, id est R 700 d –. [Est függő] [Nota. ebből az függőből fizetett Wicey János az nénnyének, Wicey Margit asszonnak százhuszonkét aranyat, melyet meg is adtunk nekie.]

Item az Wicey János pénzéből Wicey Péterné asszonyomnak R 25 d 96, aranyul teszen numero 10 d 96.

Item Wicey Tamásné asszonyomnak kell fizetni az János pénzéből R 20 d 76, aranyul teszen numero 8 d 76.

Wicey Máténak fizet János R 39 d 44, aranyul teszen numero 15, id est R 1 d 94.

Item ezüstmarha Wicey Jánosnak jutott atyai két részből

[Est] Egy kis pártáövecske, az mely nyom m 1 p 45, aestimáltuk id est R 4 d 40.

[Est] Egy szablya, melyet aestimáltunk id est R 28 d –.

[Non est...]³⁵ Item egy plik ezüst, az mely nyom m 4 p 28, melyet aestimáltunk id est R 55 d –.

[Est] Item egy bertüs kapocs, gyöngyös, törkezes, az mely nyom m – p 42, aestimáltuk id est R 25 d –.

[Est] Egy koronás, öszevejáró kupa, az mely nyom m 3 p 6, aestimáltuk id est R 56 d 20.

[Est] Item egy öreg udvari pohár, az mely nyom m 3 p 30, aestimáltuk id est R 65 d 10.

[Est] Item egy serlegpohár, nyom m 1 p 8 ½, aestimáltuk id est R 17 d 40.

[Est] Item más serlegpohár, nyom m 1 p 8, aestimáltuk id est R 15 d 16.

[Est] Négy kalan, szeges nyelvű, aestimáltuk id est R 21 d –.

[Est] Egy gombos ö lánc, aestimáltuk id est R 15 d –.

[Est] Egy aranyas késhüvely, nyom m – p 22, aestimáltuk id est R 7 d –.

[Est] Item renes tallér, az mely nyom m 1 p 24.

Pínze jutott az anyai harmadból Wicej Jánosnak

[Nota. Non est] Jó potúrák és jó ötpénzes garas jutott Wicey Jánosnak százötvenkét forint és nyolcvan pínz, id est R 152 d 80.

[Est] Item új potura jutott, egyet d 2 tudván, id est R 30 d 36.

[Est] Absque R 18/10 degradált garas jutott, egyet tudván d 5, id est R 236 d 38.

[Est] Item atyai két részből jutott degradált garas, egyet d 5 tudván, teszen id est R 295 d 38.

[Nota. Non est] Item atyai két részből jutott Wicey Jánosnak jóféle pénz százötven forint, id est R 150 d -.

[Est] Jutott mind atyai és anyai részből dutka numero 30.

[Est] Item ópénz fillérrel együtt jutott id est R - d 62.

[Est] Jóféle potura jutott mind atyai és anyai részről, egy tudván d 4, teszen id est R 7 d 20.

[Sunt] Egy csomóba kötve rossz pénzek, rossz tallérral elegy vadnak, melyet tuttunk id est R 3 d -.

[Sunt] Item két öreg pogánpénz, egy tizenkét pínzes garas, tíz pogánpénz, nyolc török pénz és hat oszpora.

[Est] Öreg gyöngyszem jutott numero 21.

[Est] Annál apróbbak, új gyöngyök, óval elegy, az mely nyom harmadfél nehezéket.

[Est] Item egy arany, egy tallér, az kereszteléskor adták neki.

Férfiú- és asszonyember-ruházatból jutott Wicej Jánosnak anyai harmadra

[Est] elsőben jutott készpénze id est R 8 d -.

[Est] Egy új dolmány, gárnát, zöld bagaziával bélelt, aestimáltuk id est R 20 d -.

[Est] Item egy csonka ujjú, gránát, viselt mente, id est R 15 d 20.

[Est] Egy falra való, öreg szőnyeg, aestimáltuk id est R 32 d -.

Posztó jutott anyai harmadról Wicey Jánosnak

[Est] Négy sing karasia, singit per R 1 d -, teszen R 4 d -.

[Est] Hét sing fekete közizler, aestimáltuk id est R 2 d 80.

[Non est] Item hét sing sárga közizler, id est R 2 d 80.

[Non est] Négy sing veres pája, id est R 4 d -.

[Est] Öt sing sleziai közizler, aestimáltuk id est R 6 d 25.

[Est] Nyolc sing veres közlondis, id est R 12 d -.

Egy vég sárga pája, id est R 15 d -.

[Est] Egy vég fekete közizler id est R 12 d -.

[Est] Egy vég veres baraszalai, id est R 6 d -.

[Non est] Egy vég kentula, aestimáltuk id est R 18 d -.

[Non est] Egy vég zöld fodorigler, id est R 18 d -.

[Non est] Egy vég maiszner, aestimáltuk id est R 18 d -.

Firfi- és asszonyember-ruházatból jutott Wicey Jánosnak atyai két részből, azonképpen posztóból

[Est mente, az béllését attá volt az nagyobbnak, erről adatott az nagyobbiknak az bélésfő.] Egy szederjes, gránát, csonka ujjú, mállal bélelt mente, aestimáltunk id est R 20 d -.

[Est] Egy veres, skárlát dolmány, zöld tafotával bélelt, aestimáltuk id est R 32 d -.

[Est] Item egy zöld, kurta kanavác dolmány, id est R 11 d -.

[Est] Egy jó pincetok, 8 kannás, id est 10 d -.

[Est] Egy kis, nyakban vető órácska, aestimáltuk id est R 25 d -.

Posztó jutott Jánosnak

[Non est] Elsőben valami dirib-darab posztók, külömb-külobb színűek, sárga, zöld, fehér karasia, fajlondis kesmicer, mind együtt aestimáltuk id est R 10 d -.

[Non est] Item elegy-belegy posztók, közizler, karasia, aestimáltuk id est R 15 d -.

[Non est] Item dirib-darab karasiák, mely egy vég, id est R 28 d 75.

[Est] Egy darab zöld sája, aestimáltuk id est R 18 d -.

[Est] Egy vég fekete közizler, aestimáltuk id est R 18 d -.

[Non est] Egy vég kék kentula, id est R 18 d -.

[Non est] Egy vég maiszner, aestimáltuk id est R 18 d -.

[Est] Egy szép bécsi kárpit, aestimáltuk id est R 12 d –.

[Est] Egy babos szőnyeg, aestimáltuk id est R 5 d –.

[Sunt] Három viselt bécsi kárpit, id est R 2 d –.

Kalmármarha jutott atyai két részből, mind anyai harmadból Wicey Jánosnak

[Est] Egy kötés sík fonal.

[Est] Veres hajfonó, kilencedfél kötés.

[Est] Szalagszífú jutott 18 kötés.

[Non est] Három deák evangélium.

[Est] Egy iglai süveg.

[Est] Egy sárga csizma, nemes asszonnak való.

~~[Non est. Egy karmasin kapea.]~~

[Non est egyik kötés] Két kötés atlacse-lyem, item veres szél, arany fonallal elegy szőtt.

[Est] Item egy papirosban bakaselyem.

[Est] Három bokor nyári kesztyű.

[Non sunt] Hét bokor elegy-belegy hüvelykés.

[Est] Hét levél jártatott almadin.

[Est] apró, ónos szeg, numero 65.

[Est] Hajtekerő, százkilencvenöt sing.

[Non sunt] Bors jutott atyai két részből libr. 9.

Gyömbér jutott libr. 4. [Az tutor mást ad.] Szekfű jutott egy fertály.

Szerecsendió-virág fél font. [Végre tutuk.]

Szerecsendió numero 15. [Mást ad az tutor.]

Anyai harmadból

Bors jutott libr. 5 ½.

Gyömbér libr. 3. [Az tutor mást ad.]

Szekfű jutott 10 lot.

Szerecsendió-virág 20 lot.

Sáfrány jutott 6 lot. [Mást ad az tutor.]

Az első anyai harmadból jutott fejérruhák Wicey Jánosnak

[Est] Egy igen viselt abrosz, aestimáltuk id est R – d 32.

[Est] Egy veres vesszős, fejr rózsás abrosz, id est R – d 50.

[Est] Egy lepedő, fejr kötés az közepin, id est R – d 60.

[Est] Mégis egy lepedő, jobb az másiknál, id est R 1 d –.

[Est] Egy viselt krakkai abrosz, aestimáltuk id est R 1 d –.

[Est] Item egy új krakkai abrosz, id est R 1 d 50.

[Est] Egy sáhos abrosz, aestimáltuk id est R 1 d –.

[Est] Item egy szép, új kékes abrosz, id est R 1 d 50.

[Est] Egy sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Item egy új, csinálatlan, sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Item egy új, sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Harmadik is ugyanolyan, id est R 1 d –.

[Est] Egy gyapotvászson lepedő, id est R 1 d 50.

[Est] Egy gvolcs előruha, aestimáltuk id est R 1 d 25.

[Est] Egy firfiúnak való, rossz gvolcsing, id est R – d 35.

[Est] Egy asszonyembernek való ingváll, id est R – d 50.

[Est] Egy szász módon csinált ing, id est R 1 d –.

[Est] Egy új krakkai abrosz, aestimáltuk id est R 1 d 5.

Egy gyermeknek való, zöld selymes ing, id est R 2 d –.

[Est] Egy veres széllel csinált vánkoshaj, R 1 d 25.

[Est] Egy zöld széles derékaljcsúp, id est R 1 d –.

[Est] Egy szász módra csinált ing, id est R 1 d –.

[Est] Egy firfiúnak való, hitván ing, id est R – d 70.

[Est] Egy darab ruha, id est R – d 16.

[Est] Egy selyemmel varrott vánkoshajacska, id est R – d 50.

[Est] Egy szakadozott vánkoshaj, veres selymes, id est R – d 25.

Atyai két részből jutott fejérruhák Wicey Jánosnak

Négy vánkös, melyeket mind együtt aestimáltunk id est R 2 d –.

[Est] Egy veres vesszős, fejr rózsás abrosz, id est R – d 80.

[Est] Item egy új, veres vesszős, fejr rózsás abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Egy csinálatlan, veres vesszős, fejr rózsás abrosz, id est R 1 d 25.

[Est] Egy sáhos abrosz, fejr kötés az közepiben, id est R 1 d –.

[Est] Más, olyan abrosz, aestimáltuk id est R 1 d –.

[Est] Harmadik is, egy új, sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Negyedik is, egy csinálatlan, sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Ötödik is, egy sáhos abrosz, aestimáltuk id est R 1 d –.

[Est] Hatodik is, egy vékony, sáhos abrosz, id est R 1 d –.

[Est] Hetedik is, egy fejr széles abrosz, id est R – d 80.

[Est] Egy lengeteg lepedő, aestimáltuk id est R 1 d –.

[Est] Egy gyolcslepedő, lengeteg, két renndel fejr kötés benne, id est R 1 d –.

[Est] Egy új gyolcs, recés kendő, id est R 1 d 50.

[Est] Egy sáhos abrosz, alábbvaló, id est R – d 50.

[Est] Egy szép, ~~aranyos~~-ezüstös, szedett ing ajastól, id est R 3 d –.

[Est] Egy krakkai asztalkeszkenő, id est R – d 40.

[Est] Egy hitván, szakadozott, kékes derékaljcsúp hajastól, id est R – d 40.

[Est] Egy gyolcskendő, selyemmel varrott, aranyfonalas, id est R 2 d 50.

[Sunt] Két kendő, egyik veres, másik kék fonallal szőtt, id est R 1 d –.

[Est] Egy kékes, selyemmel szőtt derékaljcsúp, id est R 2 d –.

[Est] Egy merő kékes rózsás fevaljhaj, id est R 1 d –.

[Est] Item egy veres rózsás fevaljhaj, id est R – d 60.

[Est] Egy vereses derékaljcsúp, az haja veres végű, R 1 d –.

[Est] Egy kékes vesszős fevaljhaj, id est R – d 25.

[Est] Egy veres szélű, vászonból csinált lepedő, id est R 1 d –.

[Est] Más, szinte hasonló, id est R 1 d –.

[Est] Egy kenderszál lepedő, id est R – d 80.

[Est] Egy rongyos derékaljhaj, id est R – d 25.

[Est] Egy vánkoshaj, selyemmel varrott, id est R 1 d –.

[Est] Egy vékony, vászonlepedő, id est R – d 80.

[Est] Egy gyolcs kézelé, aestimáltuk id est R 1 d 25.

[Est] Egy ujjotlan, szedett ing, id est R 1 d 25.

[Est] Egy gyolcs ingváll, fodros fejr széles, R 1 d 50.

[Est] Más, egy igen viselt gyolcs ingváll, id est R – d 50.

[Est] Egy firfigyermeknek való ing, id est R – d 60.

[Est] Egy szép előruha, aestimáltuk id est R 1 d 50.

[Est] Item más előruha, alábbvaló, id est R – d 80.

[Est] Egy gyolcs vánkoshaj, veres széllel, id est R – d 32.

[Est] Egy kis vánkoshaj, id est R – d 25.

[Est] Egy gyolcs lábravaló, id est R – d 40.

[Est] Egy veres rózsás, új derékaljcsúp, id est R – d 65.

Ónszerszám, az anyai első harmadból jutott Wicej Jánosnak

[Sunt] Egy ónmedence, korsójával együtt. Egy öreg óntál, két középszerű tál. Item egy kis rossz tál. Négy tálnyér. Egy másfél ejteles ónkanna. Egy nagy megtörött palack. Két fél ejteles kanna, egyik hosszú. Mind együtt nyomnak libr. 32.

Item ónszerszám atyai két részből jutott Wicej Jánosnak

[Sunt] Egy kétejteles ónkanna. Item egy ejteles kanna. Egy ejteles palack. Egy félejteles kanna. Egy ón korsócska. Öt óntál, egy peccenyetálnyér. Három kis tálacska, egyik kisebb. Két óntálnyér, mind együtt nyomnak libr. 45.

Réz, vas és egyetmásból atyai és anyai részből jutott Wicej Jánosnak

[Sunt] Egy pincetok, nyolc palack benne, id est R 4 d –.

Egy mordálypuska, aestimáltuk id est R 2 d –.

Egy sárgaréz medence, id est R 2 d –.

Két réz gyortyatartó, aestimáltuk id est R – d 75.

[Non est] Egy szablyavas, aestimáltuk id est R – d 75.

[Sunt] Egy jó, öreg rézmozsár, id est R 4 d –.

Egy négyfontos mértékkő, id est R – d 75.

[Non est] Item egy szablyavas, id est R – d 75.

[Sunt] Egy rossz szablya, aestimáltuk id est R – d 50.

Egy jó pisztoly, aestimáltuk id est R 6 d –.

Item egy sárgaréz medence, id est R 2 d –.

Az sátor is Jánosnak jutott, melyet aestimáltunk id est R 8 d –. Ebből az atyafiaknak tartozik fizetni R 3 d 63.

[Non sunt] Item egy hitván, töredezett óntál, nyom libr. 2 ½.

Két szörkárpit, id est R – d 50.

[Est] Egy vasabroncs, aestimáltuk id est R 1 d 50.

[Non est kapa] Egy jó ásó d 50, két rossz kapa d 32, id est R – d 82.

[Est] Egy pecsenyesütő vaskerék, id est R 2 d –.

[Non est ásó] Item egy rossz ásó d 32, két vaspléh d 20, id est R – d 52.

[Sunt] Két sing vas d 35, egy új kapa d 25, id est R – d 60.

[Est] Egy rossz zár d 16, egy csipejjűs vonó, egy szaruszeg, id est R – d 41.

[Non est marokvas] Három marokvas, egy sajtóhoz való csüvek, id est R – d 32.

[Est] Egy szakalloshoz való vasfúró, id est R – d 20.

[Est] Egy kétvedres üstöcske, aestimáltuk id est R 2 d –.

Egy ládára való kis zároccka, id est R – d 25.

Faszerszámból jutott Wicey Jánosnak

[Nota. Est] Egy pohárszék az belső boltban, aestimáltuk id est R 3 d –.

Egy nagy, öreg láda, aestimáltuk id est R 2 d –.

[Est] Egy tarka karszék, aestimáltuk id est R – d 80.

[Est] Item egy rossz karszék, id est R – d 40.

[Non est] Egy kis tekenő d 4, egy fatál, négy tálnyér d 6, id est R – d 10.

[Est] Item valami dirib-darab vas, id est R – d 8.

[Est] Egy sisaknak az felső fele, aestimáltuk id est R – d 16.

[Est] Egy hitván puskapalack, id est R – d 6.

[Nota. Kapa nincs] Két rossz kapa d 8. Egy dirib-darab gyártott bőr d 32, id est R – d 40.

[Nota. Az asztalt meg kell keresni] Egy asztal, az mely az belső boltban vagy, aestimáltuk id est R 3 d –.

Ebből fordít Wicej Antalnak János id est R – d 64.

[Nota. Sunt apud tutorem] Jutott tíz horodó, az melyek Wicej Péterné asszonyommal vadnak. Item csebrekből, szőlőhordó botból és egyib dib-dabból pénzre tudván, mindenestől teszen id est R – d 70.

Ezeken kívül is az kádatat köztök megosztottuk, és kinek-kinek az nevét reá csináltuk krétával, és az tutor kezibe hattuk.

Rámába csinált képek atyai és anyai részről jutottak Wicej Jánosnak

[Sunt] Simon apostol képe.

Bertalan apostol képe.

Tiberius császár képe. Ferdinandus császáré.

Aulus Vittelius imperator.

Az pharos képe.

Item Murus Babillonis.

Az Zeller Ferenc házánál az mik jutottak Wicey Jánosnak

Egy abroszba kötve derékaljba való tok.

Item három vánkos, egy fevalj, aestimáltuk id est R 3 d –.

Fejérruhából jutott Wicey Jánosnak, az melyet pénzre tudván, teszen id est R 9 d 55.

Ónszerszám ugyanonnat jutott Wicey Jánosnak

[Sunt] Egy mosdómedence korsójával.

Egy nagy, öreg óntál.

Egy középtál.

Egy négyejeles kanna.

Három fél-fél ejtelesek.

Míndezeke nyomnak együtt libr. 33, teszen id est R 8 d 25.

Item ezeken kívül réz, vas és egyib egyvetmásból pénzre tudván, teszen egy summában id est R 18 d 7.

Summa R 38 d 87

Szőlőörökségből jutott Wicey Jánosnak első anyai harmadból és atyai két részről

[Est] Keömálban jutott egy hold szőlő, az mely mind együtt három hold volt. Ezt az három holdot három felé osztván jutott szinte az középső.

[Est] Fenesi határon, az cseren jutott Wicej Jánosnak egy hold s három fertály, az mely szőlőnek egy felől szomszéggya Kraiczár András szőleje, más felől Henczler Benedek uram szőleje.

[Est] Item az két szőlőből jutott fél hold.

[Est] Az Fenesi Márton szőleje mellett fél hold, az sajtó is Jánosnak jutott, melyet aestimáltak id est R 50 d –.

Szántóföldek jutottak Wicey Jánosnak első anyai harmadból és atyai részből

Az Keovespadon, az út mellett, bal kéz felől, az túlsó vége megyen szinte az keoves lejtője alá, az mely földbe megyen cub. 12. Ennek az földnek fele jutott Jánosnak, úgymint cub. 6, az mely hat köblös földet aestimáltak id est R 35 d –.

Ennek az földnek fele Styn Lukács uramnak jutott.

Item Tuzokmál alatt, az gyepű szélin mindenestől cub. 7. Ennek is az fele Wicey Jánosnak jutott, úgymint cub. 3 ½, melyet aestimáltunk id est R 10 d –.

Item az Keovespadon vagyon egy cub. 16, mely szántóföldnek egy felől szomszéggya az Mattes Rhaw uram földé, ennek az fele jutott Wicey Jánosnak, úgymint cub. 8, mely nyolcköblöst aestimáltuk id est R 50 d –.

Ennek fele jutott Wicej Péternének.

Item az Thordára menő országuta mellett, bal kéz felől egy föld cub. 8. Ennek is az fele jutott Wicej Jánosnak, úgymint cub. 4, melyet aestimáltunk id est R 17 d 50.

Ebből tartozik Wicej János Antalnak fordítani id est R 1 d 50.

Búza jutott Wicej Jánosnak cub. 10.

Lábasmarhákból az mi jutott Wicey Jánosnak mind az két részről

Jutott öt tehén, melyek között borjús is vagyon.

Egyel-mással becsüllöttük az öt tehenet id est R 26 d 50.

Item jutott két tulok Wicey János számára, melyet aestimáltunk R 12 d –.

Fejősjuh jutott Wicey János számára nro. 20.

Ezeknek vadnak bárány nro. 18, mely megnevezett juhokat az bárányokkal együtt aestimáltunk id est R 24 d –.

Meddőjuh kosokkal együtt vagyon nro. 4.

Milvára jutott Jánosnak nro. 8.

Egyiket tudván R – d 80, teszen id est R 9 d 60.

Fejőskecske jutott nro. 2, az kettőt tuttuk id est R 1 d 25.

Végezetre

Vagyon egy nagy gyümölcsöskert, mely volt Wicey Antalé, az mely kert vagyon az Alprét molnán alól, az patak szélin, melynek az város felől szomszéggya

Teolcsieres András, más felől az Teremi Ferenc kerthe, melyet aestimáltunk id est R 100 d –.

Ezt az megnevezett kertet háromfelé osztván, egyik részét Wicey Margit asszonnak, másikat Wicey Antalnak, harmadikat Wicey Jánosnak, hárman vesse-nek nyilat reá, és kinek-kinek az hun jut nyilvetés után, azt az részt bírja.

Voltak valami süldők is, ezekből is jutott az három árváknak nro. 12.

És így az diviziót Istennek engedelméből elvégezvén, az három árvát, tudnia illik, Wicey Mátét, Wicey Antalt és Wicej Jánost, Styn Lukács uramnak és feleséginek, Wicej Margit asszonnak jó gondviselése alá, mind magokat és mind ingó és ingatlan jókat attunk, mivelhogy az becsületes colosvari tanács őkegyelmét, Styn Lukács uramat választotta tutornak. Engeggye Isten, hogy mind magokra és javokra viselhessenek úgy gondot, hogy Istentől áldást, az embe-
rektől jó hírt-nevet és az árváknak is, ha Isten őket ílteti, vehessenek hálaadással, mint jó sógoroktól és attyokfiától, reájok való jó gondviseléseket és véllek való jó dajkázkodásokat.

Mely dolgoknak nagyobb bizonyására és erősségire mi, fejül megírt, hütös divizorok, adgyuk ez inventariumot Styn Lukács uramnak, jövődöben való számadásának könnyebbségére, melyet szokott pecsétünkkel és kezünk írásával is confirmáltunk, megerősítettünk.

Anno et die ut supra notatis.

Matthes Rahw mpria

Nylas Gáspár mpria

Deesi Eotueos János mpria

A szöveg alatt három, papírfelzetes gyűrnű-pecsét

[A szöveget Deesi Eotueos János írta]

Mi, Rozsás János, colosuari eskütt polgár és Zent Iwaný György deák, az requisitor, ugyan koloswarý, aggyuk emlékezetre, az kiknek illik, hogy jövőnek mielőnkbe egyfelől Vizey Máté ugyan koloswarj, másfelől az néhai becsületes Koloswarj Wicey Gáspár relictája, Sára asszony ugyanazon urától való gyermekivel egyetemben, tudniillik ifjú Vizey Gáspárral és az néhai Barat Sebestyén relictájával, Vizey Anna asszonnyal, és ez megnevezett Sára asszony gyermekivel egyetemben tön ilyen vallást, hogy az

elmúlt esztendőben adott volt az megmondott, néhai Wiczeÿ Gáspár uram Wiczeÿ Máté uramnak kereskedésnek okáért ötezer forintot, mely 5000 forintban mostan Máté uram négyezer forintot adott volna meg készpénzül Sára asszonnak, az ezer forint fizetetlen maradván, kívül tartozik asszonyomnak, Sára asszonnak. Erre az ezer forintra adott Wiczeÿ Máté Sára asszonnak lucrumul betsj és török marhát, háromezer és ötvenkét forintarat, marad még ezek felett hátra, mely vagyon restantiában kinn, kétezerkétszázhetvenkilenc forint negyvenkét pénz, ki Sára asszony részére való. Melyet tartozik Wiczeÿ Máté beszédni és asszonyom kezébe szolgáltatni. Ha pedig az beszédibe valami kár lenne gonosz adósok miatt, vagy ha marhát becsültetnének, avagy költségek miatt, vagy kivesszne benne, felét ennek az fogyatkozásnak Sára asszony szenvedgye, felét Wiczeÿ Máté, minthogy az lucrumnak fele Wiczeÿ Mátét nézi, fele asszonyomat illeti. Továbbá Wiczeÿ Máté vött volt fel az megmondott Barat Sebestyéntől ugyan az néhai Wiczeÿ Gáspár uram pénzt, bizonyos summát, mely pénz felől még életében megigazodott Wiczeÿ Máté Gáspár urammal, és emmivel abból is nem tartozik Sára asszonnak, sem az Batsi Jánosnak adott pénzből, mert abból is megigazottak. Mindezekről Sára asszony az fejül megírt gyermekivel egyetemben quiettáják Máté uramat és maradékot mielőttünk. Mert még Gáspár uram életében Wiczeÿ Máté ugyan Gáspár uramnak ez társaságról és kereskedésről és az megnevezett summának hasznáról számot adott, és minden dolog eligazodott köztök. És Gáspár uram contentus lött velle. Azért, ha ezután találtatnék valami

jegyzés vagy írás valamelyik félnél ez dolgok felől, annak az jegyzésnek vagy írásnak semmi ereje és helye ne legyen. Melyeknek bizonságára attuk ez mi pecsétés levelünket Máté uramnak, saját kezünk írásával megerősítvén.

Költ ez levél Kolosvaratt, hatodik napján martiusnak 1595. esztendőben.

1596. 24 Januarii. Becsüllöttek volt marhát Hozzu Jánostól, melynek felét vötte asszonyom, Wiczeÿ Gáspárné kezéhez, tudniillik 3 gereznát tizennégy-négy Rf-on, ki teszen R 42, esmét 22 sing posztót, singit per R 2 d 25, ki teszen R 49 d 50. Summa mindenestől R 91 d 50.

Wiczeÿ Máté is szinte ennyit érő marhát vött kezéhez.

1629. die 9. Junii. Stin Lukács uram fizett az közönségesre, az mely divizióra ment.

Wiczeÿ Máté pénzből adott aranyul, melyet pénzre tudván, teszen R 140 d –.

Az Wicej Antika pénzből is aranyul adott, melyet pénzre tudván, teszen R 140 d –.

Az Wicej Jánoséból aranyul hozott, melyet pénzre tudván, egyet per R 3 d 25, teszen R 87 d –.

Item ugyan az Jancsi pénzből aranyul vött ki Lukács uram, 1-et tudván R 3 d 25, teszen R 182 d –.

És így immár az háznak az árát plenarie megfizette Lukács uram az árva pénzből, R 194 d –.

Rosas János mpria
Idem Georgius Literatus kezével

A szöveg alatt két, papírfelzetes gyűrű-pecsét

■ JEGYZET

35. Olvashatatlan írás.

SALAT-ZAKARIÁS ERZSÉBET

A FIATAL JANOVICS ÉS A MOZGÓ FÉNYKÉPEK

Janovics indulásáról

■ Janovics Jenő a kolozsvári magyar nyelvű színházas eddigi történetének egyik legmarkánsabb egyénisége volt. Élete 1896-tól, azaz huszonnégy éves korától 1945. november 16-án bekövetkezett haláláig – két, néhány éves megszakítást leszámítva – szervesen egybefonódott a már akkor nagy múltú kolozsvári Nemzeti Színház létével. Színészi, rendezői és írói tevékenysége mellett csaknem harminc éven át volt a színház igazgatója. Felépített két színházépületet, a Hunyadi téri, majd a sétatéri színház épületét. Mindezek mellett a filmgyártás erdélyi úttörőjeként is számon tartja a magyar filmtörténet.

A nagy ívű művészi pálya ellenére Janovics Jenőről ez idáig nem készült méltóképpen alapos és részletes monográfia.¹ Az első róla írt könyv Imre Sándor tollából maradt ránk, *Emlékalbum* címmel. Ezt a díszalbumot Imre Sándor, a kolozsvári magyar színház dramaturg-rendezője Janovics harmincéves színészi és huszonkét éves igazgatói jubileumára állította össze. Az *Emlékalbum* egy rövid és nem túl precíz életút-bemutató után kortársak leveleit, méltató szavait tartalmazza, és néhány fontosabb képet Janovics különböző életszakaszaiból, illetve szerepeiből. Még ugyanabban az esztendőben Imre Sándor egy másik könyvet is megjelentetett, a *Dr. Janovics Jenő és a színház* című életrajzi művet, amelyben a szerző nagymértékben használja fel Janovics visszaemlékezéseit. Ezen életrajzi vonatkozású visszaemlékezéseket a Janovics Jenő által 1941-ben kiadott *A Farkas utcai színház története* című könyvében olvashatjuk. Az Imre Sándor által írt, Janovicsról szóló könyvek egyik legnagyobb hátránya a kései olvasó szemszögéből, hogy megírásuk idején alig ötvenkét éves volt Janovics, így természetesen csak addig mutathatták

be az életútját. Jó néhány évtized múlva, 1971-ben, Jordáky Lajos történész rajzolt kettős portrét Janovics Jenőről és feleségéről, Poór Liliről, azzal a bevallott szándékkal, hogy Janovicsról „a színházi életben betöltött szerepéhez és jelentőségéhez méltó” alapos könyvet készít majd, ha ideje és energiája lesz rá.² Sajnos nem lett, és egy méltó monográfia azóta is várat magára, annak ellenére, hogy színház-történeti vagy filmtörténeti munkákban vagy lexikonokban fontos szócikkek, fejezetek születtek a kolozsvári színházi élet megkerülhetetlen egyéniségéről, Janovics Jenőről.³

Jelen írás a fiatal Janovics indulásának néhány vonatkozására szándékszik rávilágítani: kezdő színész éveire és a rendezői pályán való elindulására. Rendkívüli tehetsége, konok munkabírása, ambiciózus feladatvállalása, modern művészetszemlélete és nyitottsága már ezekben az években megmutatkozott. Sajnálatos, hogy az életpálya kezdeti éveivel kevésbé foglalkoznak mind az életrajzírók, mind a lexikonok.⁴ Vagy szűkszavúan siklanak át felette, vagy említésre sem méltatják, holott az alig huszonöt éves színészt már rendezőnek nevezték ki, majd rövidesen, 1900-ban – ha egy szűk évadnyi időre is – a kolozsvári Nemzeti Színház művészeti igazgatásával is megbízták.

A fiatalkori évek kavalkádjából egy igen érdekes mozzanatot is fontosnak tartunk kiemelni, és pedig a *Mozgó fényképek* című bohózat Janovics által való megrendezését. A bohózatot 1899. január 3-án mutatták be, nem sokkal a darab Vigszínház-beli bemutatóját követően, és Kolozsváron a filmrészletek beiktatásának köszönhetően igen újszerű előadásnak számíthatott. Ezt azonban nem érzékelte a *Kolozsvári Lapok* első évfolyamának második számában megjelent kritika, és valószínűleg a bohózat szok-

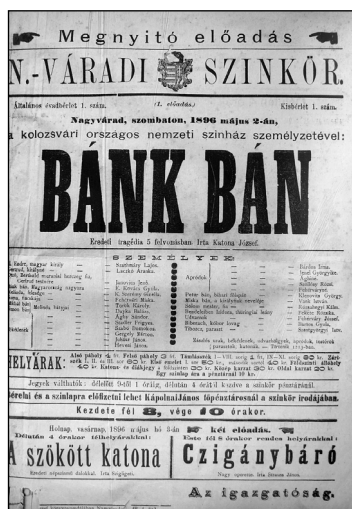
ványos jellegének tulajdoníthatóan nem fogadta az előadást túl nagy lelkesedéssel. A darab a műfajra jellemző alaphelyzet, a felépítés és az alakítások vonatkozásában feltételezhetően nem is lépte át a megszokott bohózáti kereteket, de ami a helyzet kontextusát illeti, azaz hogy a félrelépéssel kacérkodó férj viselt dolgairól a feleség a lesipuskás operatőrnek köszönhetően a moziban szerez tudomást, valamint a filmezés akciójának bohózatban való alkalmazásán túl az a tény, hogy filmjeleneteket építsenek be egy színpadi előadásba, igencsak újdonságnak számított abban az időben, sőt még manapság is modern megoldásnak számít.

De térjünk vissza Janovics szakmai elindulásának az éveire.

1894 áprilisában, a budapesti Színészeti Akadémia friss végzettjeként Janovics Jenő Csóka Sándor miskolci társulatához szerződött szerelmes színésznek, havi hatvan forint járandósággal.⁵ Az igen tehetséges fiatalember még jóformán a zsebében sem tudta a diplomáját (amelyet 1894. április 6-án állítottak ki), a miskolci társulat vezetője máris a legjelentősebb szerepeket bízta rá. A tehetséges fiatalember szép sikerrel felelt meg a kihívásoknak. Lévéen, hogy akkoriban a miskolci társulat más fontos társulatokhoz hasonlóan nyáron többnyire vándorolt, a fiatal Janovics első színészévében Szolnokon, Zilahon, Szilágysomlyón és Marosvásárhelyen is megfordult. A következő évad elején az ifjú színész Makó Lajos szegedi társulatánál találjuk, amely a nyári hónapokban Désen játszott. A dési sikerek egyenes folytatásai voltak a miskolci társulatnál aratottaknak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy rövidesen a korszak híres színízürektora, Krecsányi Ignác ajánlott neki együttműködést Budán, Pozsonyban és Temesváron játszó társulatánál. Az igen szép ívben rajzolódó pályakezdet csúcspontját színész-életének a harmadik évében, 1896-ban érte el Janovics, amikor is Kolozsvárra hívta őt Megyeri Dezső, a Kolozsvári Nemzeti Színház új igazgatója. Megyerit akkor nevezték ki a kolozsvári színház igazgatói tisztségébe, hiszen Ditrői Mórt, aki előtte kilenc évig hozzáértő tehetséggel és szép sikerrel vezette a kolozsvári Nemzeti Színház társulatát,⁶ a budapesti Vígszínház igazgatásával bízták meg.⁷

Janovics boldogan fogadta a kolozsvári meghívást, nemcsak azért, mert a kolozsvári Nemzeti Színház tagjának lenni igazi megtiszteltetést jelentett számára, és fontos szakmai kihívást a neves társulat kiváló színészeivel való együttes munka, de az erős tudásszomjjal megéldott ifjú művész nagy lendülettel használta ki a Kolozsvári Egyetem kínálta lehetőséget, és beiratkozott a magyar–francia nyelv és irodalom, valamint a filozófia szakra.⁸

Janovics neve 1896 májusától jelent meg a kolozsvári Nemzeti Színház színlapjain.⁹ Lévéen, hogy akkoriban a kolozsvári társulat nyaranként a Nagyvárad-i Színkörben játszott, május 2-án Nagyváradon nyitotta meg a nyári idényt a kolozsvári társulat Katona József *Bánk bán*-jával. Janovics Ottó szerepét játszotta, Bánk bánt E. Kovács Gyula, Gertrudist Laczkó Aranka, Tiborcot Szentgyörgyi István alakította (1. kép).

A színlapok tanúsága szerint májusban a kolozsvári társulat harmincöt előadást tartott a Nagyvárad-i Színkörben, s ezek közül csaknem minden második előadásban, szám szerint további tizenhárom alkalommal játszott a fiatal művész, folyamatosan előkelő helyeket foglalva el a szereposztásokban. (Ohnet György *Vasgyárosában* Bligny herceg, Bisson–Mars *Válás után*jánban Champeaux, Henry barátja, Dumas *A nők barátján*ban De Simerose gróf, Szigligeti Ede *Álmos és Árpád*jánban Vérbulcsu hadnagy, Herczeg Ferenc *Honthy házában* Sándor, Honthy fia, Shakespeare *Makrancos hölgyében* Lucentio, Hennequin–Millaud *Lí-*

líjében René, Balogh István *Mátyás diákjában* Örsi prépost, Szigeti József *Violájában* Ákos, Réthy alispán fia, Grange-Lambert *A gyermekrabló nőjében* Atkins, a csavargó, Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogságában* Lehmann Godofréd szerepét játszta.) Nem kis teljesítmény ez, ha figyelembe vesszük azt a tényt, amit egyébként Janovics is hangsúlyoz visszaemlékező írásában, miszerint egy kezdő színésznek meg kell tanulnia a szerepet, mert nincs akkora gyakorlata még, hogy sugó után játszson.¹⁰ Minden második nap új történet része lenni, új szöveget tanulni, új figurát alakítani mindenké számára nagy önfegyelmet igénylő próbatétel.

Megyeri társulata szeptember 27-én játszotta idényzáró előadását Nagyváradon, 30-án pedig már részt vett otthon, Kolozsváron a Mátyás király szoborcsoport alapkövetételére szervezett ünnepségen.¹¹

A díszelőadás harmadik egységeként játszott *Mátyás királyban* Janovics először lépett a kolozsvári közönség elé, a darabban a Tanárt alakítva. (A színpad szereposztása szerint a Lelkész: Kle-novics György, a Költő: E. Kovács Gyula, a Hölgy: Laczkó Aranka, az Ifjú: Fekete Rózsika, a Tanár: Janovics, a Tanító: Bartos, a Honvéd: Kassai, az Első munkás: Vank, a Második munkás: Szentgyörgyi, az Angol utazó: Szatmári, a Pór: Vendrei). Janovics – most már valóban Kolozsváron játszó kolozsvári színészként – az elkövetkező napokban-hetekben és hónapokban a nagyváradai kiszálás ideje alatt megszokott ritmusban játszott. Zenés darabokban kevésbé kapott szerepeket, de a színpadok adatai szerint két-három naponként a prózai művekben újabb és újabb szerepeket bíztak rá.

A huszonöt éves színész emellett nem hanyagolta el egyetemi tanulmányait sem. Saját bevallása szerint Csengery Jánost hallgatta a legszorgalmasabban, nemcsak az előadások érdekes volta miatt, de azért is, mert Csengery reggel héttől tartotta az óráit, olyankor pedig biztosan nem volt kötelező színházi elfoglaltsága a fiatal színésznek, és mindig a szabadidejét, pontosabban az alvásidőt fordíthatta a tanulásra.¹²

Rövidesen nagy megtiszteltetés érte. Megyeri Dezső igazgató – alig fél évre a Kolozsvárra való szerződötése után – a fiatal, alig három éve gyakorló színész

rendezéssel bízta meg. Első rendezése a Bokor József által írt *Mária bátyja* című népszínmű volt, amelyet 1897. január 16-án újdonságként (először játszott darabként) mutattak be.

Az 1897-es színpadokon nem jelölték a rendezők nevét, de 1898 októberétől a színpadokon követhető, hogy az igen népszerű és nagy nevű színészek, mint E. Kovács Gyula, Szentgyörgyi István, Vendrei Ferenc és Follinusz Aurél mellett, akik folyamatosan rendeztek a kolozsvári Nemzeti Színházban, az ifjú Janovics rendezései is teret kaptak. Csak kiragadott példaként jegyzem meg, hogy például 1898. október 5-től 1899. január 3-ig, a *Mozgó fényképek* bemutatójáig 11 darabot rendezett, köztük Shakespeare *Romeo és Júliáját* (2. kép) és Madách *Tragédiáját* is (3. kép). A korabeli lapokban megjelent kriti-

Ivánfi Jenő
a budapesti Nemzeti Színház tagjának első vendégfelflépte.

NEMZETI SZÍNHÁZ
Március 42. (párossz.) Március 42. (párossz.)
Kolozsvár, hétfőn, 1898. november hó 14-én

Romeo és Julia

Hamletnek 3. felvonás. 14. felvonás. 15. felvonás. 16. felvonás. 17. felvonás. 18. felvonás. 19. felvonás. 20. felvonás. 21. felvonás. 22. felvonás. 23. felvonás. 24. felvonás. 25. felvonás. 26. felvonás. 27. felvonás. 28. felvonás. 29. felvonás. 30. felvonás. 31. felvonás. 32. felvonás. 33. felvonás. 34. felvonás. 35. felvonás. 36. felvonás. 37. felvonás. 38. felvonás. 39. felvonás. 40. felvonás. 41. felvonás. 42. felvonás. 43. felvonás. 44. felvonás. 45. felvonás. 46. felvonás. 47. felvonás. 48. felvonás. 49. felvonás. 50. felvonás. 51. felvonás. 52. felvonás. 53. felvonás. 54. felvonás. 55. felvonás. 56. felvonás. 57. felvonás. 58. felvonás. 59. felvonás. 60. felvonás. 61. felvonás. 62. felvonás. 63. felvonás. 64. felvonás. 65. felvonás. 66. felvonás. 67. felvonás. 68. felvonás. 69. felvonás. 70. felvonás. 71. felvonás. 72. felvonás. 73. felvonás. 74. felvonás. 75. felvonás. 76. felvonás. 77. felvonás. 78. felvonás. 79. felvonás. 80. felvonás. 81. felvonás. 82. felvonás. 83. felvonás. 84. felvonás. 85. felvonás. 86. felvonás. 87. felvonás. 88. felvonás. 89. felvonás. 90. felvonás. 91. felvonás. 92. felvonás. 93. felvonás. 94. felvonás. 95. felvonás. 96. felvonás. 97. felvonás. 98. felvonás. 99. felvonás. 100. felvonás.

Helyárak:
Kedőre 7, vége 10 órákor.
Bébas, kedden, 1898. november hó 15-én. Bérisztályban.
Ivánfi Jenő második felülpléve:
A HUN UTODOK.

80. Helyárak. Az igazgatóság.
Helyárak: Kedőre 7 órákor, vége 10 órákor.

NEMZETI SZÍNHÁZ
Március 44. (párossz.) Március 44. (párossz.)
Kolozsvár, pénteken, 1898. december hó 9-én

Az ember tragédiája.

Hamletnek 1. felvonás. 2. felvonás. 3. felvonás. 4. felvonás. 5. felvonás. 6. felvonás. 7. felvonás. 8. felvonás. 9. felvonás. 10. felvonás. 11. felvonás. 12. felvonás. 13. felvonás. 14. felvonás. 15. felvonás. 16. felvonás. 17. felvonás. 18. felvonás. 19. felvonás. 20. felvonás. 21. felvonás. 22. felvonás. 23. felvonás. 24. felvonás. 25. felvonás. 26. felvonás. 27. felvonás. 28. felvonás. 29. felvonás. 30. felvonás. 31. felvonás. 32. felvonás. 33. felvonás. 34. felvonás. 35. felvonás. 36. felvonás. 37. felvonás. 38. felvonás. 39. felvonás. 40. felvonás. 41. felvonás. 42. felvonás. 43. felvonás. 44. felvonás. 45. felvonás. 46. felvonás. 47. felvonás. 48. felvonás. 49. felvonás. 50. felvonás. 51. felvonás. 52. felvonás. 53. felvonás. 54. felvonás. 55. felvonás. 56. felvonás. 57. felvonás. 58. felvonás. 59. felvonás. 60. felvonás. 61. felvonás. 62. felvonás. 63. felvonás. 64. felvonás. 65. felvonás. 66. felvonás. 67. felvonás. 68. felvonás. 69. felvonás. 70. felvonás. 71. felvonás. 72. felvonás. 73. felvonás. 74. felvonás. 75. felvonás. 76. felvonás. 77. felvonás. 78. felvonás. 79. felvonás. 80. felvonás. 81. felvonás. 82. felvonás. 83. felvonás. 84. felvonás. 85. felvonás. 86. felvonás. 87. felvonás. 88. felvonás. 89. felvonás. 90. felvonás. 91. felvonás. 92. felvonás. 93. felvonás. 94. felvonás. 95. felvonás. 96. felvonás. 97. felvonás. 98. felvonás. 99. felvonás. 100. felvonás.

Helyárak:
Kedőre 7 órákor, vége 10 órákor.
Bébas, pénteken, 1898. december hó 9-én. Bérisztályban.
U G Y A N E Z .

80. Helyárak. Az igazgatóság.

kák azt mutatják, hogy a fiatal rendezőnek igen rövid idő alatt sikerült belopnia magát a közönség szívébe. A *Kolozsvári Lapok* szerint például, a Berczik Árpád által írt, a Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza szerelmének történetét feldolgozó *Himfy dalai* című vígjátékot, amelyet 1898 decemberében mutattak be Janovics rendezésében, rendkívül pozitívan fogadta a közönség. A K. D. szignóval jelzett kritika leginkább a darab jó hangulatát emelte ki, a jól érvényesülő verőfényes humort és az igaz magyar poézist az üdítő, mulattató előadás „szép külső kiállításá” mellett.¹³ Ugyanilyen lelkes fogadtatásban részesült bő két hónap múlva Janovics *Tartuffe*-rendezése a *Kolozsvári Lapok* hasábjain megjelenő kritika szerint, azzal a főlös hozadékkal, miszerint nagy elismeréssel fogadták a címszerepet játszó Janovics alakítását, mivel az „minden ízében átgondolt és öntudatos volt. [...] Emelte a gondos és sikerült alakítás hatását az is, hogy Janovics szent arcok műanszainak egész sorozatát mutatta be. Nem ismételte magát. A közönség gyakran tapsolta a lámpák elé.”¹⁴

Időközben egy másik fontos tevékenységet is feladatául tekintett a fiatal rendező-színész és filológushallgató. A Kovács Dezső által szerkesztett, 1899 januárjában induló szépirodalmi és társadalmi hetilap, a *Kolozsvári Lapok* Színház rovatában, *Nagy históriák* címmel cikksorozatát indított, amelyben jelentős és nagyrabecsült színész pályatársairól rajzolt elemző portrékat. Így elsőként Szentgyörgyi István, majd E. Kovács Gyula, Jászai Mari, Prielle Kornélia, Márkus Emília, Szigeti József, Újházi Ede, Náday Ferenc, Hegedűs Gyula, Blaha Lujza, Odry Lehel, Hegyi Aranka, Pálmay Ilka, Kassay Vidor, valamint a külföldi pályatársak közül a francia Mounet-Sully, a Budapesten született, majd Prágában meghalt, a temesvári társulatnál debütáló osztrák színészként ismert Sonnenthal Adolf, az olasz Ermete Zacconi, az olasz színész és színpadi író, Ermete Novelli, az ugyancsak olasz, csak Duseként emlegetett Eleonora Duse vagy a prominens olasz színész, Flavio Ando, akivel Duse magántársulatot alakított (Compagnia della Citta di Roma néven), illetve a korai filmek csillagaként is ismert francia színésznő, Sarah Bernhardt művésze került Janovics által alapos bemutatásra a kolozsvári olvasók számára. A felsorolás

elárulja, hogy a fiatal művész nemcsak közvetlen munkatársai művészi teljesítményét ismerte igen alaposan, hanem az Európa különböző színpadain játszó jelentős művészek teljesítményét is figyelemmel kísérte.

A Mozgó fényképek

■ A nyitottság és az új örökös keresése indíthatta Janovicsot arra is, hogy Kolozsváron is műsorra tűzzék a divatos szerzőpáros, Oscar Blumenthal és Gustav Kadelburg *Mozgó fényképek* című bohózatát, amelyet magyarul először 1898. április 29-én a Vígszínházban mutattak be. A német színpadokon *Hans Hucklebein* címmel játszott darabot Heltai Jenő magyarította. A darab témája a film és a filmmezés körül forog, pontosabban arról szól, hogy a lesipuskás filmes miccsoda galibát okoz azzal, hogy a „hivatali úton lévő” férjet *in flagranti*, annak tudtán kívül lefilmezi egy légyotton, a moziba menő anyós és feleség pedig felfedezi a „bűnös tévelygőt” a vetített képsorokon.

Érdekes módon a darab eredetijében nincsenek valóságos filmjelenetek beiktatva. Ezzel a megoldással elsőként a Vígszínház gazdagította a bohózat színrevitelét.¹⁵ A magyar filmtörténet emiatt kitüntetett helyet tart fenn a *Mozgó fényképek* számára, hiszen az április végi bemutató dátuma egyféleképpen a „magyar játékfilm” első jelentkezése volt a magyar színpadokon. Ugyanis a darabban leforgatott *Siófoki kaland* című filmskeccset a Vígszínház megrendelésére készítették a Lumière fivérek lyoni műhelyében, Tapolczai Dezső szereplésével.¹⁶ A vígszínházi *Mozgó fényképek* bemutatójába tizenkét rövid mozgóképsort iktattak be, többnyire az akkortájt forgalmazott közismert filmjeleneteket, köztük a darab témájához és szereplőihöz igazított, fent említett síófoki jelenetet. Az első hat filmjelenet címét beemelték magába a bohózat szövegébe is, éspedig: 1. *A gyorsvona megérkezése*, 2. *Szerpentintáncz*, 3. *A hódoló díszmenet*, 4. *A kártyázók*, 5. *Bicikli-corso*, 6. *Fürdőélet Siófokon*. A Bécsben megjelenő *Pester Lloyd* igen pozitív kritikával fogadta az újszerű előadást. A dr. Adolf Zilberstein tollából származó kritika valósággal áradozik a filmjelenetektől és azok hatásától. „A figurák hátul kicsik, elől nagyok, minden mimikát lehet látni, és minden érzést, lelkiállapotot tisztán le lehet olvasni az ar-

terpretáció átvétele lett, így a színlapokon meg is jelent a felirat, miszerint: „Törté-
nik Budapesten.”

A *Kolozsvári Lapok* szolgálatos kriti-
kusa, Zombori Andor nem volt különös-
képpen megilletődve az alapján véve
korai intermédiás előadástól. „A darab-
ban előforduló kinematográf képei külö-
nösen a »felsőbb helyen« találtak szokat-
lan nagy tetszésre” – írta. Az előadás men-
tetét, a rendezést jónak tartotta, és azt is
megállapította már a kritika elején, hogy
jelentős külső sikerrel játszták a darabot.
Az írás alaphangját azonban talán mégis
az az elégedetlenség határozza meg,
amellyel Janovics szerepválasztását ma-
rasztalta el. „Miért adnak Janovicsnak
ilyen Kapor Kálmán-féle szerepet? Ezt a
kiválóan képzett, ambiciózus színészt, ki-
nek szerepköre egészen más, semhogy
ilyen bohózatbeli, elfogadhatatlan alakot
– éppen művészi egyéniségénél fogva –
megalkotni tudjon, sajnálatlalt kellett lát-
nunk a nem neki való szerepben. Nagy
tévedés az olyan gondolkozás, hogy egy
jó színésznek mindent el kell tudni ját-
szani: mert egy valódi, egyedül nemes
művészetének élő színész egyedül abban
a szerepkörében élhet és alkothat, amely-
ben az ő egyéniségének megfelelő levegő-
re, munkakörre találhat. A művész mit
sem ér egyéniség nélkül. Miért tehát azt a
nélkülözhetetlen valamit megrontani a
szerepváriációk olcsó és kétes sikerei ál-
tal?” – kérdi a Janovicsot alapján véve
többre tartó kritikus, aki nemesebb szere-
pekben kívánná látni a kedvelt és tehet-
séges színészt.

A *Mozgó fényképek* egyébként egy a
kor ízlésének megfelelő bohózat, amely a
divatos (és mindenkor sikeres) színpadi
írói gyakorlatnak megfelelően a házastársi
hűség kérdése körül forog. Kapor Kálmán
semmilyen sem különbözik a korabeli fér-
jektől, sem életvitelben, sem életfilozófiá-
ban. A polgári lét velejárójaként esténként
a klubba jár kártyázni, mulatni a barátai-
val, és gyakorta reggel vetődik haza. Fele-
sége, Mariska ezt megelőlegelvén, válással
fenyegeti. Ebben a feszültséggel teli hely-
zetben „robbannak be” a történetbe azok a
képsorok, amelyeket Kálmánról tudtán kí-
vül Siófokon filmeztek, és amelyeken egy
fiatal lánnyal találkozik, illetve annak csá-
bító magatartására a fiatal férfiak esetében
teljességgel szokásos módon reagál.

A bohózat története röviden tehát a
következő: Reggel van, 6 óra, a szalomban

vagyunk, amelyen keresztül a mulatásból
éppen hazatérő Kálmán zajtalanul igyek-
szik átosonni. De várja ott Mariska, a fe-
lesége, aki egész éjjel le sem hunyta a szem-
tét. Felháborodással válást helyez kilá-
tásba. Kálmán hullafáradt, inkább lefe-
küdne egy órácskára, mert még az
asszony vádjaira sincs ereje reagálni. De
váratlanul betoppannak Mariska szülei,
egy kis fővárosi ügyintézésre és szórako-
zásra. Kálmán egy darabig bóbiskolva
hallgatja apósát, majd a sötét nézőtér
nyugalmas leplére áhítózva, ahol nyu-
godtan szundikálhatna, az új látványos-
ság megtekintésére invitálja a hölgyeket,
a Kinematográf mutatványaira.

Közben betoppán Kálmán cimborája,
Borisz, aki értesíteni akarja, hogy keresi
őket egy levélke útján az a hölgy, akivel
tavaly nyáron Siófokon találkoztak, aki
furcsa mód mindkettőjüket sorban talál-
kára hívta, ugyanarra a padra a tóparton,
majd rövid incselkedés után titokzatos
módon eltűnt, és akit azóta sem láttak-
hallottak. Nem tudják elképzelni, miért
keresheti őket.

A következő jelenetben felháborodot-
tan viharzik be a feleség az anyjával. A
Kinematográf utolsó jelenetében felis-
merték Kálmánt, amint egy csinos
hölgygel légyottozott Siófokon, ahonnan
annak idején „betegség miatt” nem tudott
hamarább hazajönni. Teljes a Mariska fel-
háborodása, a válás eldöntetett. Közben
lassan kiderül, hogy rendkívüli sikere
van a mozgó fényképeknek, minden ügy-
fele felismeri Kálmánt, és csoportosan
nézik a vetítéseket. Kálmán megpróbál
egyezkedni a forgalmazóval, személyi jo-
gaira hivatkozva perrel fenyegetőzik, de
Ladányi úr nagyon tájékozott az új műfaj
jogi vonatkozásaiban, azzal menti a hely-
zetét, hogy köztéren forgatott, és Kapor úr
jósántából ment oda... Végül hatalmas
summáért hajlandó lemondani a Kapor
úr szerepeltetéséről, s mint kiderült, a
Borisszal készült változatot vetíti. Megje-
lenik az ismert díjbirkózó, Kaján Tóbiás,
aki közben feleségül vette a mozgó fény-
képeken szereplő hölgyet, és aki a felesé-
gét otthon nem találván, azt az urat kere-
si, aki a filmkockákon szerepel, hogy lo-
vagias úton elintézzze vele a felesége hír-
nevén esett csorbát. A helyzet forrpontra
jut, minden lehetséges látszat Kapor Kál-
mán ellen vall, a válás visszafordíthatat-
lan, sőt Kaján nyilvánvaló fizikai erőfölé-
nye miatt az élete is veszélyben forog. Ek-

kor igazít helyre mindent a Kaján Tóbiás feleségének, a filmbeli kis hölgynek a valómása: Ő abban az időszakban a Kineamatográfának dolgozott, és az volt a feladata, hogy a „gépnék komikus csoportképeket szállítson”. Ezért csábította ugyanarra a padra ugyanazokkal a mozdulatokkal Kaport is, meg Boriszt is két különböző időpontban, és persze még másokat is. A vallomással teljesen lefejeverzi feldühödött férjét, aki számára megvilágosodik a helyzet, magyarázatot nyerne a történések, és béke teremődik a filmjelenet körül. „*Világos* – mondja Tóbiás –, a saját jószántából senki sem megy komikus csoportképek! Éppen ezért vannak a vállalatnak alkalmazottjai, akik ezt ravasz módon megcsinálják... a fürdőkben, az ünnepegeken, a bálokon... mindenhol.” Megvan tehát a magyarázat. A cselekmény bonyolítása által túlfeszített szálak meglazulnak, a kedélyek lecsillapodnak, a haragos felek megbékélnek, ahogy ez szokás egy igazi bohózatban. Kapor Kálmán nem lesz éppenséggel fehér bárány a darab végére, de „legbűnösebb” tette magyarázatot nyer, így meg lehet neki bocsátani. És egyébként is, ő sem különbözik életvitelében és szokásaiban sem apósától, sem más férfitársaitól.

Számunkra a *Mozgó fényképek* nyilván nem a történet miatt fontos. A bohózat témája révén a mozikészítés korabeli gyakorlaltáról árul el egyet s más: a

spontán filmszkeccsek készítésének módjáról, a film akkori forgalmazásának gyakorlatáról, a filmezés és a személyiségi jog viszonyáról, de az új művészeti ág fogadtatásáról és nézettségéről is fogalmat alkothatunk általa. Másrészt az előadás filmszkeccsek színházi előadásba való beépítésével teremtett művészileg igen korai precedenst például a mai, több művészeti ágat ötvöző színelőadások előfutáraként. Janovics Jenő, ha Kapor Kálmán szerepében nem aratott is osztatlan sikert, a darab műsorra tűzésével és megrendezésével modern szemléletéről és művészi nyitottságáról tett tanúbizonyságot, mely jellemvonásait aztán egész élete során kifejtett munkásságával erősítette.

A *Mozgó fényképek* valójában egy jelentéktelen bohózat, és csak a technikai megvalósítása, újszerűsége teszi számunkra említésre érdemessé, hisz Janovics művészi igényessége életműve távlatából szemlélve már ebben a korszakban világosan megmutatkozik. Ha az alig huszonhat éves rendező remekeinek például a *Tartuffe*, a *Romeo és Júlia*, *Az ember tragédiája* akkori rendezéseit tekintjük, körvonalazódik az az ars poetica, amely a nagy művésznek élete végéig a sajátja maradt, és vezérelte a későbbi színházigazgatót, színházépítőt, kolozsvári filmgyártót, színészt, rendezőt, film-színészt és mozitulajdonost.

■ IRODALOM

- Balogh Gyöngyi – Zágonyi Bálint (szerk): A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-1920-ig. Filmtett Egyesület – Magyar Nemzeti Filmarchívum, Kvár, 2009.
- Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói az ősbemutatótól Trianonig. Bibliográfia. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2002.
- Füle Péter (összeáll.): Színház az egész!... Játékos színháztörténeti kaleidoszkóp a múlt század színi világából. Palatinus, Bp., 2005.
- Gajdó Tamás : „Vagy nem lenni”. Janovics Jenő színházigazgatói szerepei. Jelenkor 2008. 6.
- Imre Sándor: Dr. Janovics Jenő és a színház. Az Erdélyi és Bánati Színészegyesület kiadványa, Kvár, 1924. (Imre 1924a)
- Imre Sándor (összeáll.): Dr. Janovics Jenő harminc éves színészi és huszonkét éves igazgatói jubileuma. Emlékkönyv, Kvár, 1924. (Imre 1924b)
- Janovics Jenő: A Farkas-utcai színház. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Bp., 1941.
- Jordáky Lajos: Janovics Jenő és Poór Lili. Két színész arcképe. Kriterion, Buk., 1971.
- Jordáky Lajos: Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930). Kriterion, Buk., 1980.
- Kápolnási Zsolt: A kolozsvári mozihálózat kiépülése a századfordulón (1896–1918). Filmtett 2002. szeptember 15. <http://www.filmtett.ro/cikk/1719/a-kolozsvari-mozihalozat-kiepulese-a-szazadfordulon-1896-1918->
- Kötő József: Színjátész személyek Erdélyben 1919–1940. Polis, Kvár, 2009.
- Magyar Bálint: A magyar némafilm története. Némafilmgyártás 1896–1931. Palatinus, Bp., 2003.
- Magyar Színházművészeti Lexikon. Főszerk. Székely György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.
- Moldován Árpád Zsolt: Az erdélyi némafilmgyártás a korabeli magyar sajtó tükrében. Úttörő vállalkozás, vegyes fogadtatás. Filmtett 2005. január 15. <http://www.filmtett.ro/cikk/2297/az-erdelyi-nemafilmgyartas-a-korabeli-magyar-sajto-tukreben-uttoro-vallalkozas-vegyes-fogadtatas>
- Szabó Attila: Az erdélyi némafilmgyártás története. Természet Világa 2001. 10. <http://www.termeszetvilaga.hu/tv2001/tv0110/szabo.html>
- Szántai János: A magyar Pathé. Janovics Jenő portrémontázs. Filmtett 2002. szeptember 15. <http://www.filmtett.ro/cikk/1727/a-magyar-pathe-janovics-jeno-portremontazs>

Székely György főszerk., Darvay Nagy Adrienne: Magyar színháztörténet 1873–1920. Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2001.
Zilberstein, Adolf dr.: Theater, Kunst und Literatur. „Hans Huchebein”. Pester Lloyd 1898. 104. 19.
Zombori Andor: Mozgó fényképek. Kolozsvári Lapok 1899. 2.
Xantus Gábor: Filmjáték Mozifalván. Korunk 2002. 1. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=1&cikk=6800>

■ JEGYZETEK

1. Imre 1924; Jordáky 1971.
2. Jordáky 1971. 139.
3. Székely 2001; Kötő 2009; Jordáky 1971; Balog–Zágoni 2009.
4. Janovics színházigazgatói „szerepeiről” Gajdó Tamás írt a közelmúltban, lásd Gajdó 2008.
5. Imre 1924a. 4.; Janovics 1941. 214–227.
6. Ditrói az 1896. április 30-i színlapon búcsúzik el a kolozsvári közönségtől.
7. Az akkor alakuló Vígszínházba a kolozsvári társulat több fontos tagja is követte őt.
8. Szorgos tanulmányai eredményeképpen 1900-ban filozófiából doktorált, Csíky Gergely élete és művei című disszertációjával.
9. Janovics A Farkas utcai színház című könyvében (1941. 227.), de korábban Imre Sándor is (1924a. 6.) 1896. április 1-jét jelöli meg mint Nagyváradon való jelentkezése napját, de a színlapok tanúsága szerint a kolozsvári társulat április 30-ig Kolozsvárt játszott, a Nagyvárad Színkörben május 2-án tartották a megnyitó előadást.
10. Janovics 1941. 216.
11. Az alapkötételre szervezett díszelőadást négy egységből állították össze. A kolozsvári Dalkör női és férfi tagjai, valamint a Nemzeti Színház teljes személyzete közös énekléssel nyitotta meg az estét, Gyarmathy Miklós Király himnusz című szerzeményét adva elő. Ezt a magyar királyság IV. honvéderületének zenekara követte, akik dr. Szöllősy Attila szerzeményét, a Mátyás királyt játszták. Ezt harmadik egységként követte az ugyancsak Mátyás király című drámai prólóg, E. Kovács Gyula alkotása. Az est fénypontját a negyedik egységként, befejezésül játszott Hunyadi László nagyopera jelentette (Egressy Béni – Erkel Ferenc szerzeménye), amelyben a címszerepet a magyar királyi operaház művésze, Kertész Ödön alakította, az ünnepi műsor díszvendégeként.
12. Janovics 1941. 235.
13. Kolozsvári Lapok 1899. 2. 9.
14. I. m. 82–83.
15. Magyar Bálint 2003. 87.
16. I. m. 87.
17. Theater, Kunst und Literatur. „Hans Huchebein”, 1898. 8.
18. A szokásos színházi jegyár az alsó és középső páholyokban 5 frt volt, a Benkő úr mutatványain 2 frt 50 kr-t kértek.

AZ EMLÉKEZÉS VESZTESEI

W.G. Sebald regényeiről

■ „Ne bántsátok a végsőt: az emlékezést” – ez a felszólítás olvasható W. G. Sebald, Németországban született, de életét Kelet-Angliában leélő, 2001-ben elhalálozott író egyik regényének mottójaként. Súlyos ez a felszólítás, hiszen könnyen elbizonytalanít, és összekuszál minden olyan kijelentést, amit az emlékezésről készülünk megtenni. Az ilyen kijelentések pedig könnyedén adják magukat abban a kulturális környezetben, ahol egyre gyakrabban kényszerülünk az emlékezésről beszélni, talán annak az összefüggésnek a veszélyeztetettsége miatt, amit az emlékezet hívatott megőrizni. Innen pedig már egy lépés emlékezetdömpinget emlegetni,

magabiztosan az emlékezet hasznáról és káráról értekezni,¹ mintha olyan könnyen lehetne uralni az emlékezetet, tetszés szerint lehetne elvenni az uralmából, esetleg saját céljaink szolgálatába állítani. Lám, én is milyen könnyen beleszaladtam néhány emlékezésről szóló kijelentésbe, amelyek szóljanak akárhogy, annak a hatalomnak a titkát váltják aprópénzre, amelyre a görögök még a kilenc múzsa szülőanyjának szerepét osztották (Mnémoszüné alakjában), ahogy a halálba való beavatás tapasztalatát is. Sebald felszólítása mintha újra az emlékezésnek ezt a régi rangját akarná visszaállítani. Tudatni azt, hogy minden kisajátító, uraló mozgás

ellenére az emlékezésben mindig maradni fog valami kiszámíthatatlan, önmaga ellen is dolgozó erő, hiszen az emlékezés nem más, mint az időben élő, az időből táplálkozó s majd az idő által legyőzött ember végső feltételrendszere. Színre vinni ezt a paradoxális képességet – ez Sebald szövegeinek tulajdonképpeni tétje, aminek színhelye az emlékezés által terhelt európai kultúra és történelem, amely végső soron, mintha más nem is történhetne, maga alá temeti érzékeny, kiszolgáltatott, védtelen alanyait.

Végre lezárult W. G. Sebald prózaszövegeinek magyar nyelvre való átültetése. A „végre” kifejezés nem utal másra, mint arra az adósságra, amellyel a magyar kultúra tartozott Sebald tragikusan lezáruló életművének (a szerző 57 évesen, egy autóbalesetben halálozott el), amely a művészi kifejezőerő legmagasabb szintjén jeleníti meg az európai kultúra nyugtalanító, gyötrő kérdéseit. Nem terjedelmes ez az életmű, egy-egy még lefordíthatatlan vers és esszékötet meg négy, található megnevezés híján regénynek nevezhető szöveg alkotja.² Mégis ez a pár szöveg képes arra, hogy egy egyedi, egységesnek tűnő és elmélyülésre méltó világot mutasson fel, amelyben bolyongva könnyen a lenyűgözöttség, az odaláncoltság érzésével maradhatunk, ami akár egészen a szenvedélyességig fokozódhat. Talán azért, mert egyfajta önfelemesítő izzás tartja össze Sebald regényeit, a *salto mortale* hideglelős szépsége, a fikcióba betörő valóságosság vagy fordítva, a valóságosságba betörő fikció szédülete, ami a pusztulásnak és rombolásnak nekifeszülő, de elbukó ember ethoszának követetetlen igazságában tetőzik. Mindez finom költői erővel megjelenítve, a képzetet terét szétfeszítő hasonlatok, metaforák sokaságán keresztül, kulturális-irodalmi allúziók szétáradó hálózatába foglalva, ami eleve nyomozássá változtatja Sebald szövegeinek az olvasását.

A négy regény egységességére tettem fentebb utalást. Valóban nem nehéz összenyitni a négy szöveget és egy egységes korpusz részeként szemlélni. Ezt elsősorban azoknak a poétikai eszközöknek a hasonlóságai teszik lehetővé, amelyek a szövegvilágokat formálják. Bán Zoltán András tömören és kimerítően foglalta össze Sebald szövegeinek külsődleges jegyeit: „A szöveg minden alkalommal egyes szám első személyben íródik. Min-

dig a szerző, azaz bizonyos értelemben maga Sebald az elbeszélő. Ez a szerző gyakorlatilag minden alkalommal úton van, szinte mindig all'estero, azaz külföldön, vagyis a szöveg egyrészt a memóriáról, másrészt az útleírás műfajához is tartozik. A szövegben ezzel egyidejűleg szinte mindig fellépnek a kultúra jelentős vagy kevésbé jelentős, közismert vagy majdnem névtelen alakjai, ezzel az irodalomtörténet vagy az irodalmi esszé vidékére kerül az olvasó. A szöveg minden alkalommal tartalmaz illusztrációkat, fényképeket vagy műalkotásokat – többnyire festmények – reprodukcióit vagy amolyan emberi dokumentumokat (kéziratok, naplók, újságkivágások stb.) a legkülönfélébb korokból. Mindez egységes rendet alkot...”³ Ezek a külsődleges sajátosságok – minden igazi alkotáshoz hasonlóan – teremtő módon járulnak hozzá egy sajátos világ kirajzolódásához, amelyet már nem ennyire könnyű azonosítani és felfejteni. Az azonosítások ugyanis hamar örvénybe torkolnak, ha Sebald szövegeiről van szó. A jelentőség a szokványos kategóriáinkon túl, mintegy azoknak a romjain képződik meg. Mintha az érintettséget, a veszteséget, a melankólia igazi mélységét eleve nem lehetne fogalmakba beszorítani, hanem hagyni kellene szétáradni, átcsapni akár azon a jól védelmezett határon is, amely a fikciót a valóságtól elválasztja. De honnan fakad fel Sebald regényeiből a már említett önfelemesztődés, mi hordozza a szédületet, milyen erő állít rá a melankólia bolygója, a Szaturnusz („a leglassúbb forgású csillag, a kitérések és késések bolygója” – ahogy Walter Benjamin nevezi) körkörös pályáira?

Hogyha Sebald szövegeire gondolok, mindig egy hatalmas térséget látok magam előtt, amelyen keresztül – regényről regényre – egy magányos egyén kóborol. Nem újszerű ez a kép, elég csak Caspar David Friedrich *Szerzetes a tengerparton* című, 1809-ben festett festményére gondolni. Egy festmény mindig a konkrétság (a látvány) és az abból felfakadó elvont tartalom feszültségében válik beszédessé. Így van ez Friedrich képének az esetében is, amikor a képet pásztázó, rá visszavisszatérő tekintet egyszer csak az első-tült végtelen partján magára hagyatott egyén állapotát kezdi vizionálni. Elmerülve Sebald szövegeiben, valami hasonló dologgal találkozhatunk. A koordiná-

ták világosan állnak előttünk. A szövegek helyszíne Európa, annak hol híres, hol kevésbé híres tájai, városai, falvai, amelyeken keresztül, néhol hosszasabban elidőzve, kóborol a szövegek narrátora. Időben a második világháború után járunk, el egészen a kilencvenes évekig, habár az emlékezet játékának köszönhetően a 19. század boldog békeévei is felidéződnek. Ezek az időben vándorló helyszínek azonban olyan üzenetekkel terhesek, amelyeket már nem lehet a megadott koordinátákból levezetni. Elhagyatottság, idegenség, otthontalanság, kísértetiesség, a megalománia irracionalitása árad a regények tereiként szereplő pályaudvarokból, hotelszobákból, kávéházakból, emberi lakhelyekből, utcákból, kertekből, sőt még a természet megannyi alakzatából is. Egy elfertőződött, pompáját és tágasságát már elvesztő tájék idéződik eléink, amely kiürülés közben, már csak negatív módon mutatja fel eredetének kétes nagyságát. Ezek a helyeken, elsősorban a szövegeket benépesítő sérülékeny alakok érzékenységének köszönhetően, még átüt a szépség, a csodálatos, a szokátlan megannyi lehetősége, de elsősorban a múlt dimenziójába bezáródva, annak különös, egyszerre elleplező és feltáró fénytörésén keresztül.

Mi történt ezekkel a tájékokkal és az emberi alkotásokkal? – teheti fel a kérdést az olvasó. S mivel idegenséget, otthontalanságot, kísértetiességet érzékel, traumák, sérülések, veszteségek után kezd kutatni. És meg is találja őket, azonban sohasem direkt módon ábrázolva. Sebald szövegeinek a komplexitása innen tud megmutatkozni. A regényekben bemutatott, általában különös, bizarr helyzetekben mindig a trauma után találjuk magunkat, a trauma pusztító hatását érzékeljük, de anélkül, hogy a trauma feltárlható, a világ részévé válhatna. A trauma után feltárló világ pedig olyan, mint Edvard Munch 1893-ban festett *Sikoly* című képe: kizökkent és torzult. Mindez anélkül, hogy tudhatnánk, mi okozta a torzulást, mi zökkentette ki a teret és az időt. Mintha csak egy berobbantott és összeomlás közben lévő, impozáns ház gyorsan egymásután következő pillanatfelvételei tárulnának eléink a szövegek lapjain. A robbanás megtörtént, de a képekről már nem tudunk következtetni se a bekövetkeztének időpontjára, se az esemény nagyságára.

Ezen a módon vonul végig – mintegy vörös fonalként – Sebald szövegein a holokauszt emléke. Sebald maga a második világháború utolsó évében született, tehát közvetlenül nem élhette át a háború borzalmait, sőt saját bevallása szerint 17 éves koráig semmit se hallott róluk, mert – ahogy ő fogalmaz – a hallgatás összeesküvése elleplezte előle.⁴ Ez a helyzet erősíthette meg Sebaldot abban a hitében, hogy nem lehet nyíltan írni az üldözöttek borzalmairól, hanem csak szelről megközelítve, sejtetve a téma mindenütt jelen levő, kísérteties mivoltát. Ezt a hatást Sebald úgy éri el, hogy szövegeinek szereplőit elszakítja otthonuktól, általában Németországtól, sokszor anélkül, hogy feltárná az idegenbe kényszerültség pontos okát. A hátrahagyott, összezavart múlt azonban nem semmül meg, hanem egy betemethetetlen hiátust okoz a szereplők életében. Ez az emlékezet sérüléséhez vezet, az emlékezet sérülése miatt kizökkent figyelem pedig könnyedén rátalál a világ falán keletkezett repedésekre, behatol, óriásira növesztve azokat, amelyek majd végletesen összezavarják, sőt el is pusztítják az odavonzott, belőlük szédülten tekintő, kiszolgáltatott alanyaikat.

Ebben a felforgatott világban közlekedünk a regények lapjain, egyszerre követve az emlékezet megakasztott vagy éppen túldimenzionált mozgását és az e mozgás által aláásott, kifele forduló figyelem csapongásait. Sebald szövegeiben számos helyen jelzi a kizökkentett emlékezet működését. Két hosszabb idézettel próbálok meg illusztrálni ezt a működést:

„...Adelwarth bácsinak ugyan csalhatatlan emlékezete van, de valahogy nincs meg hozzá az emlékezés képessége. Az elbeszélés tehát valóságos kín volt neki, s ugyanakkor kísérlet arra, hogy felszabadítsa, megmentse, de ezzel könyörtelenül tönkre is tegye magát.” (*Kivándoroltak*, 112.) „...ma így gondolom, mondta Austerlitz, hogy az idő nem megy el, hogy visszafuthatok mögéje, hogy ott minden olyan, mint korábban, vagy pontosabban szólva, hogy minden időmomentum egyidejűleg létezik egymás mellett, illetve hogy mindabból, amiről a történelem beszámol, semmi sem igaz, a történet még meg sem történt, hanem csak most történik, abban a pillanatban, amikor rágondolunk, ami persze ugyanakkor örökké tartó nyomorúság és vég nélküli gyötre-

lem perspektíváját nyitná meg.” (*Austerlitz*, 112.)

Utólag vettem észre, a két idézet, noha két különböző könyvből származik, ugyanazon az oldalszámon lelhető fel. Gyorsan fellapoztam Sebald másik két könyvét is, hogy a 112. oldalon nem talállok-e az emlékezés működésére vonatkozó megjegyzéseket. Nem találtam, de a gyanú megmaradt: Sebald szövegeinek működése átcsaphat a könyvek lapjain. Ezen a módon gyakran omlik be Sebaldnál a jelen tőrekeny fala. Freud szerint a szándékolatlan ismétlés egyik módja annak, ahogy az értelmetlen kísérlettiessé válik.⁵ Egy világban, amelyből hiányzik a történelem teleologikus rendezőelve, pedig minden mindennel összefüggő, mindennel kapcsolatba kerülhet. Egy múltban történt esemény könnyen betörhet a jelen védtelen szigetére, és ahelyett, hogy igazolná a jelen történéseit, kiforgatja azokat megtartó összefüggéseik közül. A helyzet többféle kérdés révén is kiélezhető, amelyeket szándékolatlan emelek el a regények kontextusától.

Vajon tud-e igazolódni életünk első csókja későbbi boldog házasságunk folyamatában, vagy az a bűnös módon elcsent, mégis üdvös csók ledob magáról minden keretet, értelmezési hálót, és mint egy lágyan megvilágított, de mégis önnön erejétől fel-felszikkasztó gyémánt csak saját tengelye körül forog? Miért van, hogy egy régen látott vagy használt tárgy – egy hálósák, egy szék, egy kötött pulóver – olyan élesen ragyog fel emlékezetünkben, hogy azt érezhetjük, a régmúltban nem is a tárggyal, hanem magának a tárgynak az ideájával találkoztunk? Bejárhatók-e újra azok a tartományok, amelyek az emlékezetünkbe villanásszerűen be-betörő régi emlékképek fényétől mint egész világok kísértetiesen újra bevilágítódnak? A kérdések még folytathatók, hiszen Sebald szövegei mindenképpen arra a peremvidékre kényszerítenek, ahol életünk narratívájának megszakítatlan genézise történik. Ahol, mint egy intenzív vulkáni tevékenység által mozgatott kontinensen, földrészek emelkednek ki, szilárdulnak meg, majd buknak alá a mélybe. Ahol, ha közlekedünk, elég egy téves lépés, egyből Kierkegaard hetvenezer fonálnyi mélysége nyílik meg a lábunk előtt.

Fentebb többször festményeket hívtam segítségül, hogy megragadhatóvá tegyem Sebald prózájának a diszkurzivitás

rendjén túlmutató sajátosságát. A képszerűség megidézése nem véletlenszerű egy olyan alkotási folyamat értelmezésében, amely folyamatosan képeket, illusztrációkat, festmények reprodukcióit hívja segítségül megjeleníteni az időben való eltévelyedés társélményét: a térben való elvesztettséget. Az otthonosságát elvesztő egyén számára a tér eleve egy fenyegető, kusza, titkokat rejtegető helyé válik. Sebald pedig ráerősít erre az érzésre azzal, hogy érzékletesen szép leírásaihoz lefotografált helyek, tárgyak, események képeit társítja. Külön elemzés tárgyát képezhetné a képek és a szövegek kapcsolatának sajátos jellege, amely viszony egyértelműen túlmutat az illusztrálás korlátozó mivoltán. Számomra ennél nyugtalanítóbb kérdés, hogy miről is árulkodik ezeknek az egyértelműen poétikus szövegeknek az a sajátossága, hogy megpróbálják magukra húzni – nem nevezhetem másnak – a valóság érintését. Primér szinten maga az olvasás élménye válik intenzívebbé, annak köszönhetően, hogy a képzeletünkben finoman, rétegzetten épülő leírások a szövegek bizonyos pontjain rávetítődhetnek – szinte rájegecsedve – a láthatóra, a nyilvánvalóra. Mít változtatna Shakespeare *Hamlet*jének értelmezésén – tehető fel a kérdés –, ha egyszer csak szembenézhetnénk Hamlet élethű festményével? Azt gondolhatnánk, semmit, de mégis, az „olvasottba” s ezáltal az „elképzelte” betörő „látható” a kikerülhetetlenség, a mozdíthatatlanság érzetét árasztja magából, hasonlóan egy túlélőként emléknemhez, amelytől sehogy sem tudunk szabadulni. Az elképzelt odanyúl, és eléri a valóságot – ez a racionális észnek idegen gondolat mindig is az irodalom egyik éltető paradoxonja volt. Sebaldnál ez a paradoxon különös fájdalommal telítődik. A képek szövegeiben már nem bizonyítanak semmit, csak saját meztelenségüket, védtelenségüket kínálják fel a tekintetnek, amely nem tudja áttemelni őket a fikció megóvó körzetébe, de már a valóság részeként sem tudja elkönyvelni, így maradnak a fikció és a valóság közé odajutva, mint sápadt kísértetek.

A kísértetiesesség az, ami lassan beborít mindent. „A kísérteties az az otthonos, meghitt, amely az elfojtás után tér vissza” – állítja Freud a már idézett tanulmányában.⁶ Sebald prózájának a kontextusában mindenképpen az elfojtás pszi-

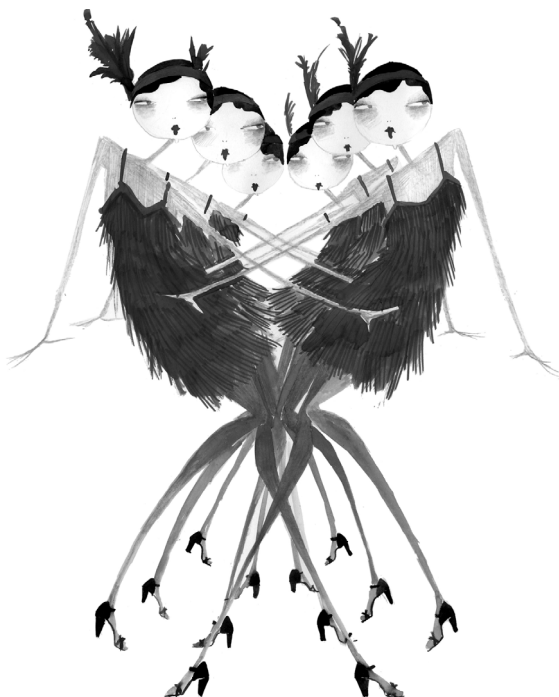
choanalitikus mechanizmusának megsokszorozódott értelmével kell számolni. A legtágabb dimenzióban talán Európa eszméjének az elhomályosulását lehet beleérteni, hiszen Sebald regényeinek végső helyszíne maga Európa, az a kontinens, amely mindig különös viszonyt ápolt a múltjával, és a történelem jelentősebb magaslataiban azokat a tartópilléreket szerette látni, amelyeken a jelen tovább építhető alapzata nyugszik. Mintha maga ez az eszme lenne arra ítélve, hogy kísérteteket szüljön, hiszen a szertefutó

idő olyasfajta megerőszkolását tartalmazza, amelynek következtében minden valószerűtlenné válhat. A legyőzött idő gondolata járja át Európa eszméjét, amely attól válik abszurdá, hogy egy olyan győzelmet vizionál, amely saját előfeltételét pusztítja el. Egy eszme összeomlása hatalmas morajjal jár, és sok mindenkit maga alá temet. Ha Sebald már nem is menthette ki a romok alól, legalább annyit tett, hogy megmutatta nekünk az emlékezés veszteseinek arcát.

Tamás Dénes

■ JEGYZETEK

1. Lásd Pierre Nora: Emlékezetdömping. Magyar Lettre Internationale 2007. 66.
2. W. G. Sebald regényei: Kivándoroltak, 2006, Austerlitz, 2007, Szédület. Érzés, 2010, A Szatumusz gyűrűi, 2011, Európa Kiadó, Bp.
3. Bán Zoltán András: Otthon az inkognitóban – W. G. Sebald: Szédület. Érzés. Magyar Narancs 2010. 16.
4. „Egy svájci szállodában kellett volna élnem” – Maya Jaggi interjúja W. G. Sebaldal. Magyar Lettre Internationale 2007. 66.
5. Sigmund Freud: A kísérteties. In: Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szerk. Bókay Antal – Erős Ferenc. Filum Kiadó, Bp., 1998. 72.
6. Uo. 77.

KÖNYVTERVEZŐK

DAMOKOS CSABA

Szentgyörgyi lovagok

■ A feladat, amit kaptam, látszólag egyszerű, de minél tovább halogattam a megírását, annál inkább nehezedni látszott. A kulcsszavak, amikből össze kellene álljon ez az írás, mert tanulmányok nem merem nevezni, a következők: Deák Ferenc, Baász Imre, *Korunk*-borító... Hol itt a közös nevező, és mit keresek én a képben?

Baással való viszonyom egyértelmű. Ő volt a Mester, én a tanítvány. Amikor elhatároztam, hogy erre a pályára lépek – azaz, szó nem volt pályáról, felvételiiról beszéltem, Kolozsvárra, a nyolcvanas évek közepén –, kellett keresni valakit, akihez a kor szokása szerint rajzóra lehet járni, akkor családi kapcsolatokon keresztül eljutottam a legendás 105-ös blokk műtermeibe, M. Péter János festőművészhez. Ő megnézte a mappámat, és azt mondta, hogy ez szép és jó, de ő nem foglalkozik óraadással, menjek, kopogtassak a szemben lévő műterem ajtaján, ott dolgozik/lakik Baász, ő fogad tanítványokat. Így kezdtem rajzolni Imrénél. Egy idő után azt mondta, hogy felejtük el ezt a rajzórásdit, jövök, amikor akarok, rajzolok, amennyit akarok, viszont segítsek neki, amikor szükség van rá. Eként lett a rajzórából szitanyomás, rézkarc, plakátfotó, performance, és ki tudja még milyen mesterkurzus. A Baász műtermében eltöltött évek legalább olyan fontosak voltak számomra, mint a későbbiek a kolozsvári egyetemen. Deák Ferencsel ugyan volt alkalmam találkozni, viszont néhány rövid beszélgetésnél tovább nem jutottunk. Míg Baász úgy volt szentgyörgyi, hogy ide érkezett, és mint a bajusza alatti félmosollyal mondta: „székellyé itta magát”, Deák Ferenc úgy szentgyörgyi, hogy mikós diákként indult útjára. Ez talán egy közelítési pont, hiszen mindketten szerepeltünk néhány munkával a 2010-es, a 150 éves Mikóból

indult képzőművészek kiállításán. Végül ami összeköt, az Kolozsvár, az egyetem, és persze, a harmadik kulcsszó, a *Korunk*. Itt bezárul a kör. Itt már van „közös” munkánk is, hiszen a *Korunk* Kulcsa díjat a Deák-féle logó felhasználásával, továbbgondolásával terveztem.

A *Korunk* grafikai arculata a mai világ tempóját és trendjeit tekintve akár akadémikusnak is mondható. Ez a konzervatív szemlélet a klasszikus dolgok sorába emelte. A forma lassú változása nagyon figyelemre méltó, mert pont a tipográfia az a szakma, amelyet fenekestől felforgatott a digitális technika. Ma mindent lehet, és éppen ezért az a kunszt, ha az ember meg tudja állni, hogy ne a kép- és szövegfeldolgozó programok trükk-tárházát kihasználva, hanem csak a technológia előnyeit felhasználva oldja meg a problémát. De erre még visszatérek.

A változás dinamikája nyilván nem egyenletes mindenkinél. De a változás szükségszerű, csak annak a mértéke kérdéses. Miért kellett változtatni '91-ben, és miért kellett változtatni újra, a Baász-borító helyére miért kellett a Deák-féle borító, és így tovább... A kilencvenes évek elején egyértelmű volt, hogy változtatni kell, minden újság fejlécet, címet váltott, elvi kérdés volt. Ezen túl megjelentek az új sajtótermékek, újságok, folyóiratok. Pezsgett az újságcsinálás. Az, hogy a *Korunk* új borítóját Baász tervezze, gondolom, kézenfekvő döntés volt. Ha volt „sztár” grafikus, képzőművész akkoriban, Ő az volt. Munkanélküliből egyszerre lett a kolozsvári színház díszlettervezője és a bukaresti egyetem tanára. Hazajött Skandináviából, annak ellenére, hogy a *Kalevala* illusztrációi kiegyengettek egy ottani pálya lehetőségeit. Finnországban is csinált könyvborítót, és ami-

kor visszatért, még a rendszerváltás előtt, mi ámulva néztük a négy szín-nyomásos csodát. Ő csillogó szemmel magyarázott számítógépről, monitorról, szkennerről, amit mi nem igazán értettünk, és amolyan sci-fi dolognak tűnt abban a világban, ahol ha a váradi Vitolit gyártmányú lekaparós betű helyett az igazi, Letraset márkájából jutottunk hozzá néhány ívhez, már kőkemény technikával rendelkezünk. Baász már látta és átlátta, hogy mi fog következni az alkalmazott grafikában, tipográfiában. Egyébként is híve volt a kísérletnek és a különböző technikák használatának, keverésének. Fotót használt szitanyomáshoz, szitanyomással kombinált rézkarcot, linót, azontúl, hogy mindenhez az alap a rajz volt. Sok, manapság használatos digitális effektet talált ki, és csinált meg fényképezőgép és nagyítógép segítségével, ilyen-olyan labortrükkökkel. Csak találgatni tudjuk, hogy mit kezdett volna a világra zúduló digitális technikával. Itt eszembe jut az a rajzsorozata, ami tévéképernyőn mozgó, abból kilépő kalapos figurákat ábrázol, azzal a címmel, hogy „Ha lenne egy videó”.

Baász számára fontos volt a figura és a jel. Egyszer, egy beszélgetés kapcsán mondta, hogy „...én eljegyeztem magam a figurával...” A jelhez komplexebben viszonyult. A következőket mondja: „A jel pusztítója mindig a közeg, megszokott közegéből kell kivonni tehát s egészen friss jelentéstartalommal feltölteni.” Így, ezt tudván kell közelítenünk a Baász-féle „K” betűhöz, annak jelrendszeréhez, és nem szabad figyelmen kívül hagynunk a pillanatot, amikor ez létrejön. Amint korábban már utaltam rá, a kilencvenes évek elején óriási tempóban kezd terjedni a számítógép használata a grafikában, a tipográfiában. Személyesen tapasztaltam meg, néhány hónap alatt, a rövid életű, de jó néhányunk számára fontos és hivatkozási alapként szolgáló *Jelenlét* című hetilap grafikai szerkesztőjeként, 1990 januárja és júliusa között, hogy hogyan változik meg fél év alatt alapjaiban egy szakma. Az ólombetűs, ciceróban számoló, kalanderes, cinkográfias világ helyére villámgyorsan érkezett meg a digitális technika. A rendszerváltásnak köszönhetően, erről nem maradtunk le nagyon. Persze, mint minden, ez is hiányosan importálódott, a lánc, amit Imre Finnországban működni látott, itt eléggé szakadozott

volt. Nyomdák szép számmal alakultak ugyan, de többnyire nyugati levetett gépek voltak, és vagy ezt nem lehetett, vagy azt. De a kép, ugye tudjuk, az agyban születik. Az a makett, ami kézzel, mesterien megcsinálva, a kortárs tipográfia szem előtt tartva jól nézett ki, azon a papíron, azzal a technológiával, ahogy készült, nem igazán volt ugyanazon a színvonalon. És itt most technikai, műszaki színvonalról beszélek. Ez volt az egyik probléma a Baász-féle borítóval. Ezzel szemben Deák Ferenc gyakorlott tipográfus, a kisujjában van a huszadik század végének kelet-európai nyomda-technikája. Tudja, mit lehet, és főleg, mit nem. Munkássága a könyv és a betű körül navigál. Gyermekkoromban sokszor nézegettem egy nem tudom mi okból tépett borítójú könyvet: Tóth Samu: *A nyomtatott betű*. Tóth Samu munkássága meghatározó volt a huszadik század közepén a kolozsvári könyvkiadásban. Ezt az utat követi Deák Ferenc. A nyomdaipar rigurózus dolog, a betűket szabályok kötik, védik, rendszerezik. Nem a „copy-paste, ctrl. Printek” világa volt ez. Az ólombetűs oldaltükröket mérnöki precizitással kellett kiszámolni, megszerkeszteni. A grafikus, tipográfus örök dilemmája, hogy melyik énje kerüljön felül, az előbbi kreativitása, lazasága, szabadság- és útkeresése, esetleg, uram bocsá’, saját maga szórakoztatása, vagy az utóbbi rend- és szabályhívó mivolta. Nem egyszerű a dolog, és főleg nem fehér-feke-te a megoldás, mindig kell itt meg ott egy kicsit engedni. Deák Ferenc mesterien illeszti a betűket, hogy jelekké váljanak. És virtuóz módon illeszti a rajzhoz, de mindig disztingvál: betű és rajz. A megtükrözött „K” betű huszárvágásnak mondható, hisz mit lehet tenni, ha már volt sima ez a betű, volt összerajzolt, másnak kell lennie, de mégis önmagának. Így a megduplázott, átfordított betű, mintegy kiterjesztett szárnyként, úgy tud önmaga lenni, hogy közben ereje megnő, többé válik önmagánál, betűből jel lesz. Mit is mondott fennebb Baász a jel közegből való kivonásáról? Tulajdonképpen mindketten hasonlóan gondolkodtak.

Itt abbahagyom néhány sor erejéig a *Korunk*-borító század végi, század eleji sorsának taglalását. Hisz egy borítóról vagy arculatról nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Az erdélyi

magyar könyvek arculatának és tipográfiai-ájának valamelyes ismeretében kellene kontextusba helyezni a dolgot. Ennek a prérinek két meghatározó lovasa volt: Baász és Deák, de ne feledjük el a harmadik szentgyörgyi lovagot, Plugor Sándort. Ők hárman jelentős számú könyvön és kiadványon, műsorfüzeten, plakáton, egyszóval, alkalmazott grafikai munkán hagyták ott kézjegyüket. Míg Deák Ferenc helyzete valamivel egyszerűbb volt, hiszen a Kriterion grafikai szerkesztőjeként napi munkaként készültek a könyvei, addig Baász és Plugor tulajdonképpen szabadúszóként jutott könyvgrafikai megrendelésekhez. Azt gondolhatnánk, hogy a diktatúra éveiben nem termelt babér a kisebbségi könyvművészet művelőinek. Nyilván nem annyi könyv, és nem pont azok jelentek, jelenhettek meg, amelyeket és amennyit szerettünk volna, de azért szép számmal vannak a polcainkon ebből az időszakból származó kiadványok. A sepsiszentgyörgyi Lásbas ház felújítása után két kiállítótér is létrejött az épületben. Az emeleti, nagy kiállítótér mellett egy kisebb, két, egymáshoz kapcsolódó teremből álló kiállítótér jött létre a pincében. Ennek a megnyitójára, 2010 áprilisában szerveztem egy Baász és Plugor könyvgrafikai kiállítást. A két teremben 25-25 könyvborító, illetve illusztráció volt látható. Érdekes volt nézni a megnyitón jelen levők reakcióját, hiszen a kiállított munkák nagy részét mindenki ismerte, vagy birtokolta, de annál kevesebben tudták, hogy az ismerős borító kinek a munkája. Kettőjük stílusa jelentősen különbözik. Véleményem szerint fő műveik ezt látványosan tükrözik. Hisz Imre kétszeres *Kalevala*-illusztrációsorozata, illetve borítói, és Pösö – ahogy barátai szólították – Szilágyi Domokossal közös műve, az *Öregek könyve* markánsan jelzi az utat, amin alkotóik jártak. A *Kalevala* két különböző kiadónál jelent meg. A Kriterion '72-es kiadásához színes rézkarcok készültek, míg a Magyar Helikon 1974-es kiadása már színes linómetszettekkel jelenik meg. Ez a technikai változatosság jellemzi Baász könyvgrafikáját, ahol metszettől tusrajzig, paszteltől fotóig különböző technikákat találunk, hűen kísérletező szelleméhez. A könyvek kiadási dátumait szépen egymás alá írva elég pontos képet kapunk arról, hogy melyik időpontban éppen mi foglalkoztatta. Persze, nem egyszerű és lineáris az élet,

mert 1988-ban, amikor Finnországba készült, felújította a *Kalevala*-témát, és hogy legyen még egy csavar a dologban, ekkor rézkarc és szitanyomás kombinációjával készítette el ezúttal nagyobb méretű grafikai lapjait. „*Here comes the suffering man*” – mondták a skandináv kollégák, látva a rajzokat. Ezzel a technikai meg plasztikai változatossággal szemben Plugor fegyvere a rajz volt, a maga száraz egyszerűségével. A vonal lehetőségeit aknáztá ki a maximumig, és emellett mindig igyekezett történetet mesélni. Pont ezekben a történetekben rejlik az ereje. A rajzai nem engedték a grafikai trükköket, varázslatokat. Egy szép, klasszikus, többnyire talpas betű kellett melléjük mint szükséges és elégséges grafikai elem. Látszólag mindig ugyanaz a recept, mikor fekete, mikor okker vagy fehér alapon, de mégis mindig más, újabb történet. Rendíthetetlenül haladt azon az úton, amit választott magának, és ebben a változatlan változatosságban mégis meg tudott lépni minden újabb alkalommal. Az már csak érdekesebbé teszi a történetet, hogy pont Deák Ferenc volt az *Öregek könyvének* a tipográfusa. Deák Ferenc munkásságáról átfogó képet kapunk az általa írt és szerkesztett *Betű és rajz* című, 1988-ban a Kriterionnál, majd 1999-ben Szegeden, a Mozaik Kiadónál megjelent könyvéből. Mint fennebb beszéltem róla, mindent tudott az úgymond analóg tipográfiáról. Viszont a két kiadás közti különbség jól tükrözi azt a hihetetlen változást, amit a digitális technika eljövetele jelentett. De az is jól látható, hogy mi a maradandó érték, és melyek azok a tulajdonságok, amelyek nem a technikáról szólnak egy erősen informatizálódó világban, ahol szöveg- és képszerkesztést lehet nem akármilyen szinten csinálni egy jobb mobiltelefon képernyőjén. Annak dacára, hogy három monitor vesz körül most, amikor ezt írom, azt szoktam mondani a fiatalabb kollégáknak: úgy kell rajzolni, hogy ha egy péntek délután elveszik a vilányt, egy toll vagy 4B-s ceruza meg egy papírlap segítségével is folytatni lehessen a munkát.

Visszakanyarodva kezdeti témánkhöz, térjünk rá az alkalmazott grafikai egyenlet másik változójára, a megrendelőre. Persze, ez egy a *Korunkról* szóló írásban nem is olyan egyszerű. Úgy gondolom, hogy a *Korunk* ereje egyfajta kon-

zervativizmusban rejlik. A *Korunk* szerkezete, szerkesztése, habitusa közelebb áll a klasszikus Garamond Bold betűből alkotott jelhez, mint a talányosabb, lazán megformált K betűhöz. Legalábbis '92-ben mindenképp így volt. A laza borító lazább belső tördelést, grafikai szerkesztést kívánt volna, amire akkor még nem volt a kiadvány felkészülve sem műszakilag, sem szerkezetileg. A Deák-féle dupla K megtalálta a helyét a borítón, de a lap szerkezete sokáig nem változott. Ha jól emlékszem, 2002-ben kaptam a felkérést, hogy az erdélyi arisztokráciáról szóló szám grafikai szerkesztését felügyeljem. Itt került először grafika, illetve fotómontázs a borítóra a jel alá. Ekkor merült fel egy új belső szerkesztés szükségessége. Viszont a borító fellazítására törekvő kísérleteim rendre

elbuktak, illetve kimerültek a borítóra kihelyezett tartalomjegyzék fésülgetésével. Igaz, hogy később csináltam egy új tördelési tervet, ami néhány éven keresztül használatban is volt, de a borító megváltoztatásának, úgy látszik, nem jött még el az ideje. Az utánam következő Könczey Elemérnek sikerült ezt átvennie, nyilván, a napi kapcsolat is segítette ebben, nem online vagy telefonon próbálta az igazát kiharcolni. Hozzá kell tennem azonban, hogy azért néhány, a *Korunk* által gondozott könyvnek készítettem borítót, úgyhogy létrejött az említett Garamond Bold 3d-s változata is, egyebek mellett. De az is lehet, hogy egyszerűen eljött ennek a váltásnak is az ideje. Az is lehet, hogy pár év, és Baász is próbálkozhatna egy újabb *Korunk*-borító változattal.

HAJDÚ ÁRON

A ma is élő könyv

*Hiszem, hogy amikor valaki könyvet olvas,
a fejében megszületik a saját filmje,
arcot teremt a szereplőnek,
megrendezi a jeleneteket,
hallja a hangokat, érzi a szagokat.*

PAULO COELHO

■ Végnapjait éli-e a Gutenberg-galaxis? Milyen a mai olvasó? Mit jelent a könyv a ma emberének? Változott-e szerepe az idők során? Merre tart a könyvkiadás és könyvtervezés napjainkban? Mit hozott a számítógép a tipográfia mesterségének? Olyan aktuális kérdések, melyek a szakmában mindenkit foglalkoztatnak, hisz meghatározzák a „könyvcsinálás” jövőjét, de hasznos következtetésekkel szolgálhatnak maguknak az olvasóknak is.

Elmúlt szinte húsz évem „könyvek születése” körül töltöttem mint nyomdaalapító, majd könyvtervező, újabban mint kiadó. Ennek az időszaknak számomra a legmeghatározóbb eseménye 2002-ben Kolozsváron történt. Ott ismertem meg Deák Ferencet, aki akkor Domokos Géza *Igevár* című kötetét tervezte, és találkozássunk alkalmával adta át a nyomtatáshoz szükséges utasításokat. Azóta is előttem van, amint a legapróbb részletekre is vigyázva, a szerző iránt érzett határtalan tisztelettel „elmondja”, milyennek tervez-

te meg a könyvet, mire kell a kivitelezésnél feltétlenül odafigyelni. Aztán úgy adódott, hogy néhány általam készített könyvet közösen is elemezhattünk tipográfiai szempontból. Befejezésül annyit mondott, hogy folytatnom kell, ő segít majd. Így történt, hogy aztán évekig minden munkámat elküldtem neki, amire tőle pontos és objektív elemzés érkezett, természetesen a hibákról. De minden tanítás biztatással végződött, így újra és újra nekivágtam a tervezésnek. Egy alkalommal a mester befejezésül annyit jegyzett meg, hogy most már nem kell minden könyvet elküldenem, dolgozzak tovább. Büszkeséggel tölt el az a pillanat azóta is, mert az ő tanítványának tarthatom magam.

Napjainkban egyre többen nyilatkoznak pesszimizmussal a könyv jövőjéről, hivatkozva a világháló által szolgáltatott határtalan információáradatra, a gyors és korlátlan hozzáférésre, elektronikus könyveket és elektronikus olvasóablákat emlegetve, melyek segítségével egész

könyvtárak férnek el az emberek belső zsebében. Kétségtelen, hogy a számítógép, az internet átvenni látszik a könyv univerzális információhordozó szerepét, de a korlátok és szabályok hiánya gyakran megkérdőjelezi a szolgáltatott információk pontosságát, sőt megbízhatóságát is. A világhálón „rákeresve” a következőt tudhatjuk meg a könyvről és riválisáról:

„A *könyv* az ókortól a mai napig a legfontosabb és legelterjedtebb információhordozó. Megjelenési formája változatos, leginkább összefűzött vagy -kötött papírlapokból áll. A papírlapokra írt, rajzolt vagy (leggyakrabban) nyomtatott jelek hordozzák az információt.”

„Az *elektronikus könyv* valamilyen elektronikus (digitális) formában tárolt adathalmaz, amelynek megtekintése szintén elektronikus eszközökkel lehetséges. Az adathalmaz olyan információkat tartalmaz, amelyeket az információs társadalom előtti időkben könyvekben kellett tárolni. A könyvek hiánytalanul átalakíthatók elektronikus könyvekké, de az elektronikus könyvek nyomtatásra való átdolgozása csak részben lehetséges, ugyanis az elektronikus könyvek tartalmazhatnak: különböző nyelvű szövegeket, táblázatokat, egyenleteket, képleteket, ábrákat, animációkat, képeket, hangokat, filmeket és csatolt elektronikus állományokat.” (Wikipédia)

Összehasonlítva a két meghatározást, az úgynevezett „információs társadalomba” született olvasó máris ellentmondással találkozhat, hiszen pontosan a könyv „kiáltatik ki” a legelterjedtebb információhordozónak, míg az elektronikus könyv megtekintéséhez még egy plusz eszköz is szükségeltetik. Értékelhetjük akár úgy is, hogy e két meghatározást egyszerűen „otfajeltették” a világhálón. Kijelenthetjük, hogy a forrás nem igazán tudományos és nem is ellenőrzött. De tény, hogy létezik, könnyen elérhető, és első olvasatra hitelesnek is tűnhet mindkét meghatározás, minthogy a ma embere, aki már a számítógép mellett nőtt fel, a világhálón keresi akár mindennapjaihoz, akár a tudományos munkájához szükséges információkat. Természetesen nem állítom azt, hogy a ma embere nem vesz kezébe könyvet, mert az olvasók között szép számban találunk olyan „könyvolvasókat”, akiknek az olvasás mint intellektuális cselekedet csakis a „klasszikus”, azaz nyomtatott könyv kéz-

bevételeivel képzelhető el. Számukra fontos gesztus a könyv tapintása, felnyitása, a papír illata, a borító üzenete, egyszerűen a könyv mint tárgy, mint esztétikai produktum fizikai érzékelése. Ezek azok az olvasók – és nincsenek kevesen –, akiknek a tulajdonképpeni szellemi alkotás élvezetéhez hozzátartozik a könyv mint tárgy kézbevétele is. Egyértelmű tehát, hogy az idők során a könyv igazi műtárggyá is vált, és a tartalom mellett olyan jellemzőkkel is bír, melyek fontosak a könyvolvasóknak. Ezáltal olyan értéket képvisel, hogy képessé vált átvészelni az új idők ostromát. Következtetésül elmondhatjuk, hogy az adathordozók és közvetítők ugrásszerű technikai fejlődése következtében az olvasók táborát két jól körülhatárolható csoportra oszthatjuk: az olvasókéra és a könyvolvasókéra, persze anélkül, hogy bármelyiket is esetleges felsőbbrendűséggel ruháznánk fel. Ennek a csoportosításnak van azonban egy fontos következménye, melynek felismerése a kiadók számára akár létfontosságú is lehet. Abból kiindulva, hogy a könyv elvesztette egyeduralmát az információ szolgáltatásában, azaz nem nélkülözhetetlen az információk és a tudás megszerzésében, a kiadónak nagy körültekintéssel kell kiadói terveiket kialakítani.

Milyen alapvető követelményeknek kell egy mai kiadónak megfelelnie?

Bart István szerint: „A lényeg mindazonáltal ma is változatlan: a könyvkiadás nem más, mint művek életre segítése, azaz alkotó szellemű gondozása és végül eljuttatása a felhasználóhoz... A könyvkiadás abban a tekintetben is különbözik és mindig is különbözni fog bármely más iparágától, hogy legalább annyi köze van a szellemhez, mint a könyvek gyártásához felhasznált anyagokhoz és az ezekbe befektetendő tőkéhez. Végére is ezért nem helyettesíthető egyik könyv sem semelyik másikkal.”

Három alapvető követelményt kell elemeznünk: a kiadott mű minőségét, a kiadás gazdaságosságát és a könyv küllemét.

Erdélyben a pesszimista vélemények az általános nézetformálók. Ezek ugyan nem alaptalanok, mert a televízió és internet egyre több időt von el az úgyszólván kevés szabadidővel rendelkező könyvolvasótól, de e vélemények nem jellemzőek, és természetesen nem általános

érvényűek. Milyen hatással van ez az erdélyi kiadókra? Manapság az erdélyi kiadók nagy többsége az olvasók alacsony jövedelmével, ezáltal a vásárlók lehetőségeinek csökkenésével magyarázza a forgalom már-már katasztrofális csökkenését. Ez legtöbbször nehéz anyagi helyzetbe sodorta, így kizárólag a könyvkiadásra szánt állami támogatások nagyságától és annak elosztási rendszerétől függ létezésük. Ez a helyzet is elemzésre szorul, mert az állítás nem fedeti teljes egészében a valóságot. Hajlamosak vagyunk ugyanis túldramatizálni a helyzetet, hogy gyengeségeinket, fejlődésképtelenségünket magyarázni tudjuk. Nem tudunk szabadulni a Kriterion-korszakban megszokott „olcsó könyvet a dolgozó népnek” állampolitika (akkor ugyan nagyszerűen működő) sémáitól, és nem tudunk alkalmazkodni az előbbieken vázolt változásokhoz.

Nem szándékozom itt kitérni az erdélyi könyvkiadás történetére, még kevésbé minőségi elemzésére, erre a szakemberek hivatottak. Véleményem szerint azonban a 20. század közepén a nyomdaiparban bekövetkezett technikai ugrásig, mely lehetővé tette a könyv tömegtermelését, a magyar könyvkiadás szerves részeként tevékenykedő itthoni kiadónál magas színvonalú munka folyt. Ezt az előbb említett Kriterion-korszak követte, ahol a működéshez szükséges anyagi háttér állami alapokból biztosítva volt, ám a minőséget a kiadó vezetője, Domokos Géza és a maga köré gyűjtött kiváló szerkesztők és grafikusok szavatolták. A nyolcvankilences változások után a kiadók újra a piacgazdaság könyörtelen valóságával kellett hogy szembenézzenek, és ismételten aktuálissá vált a kérdés: része-e az erdélyi könyvkiadás a magyar könyvkiadásnak? Mert a határok átjárhatósága egyrészt kedvező lehetőségeket jelentett, hiszen a magyar olvasók lakhelytől függetlenül magyar könyveket olvasnak, tehát a piac az erdélyi kiadók számára is kitért, ugyanakkor a minőségi elvárások mind a tartalmat, mind a kivitelezést illetően sokkal magasabbra kerültek. Ennek következtében azok az erdélyi kiadók maradtak életképesek, melyek alkalmazkodni tudtak az új helyzethez.

Hogyan működik ez más országokban, ahol kiadók sikeresen tevékenykednek, szolid gazdasági háttérrel képesek

szerzőket felépíteni, akár világhírűvé tenni? Fontosnak tartom, hogy mindenképp elöltek kitekintsünk a világra, és ahelyett, hogy a már elavult szempontok szerint megmagyarázzuk, miért sikertelen vállalkozás ma a könyvkiadás Erdélyben, mielőbb tanuljunk meg és vegyük át azokat a praktikákat, melyek a sikeres kiadók eredményorientált munkáját segítik. Természetesen nem a kiadó-óriások munkáját kell figyelniük, melyek általában médiakonzernek részei, hanem azokat az öt-tíz beosztottal működő kiadókat, melyek így is a könyvek 70%-át „termelik”. Ezeket a kiadókat általában az jellemzi, hogy nagyon pontosan ismerik piaci helyüket, következtetések a kiadott kéziratok besorolását illetően, és befektetések hosszú távú megtérülésével számolnak. Ennek következtében általában saját szerzői gárdával rendelkeznek, és gyakran vállalják fel az általuk minőséginek hitt elsőkötetések kiadását is. A munkatársak nagy részét a régmúlt időkől megmaradt lelkesedés is kárpótolja az esetlegesen alacsonyabb bérezésért. Ezeknél a kiadóknál viszont döntő szerepe van a főszerkesztő személyének vagy a szerkesztőbizottságnak, azaz a kiadói terv összeállításának, mert az életképesség megőrzése érdekében a kiadói tervnek a létező pénzügyi keret nagyságához is alkalmazkodnia kell.

Ha a szerző–kiadó viszonyt vizsgáljuk, sajnos még mindig nagyon sok igazi „transzszilván” jellemzőt fedezhetünk fel, melyek gyakran akár károsak is a könyv születésére nézve. Az erdélyi szerzők nagyobb honorárium reményében általában először magyarországi kiadónál próbálkoznak kézírataikkal. Ez jócskán csökkenti az itthoniak esélyeit, hogy esetleg egy igazi bestsellert produkáljanak. Saját akaratukat próbálják – általában sikerrel – ráerőltetni a kiadókra, ami a külalakot, borítóttervet, tördelést, akár az illusztrációkat illeti, mely az alulfinanszírozott könyvek esetén szinte torzszülött kompromisszum-termékeket eredményez. Az egészséges szerző–kiadó viszony a kölcsönös megbecsülésen kell hogy alapuljon. Nincs kiadó a szerzők megfeszített szellemi munkája és exhibicionizmusa nélkül, és nincs szerző a kiadó befektetése nélkül.

Lényeges annak a ténynek az elfogadása, hogy a könyvkiadás is gazdasági vállalkozás, minden szellemi értékterem-

tése mellett a gazdasági törvényeknek is meg kell felelnie. Átalakultak az olvasók tartalmi igényei, lecsengett a szocializmus alatt letiltott könyvek kiadásának üzleti opportunitása, az olvasók új, minőségi kiadások iránt érdeklődnek. Ugyancsak fontos szerepet kapnak az igényes műfordítások is, melyek újabb üzleti lehetőséget jelentenek, és egyre keresettebbek. Természetesen a gazdaságosság kérdése itt árnyaltabb, mintha bármilyen más termékről vagy szolgáltatásról beszélnénk, mert a kiadók egyik fontos bevétele az állami vagy mecénási támogatás, tehát a várt gazdasági eredmény nem feltétlenül arányos a kiadó által befektetett forrásokkal, de még így is a kiadó életképes működését csakis egy tervezett gazdaságosság biztosíthatja. Sok kiadó görgeti maga előtt saját csődjét, mert időnként pályázatokon forrásokhoz jut, ám ez az elkerülhetetlen végeredményen nem változtat.

Mint bármilyen termék esetében, a könyv piaci életét is döntően befolyásolja az ára. Itt is tapasztalható egy igazi „erdélyi” tévhit, miszerint az olcsó könyvek kelendőbbek. A tapasztalat ellentmond ennek a feltevésnek, mert új minőségében a könyvet tartalma és kivitelezése adja el a könyvolvasónak.

A könyv küllemét kiadói megrendelésre a könyvtervezők és tipográfusok álmodják meg. A modern nyomdai technikák és a számítógép elterjedése gyökeresen megváltoztatta ezt a területet is. Egészen addig, amíg a technika fejlődése nem forradalmasította a nyomdaipart, a könyvek formai paramétereit az adott nyomda felszereltsége és lehetőségei szabták meg, a használt betűtípus, a könyv mérete, kivitelezése általában adott volt. Sarkítva úgy is fogalmazhatunk, hogy a könyvtervezés egy íratlan fegyelemnek volt alárendelve, melyet a könyv készítését vállaló nyomda technikai lehetőségei, a formakészítők szakmai felkészültsége és igényessége határozott meg. A betűmetszés, az iniciálék és záróelemek, az illusztrációk készítése igazi kézművességi csúcsteljesítménynek számított. Aztán a magasnyomás évszázadokon át használt betűdobozait kiszorította az ofset technológia újszerű fotótechnikán alapuló formakészítése, melyet mára már a lézertechnika váltott fel, és ezáltal szakmák váltak idejét múlttá, fölöslegessé. A technika fejlődése olyan beren-

dezések készítését tette lehetővé, melyek segítségével a hajdanán annyira megbecsült szedők és cinkográfusok seregét egy számítógépes „kattintás” képes ma helyettesíteni. Ugyanakkor a számítógép elterjedése, valamint a szövegszerkesztők és grafikai alkalmazások „emberközelsége” gyakorlatilag korlátlanra tette a lehetőségeket. Ebből egyenesen következett, hogy a könyvtervező szinte bármilyen „álma” gyakorlatilag is kivitelezhető lett, nagyon rövid idő alatt hatalmas volt a fejlődés, és bárki számára hozzáférhető cselekedetté vált a könyvtervezés. Azt is mondhatnánk, hogy így a tipográfia új életre kelt.

Ez a mérföldkő azonban a mai könyvtervezés nagy dilemmáját is generálta, mert a szakma „új művelői” a leglényegesebből feledkeznek meg, arról, hogy a tipográfia mestersége szolgálat, alázatos és láthatatlan munka, melyet a tartalomnak kell alárendelni, hisz az igazi főszereplő a szerző. Úgy is fogalmazhatnánk, ha kitartunk az állítás mellett, miszerint a tipográfia nemcsak mesterség, hanem művészet is, hogy az igazi sikert az jelenti, ha a tervezett könyv mint alkotás nem akarja a tulajdonképpeni művet, amelyet szolgálni hivatott, túlszárnyalni. Szerintem ennek a szerepnek a megértése és tudatos vállalása a járható út. Ez persze nem azt jelenti, hogy nincs helye a fejlődésnek és nem kell élni a technika által biztosított új lehetőségekkel, de visszaélni sem szabad velük. Csak egy példát említek, mely teljességgel érzékelteti az állítás lényegét, és klasszikus példája a számítógép által biztosított automatikus ismétlés értelmetlen gyakorlásának. Ez az élőfej használata. Esztétikailag szépnek tűnik az oldalt feben záró vonal és írás, mely a számítógépen egy egyszerű paranccsal megoldható, de csak ezért a szerző nevének és a könyv címének megismétlése a könyv minden oldalán teljesen értelmetlen. Mint érdekesség említhető Gyurgyák János próbálkozása, hogy egy kötetbe foglalja össze az alapvető és követésre méltó sémákat, de mint maga a szerző is megállapítja a második kiadás előszavában, kudarcot vallott kísérlet volt.

Természetesen az új lehetőségek pozitív példákkal is szolgálnak. Például a múlt század második felében Svájcban útjára indított, a rácsrendszer elvén alapuló oldalszerkesztés fellazította és

áttekinthetőbbé tette az illusztrált, főleg az ismeretterjesztő könyveket. Harmonikusabban és arányosabban helyezhetők el a fotók, olvashatóvá válnak a lábjegyzetek.

A szakmán belül is több nézet körvonalazódik. Néhányan még megpróbálják átmenteni a múlt fegyelmét, apró, a magasnyomás teljhatalma idejében nagy fontosságú részletekre is odafigyelnek. Sokan gyökeresen akarnak szakítani a

múlttal. „Számúzték” az antikvát, egyfajta plakáttá alakították a borítót, egyszerűen a könyvre próbálják erőltetni a tenderentúli divatot. Nyitott kérdés marad még a jövő, s hogy melyik a helyes út, azt a könyvolvasók döntenek majd el.

A kiadóval, kiadókkal együttműködő, együtt élő nyomdák keresik a maguk útját – és az igényes olvasó, könyvvásárló elismerését.

KESZEG ÁGNES

Finom átmenetek, apró részletek...

■ Még óvodás sem voltam, amikor úgy maradtunk otthon a testvéremmel magunkra, hogy az ágyra voltak kiterítve az albumok (köztük van Eyck, Goya, Brueghel). Jól elszórakoztunk rajtuk, órákig. Színesképeskönyvnek neveztük őket. Voltak kedvenc illusztrált meséskönyveink és egy Petre Ispirescu is, amitől nagyon féltünk, és csak akkor nyitottuk ki, amikor egyedül voltunk, és félni akartunk. Attól mindig meg lehetett ijedni.

Ugyanakkortól rajzolok, de akkor nem gondoltam arra, hogy ez lesz a mesterségem, és hogy esetleg ebből fogok megélni. Két olyan dologra nagyon emlékszem, amik engem lenyűgöztek. Az egyik, amikor Walt Disney-ről olvastam, hogy a *Százegy kiskutya* rajzolásakor hihetetlen mennyiségű fehér és fekete színesceruzát használt el, a másik egy fotó egy képregény-rajzoló műhelyéről, sok könyvvél a rajzasztala mellett, vízfestékek, tollak, ceruzák mindenütt, kis sarok, asztalilám-pával megvilágítva. Úgy gondoltam akkor, nagyon szerencsés ember lehet az, aki ilyen helyen, ilyen eszközök között dolgozhat egész nap. Aztán minden úgy alakult húsz év alatt, hogy berendezhettem magamnak egy hasonló rajzasztalt, és annyiszínesceruzám lehet, amennyit akarok.

Két balettóra után rájöttem, mégis az agyagozás az izgalmasabb. Ekkor kezdődött művészi pályafutásom. Később megtanultam szőni, kötni, többféle rajztechnikát, középkorban metszeteket készítenem. Inkább iparművész-nek tekintem magam, habár többször neveztek már festőnek, képzőművésznek. Több mint hat éve vagyok illusztrátor, két éve babakészítő, és pár hó-

napja ékszerész is, rövid ideig ruhatervező voltam. És lennék még cipész is.

Rajzolni több helyen tanultam, még Tordán kezdtem el egészen kicsi korom óta a Gyerekklubban, aztán 5–8 osztályos koromban még magánóra is jártam rajzolni, ezután felvételiztem a marosvásárhelyi Művészeti Líceumba, majd a kolozsvári Képzőművészeti és Formatervezői Egyetem ruhatervezés szakára iratkoztam. Ugyanezen a szakon szereztem a mesteri diplomámat is 2008-ban. Közben a budapesti Iparművészeti Egyetemen voltam kétszer ösztöndíjjal. 2010 őszén David Sandu ékszerész műhelyében tanultam ezüsttel dolgozni.

Nem tudom, hogy egy festő vagy szobrász hogyan dolgozik, nekem szinte minden munkám, rajzom megrendelésre készül. Ezért van az is, hogy a saját munkáimat menedzselnem is kell, könyvelni kell, számlákat írni, és ettől általában minden művészember menekülni próbál. Vezetem a blogomat is, már szinte négy éve, és azt hiszem, hogy általa kerültek el a munkáim külföldre is, szerte a világba. Mindennap több mint kétszázan nézik ezeket a rajzokat Kínából, Koreából, Mexikóból, Spanyolországból stb.

Már az egyetemi évek alatt rájöttem, jobban szeretem, ha megadott témára kell valamilyen módon válaszolni. Erre pedig az illusztrálás volt a megoldás. Nekem az jelenti az inspirációt, és úgy tudok igazán kreatív lenni, ha előttem van a szöveg, amit illusztrálni kell, ha valaki felkér bármilyen rajz elkészítésére. Általában kétféle megrendelést vállalok: könyvek illusztrálását és divatrajzok készítését.

A könyveknél a szöveg rejti magában azt a képi világot, amit én később megrajzolok. Ezt már első olvasás után megérezem, aztán még sokszori olvasás után készül el a rajz, mert időközben az az első kép még csiszolódik. Persze, ezt minden illusztrátor másképpen látná és rajzolná meg. Szeretem mindig azt a próbaidőszakot, amíg elkészül egy-egy kötet első illusztrációja, amikor elkészül a végleges makett, s azt is, amikor először kerül a kezembe a nyomtatott könyv.

Akvarelllel, kihegyezett színesceruzával és színes tintákkal festek, rajzolok már néhány éve. Úgy érzem, ezek azok az eszközök, amik a legjobban segítenek finom átmenetek, apró részletek megrajzolásában, és ugyanazt a papírtípust használom már az első könyvem óta. (Azt hiszem, most a tizenötödiket rajzolom.)

A divatrajzoknál ugyanaz a technika, csak itt más az inspiráció. Végignézek rengeteg divatmagazint, bemutatót, tanulmányozom a trendeket. Emiatt van az, hogy más részletekre figyelek mondjuk egy meséskönyvben is, mint egy grafikus, vagy divatrajzban, mint egy tervező.

Nagyon változatos témáim vannak, nem szoktam megenni őket. Rajzoltam királynékat, Mátyás királyt és az udvarát, a betlehemi pásztorokat, Budai Ilnát, szörnyeket és boszorkákat, gyerek-szobákat, tigrisférfit, bodzalányt és macskalányokat, mókusokat, vidrákat, kutyát, macskát, tyúkot gyakorta, de Chanel kiskosztümöt is mindegyre, divathölgyeket, csinos lányokat, trendi cipőket, táskát, szoknyát, nagyot-kicsit, kabátot, nadrágot, rövidet-hosszút, aszerint, hogy éppen mit diktálnak az adott szezonban a divattervezők.

Észrevettem, hogy minél többet rajzolok, annál hosszabb időbe telik egy-egy új illusztráció megrajzolása, egy-egy új kötet elkészítése. Egyre több részletet akarok megrajzolni, megvarrni a munkáimban. Szeretném, ha a nézők sokat elidőznének egy rajzomnál vagy valamelyik babám gyöngypelerinjének mintázatánál.

Kikapcsolódni akkor szoktam, amikor ezeket a pelerineket hímezem, babát készítek, vagy valami ékszeren, kiegészítőn babrálok, tehát ugyanannál az asztalnál ülve. És ennél nagyobb örömöm nincs is.

JOHN DEWEY ÉS AZ INTERAKTÍV KONSTRUKTIVIZMUS

■ A huszadik század végétől a konstruktivista elméletek egyre jelentősebb szerepet töltenek be a tudás, a megismerés és tanulás folyamatainak kutatásában. A konstruktivizmus képviselői Giambattista Vico filozófiai utódainak tekintik magukat, aki a „*verum ipsum factum*” kimondásával rávilágított világmegismerésünk korlátozottságának legfőbb okára, arra a tényre, hogy metafizikai és matematikai világunkat mindenestől mi magunk teremtjük.¹ Magát a konstruktivista episztemológia kifejezést először 1955-ben Jean Piaget svájci pszichológus használta, aki szerint a tudás struktúrái nem *a priori* adottak, hanem interakciók során alakulnak ki.

Tanulmányomban a konstruktivista elméletek korszerű elképzeléseit szeretném John Dewey – főként pedagógiai vo-

natkozású – gondolataival összevetni, mintegy rámutatva arra, hogy Dewey nézetei milyen sokféleképpen aktuálisak és továbbgondolásra érdemesek. Először a konstruktivizmus² főbb irányvonalait vázolom, majd a két felfogás összefüggéseire mutatok rá, feltérképezve azt, ahogyan Dewey nézetei hatottak a konstruktivizmus alapjaira.

A konstruktivizmus módszerei és gyakorlata

■ A metafizikai vagy realista megközelítésekkel ellentétben a konstruktív szemlélet nem törekszik a külső valóság tükrözésére vagy másolására az emberi értelemben. Az ember mint megfigyelő, résztvevő jelenik meg, aki képes aktívan modellezni a külvilágot, illetve olyan valóságot épít maga számára, mely megfelel neki. Ezek a

konstrukciók nem pusztán szubjektív entitások, mindig a társadalmi kontextus függvényei, tranzakcióban állnak azzal a kulturális környezettel, amelyből létrejöttek, és az egyes szubjektív konstrukciók egybeeshetnek mások szubjektív konstrukcióival, ami által interszubjektív igazságok alakulnak ki. A tudományokban a konstrukciók nem véletlenszerűek, a tudósok nem önkényesen alkotják meg a valóságról szóló diskurzív gyakorlatot, de tudatosítani kell, hogy a konstrukciók, melyeket a tudomány megteremt, nagyban függenek a megfigyelő egyedi és személyes perspektívájától. Amit ez idáig az emberek isteni vagy valamilyen transzcendens igazságnak hittek, azokról felismerjük, hogy az emberi elme konstrukcióról van szó.

A konstruktivizmus kiindulópontja, lényege abban áll, hogy kimondja: teljességgel elvesztettük az egyetlen, tiszta, egységes világképbe vetett hitünket, a tudományok bármelyike csupán verziókat képes megfogalmazni a világról, olyan verziókat, melyeket a megfigyelő kutatók, tudósok konstruálnak szerepüknek, helyzetüknek megfelelően. A „fölttes megfigyelő”,³ akitől eddig a Nagy Elbeszélés származott, elveszett, ily módon egymás mellett megférő és egyformán helyes világképverziók léteznek. Ezeknek a verzióknak nincs közös nevezője, de alkalmazhatnak egymáshoz hasonló logikai érvelést vagy racionalitást modellt. A konstruktivista gondolkodók nem támogatják a világ önhatalmú, tetszőleges jellemzését, a realitásról szóló konstrukciók életképességére koncentrálnak, gyakorlati következményeik felől közelítik meg ezek igazságát. Előtérbe helyezik a problémamegoldó, instrumentalista, találékony, de nem vélekedésszerű opciókat.

A konstruktivizmus kritikusai úgy vélik, hogy a konstruktív szemlélet képviselői a tetszőlegességet vezetik be módszer helyett vagy gyanánt, de ez a megállapítás nem elfogadható, különösképpen akkor, ha alaposabban megvizsgáljuk a konstruktivista mozgalmakat.⁴ Mindössze arról van szó, hogy a konstruktivizmus elutasítja a tudományos szemléletmód univerzalizmusát, mert a posztmodern korban ez nem életképes pretenció, semmi sem feledtetheti velünk, hogy az univerzalizmusra törekvés minden alkalommal megbukott. Ami az igazságot illeti, Hilary Putnam fallibilista megfogalmazá-

sát alkalmazva a „racionális elfogadhatóság idealizálásáról” beszélhetünk, vagyis arról, hogy az igazságnak ideiglenes érvényessége van egy adott diskurzív kontextusban.

Nincs értékelő dimenziótól mentes racionalitás, ami a konstruktivista gondolkodók számára azt jelenti, hogy a filozófusok és tudósok a módszereiket és megfigyelésük tárgyát folyamatosan újraépítik az alkalmazás során. Ezért szükséges, hogy önmagukra reflektálva, bizonyos mértékig külső megfigyelőként is elemezzék módszereiket, hogy a szubjektivitásukkal járó kereteket, gondolati vázokat kritikusan is szemléljék, alternatív perspektívákból is felmérjék tevékenységüket. Noha ez a fajta kizozdulási kísérlet önmagunk korlátain túlrá nem egyszerű feladat, s egyik perspektívánkba sem kapaszkodhatunk mint ideális, végleges megoldásba, de ez a plurális felvetési mód teszi lehetővé a transzparens, nyitott filozófiai és tudományos diskurzust.

A gyakorlatban az is tapasztalható, hogy a tudomány alá van vetve gazdasági érdekeknek,⁵ vagyis a tudományos gyakorlatban perdöntő a tudományos eredmények megvalósíthatósága. Ez az oka annak, hogy vannak domináns főáramlatai a tudományoknak, amit úgy is értelmezhetünk, hogy nincsenek alternatívák. De tulajdonképpen soha nem egyetlen járható út van, a változásra és pluralitásra a tudományoknak nyitottaknak kell lenniük. Van konstrukciók szabadsága a gondolkodóknak, és az ún. „outsiderek” innovatív diszponibilitása a jövőbeli fejlődés kulcsa lehet. Amit ma tapasztalhatunk, nyilvánvalóan ellentmond annak a modernista világképnek, amely az emberi értelmet egy valóban morális állam szolgálatába állította, amelyben minden racionális, egységes, áttekinthető és éppenséggel megnyugtató véget ér. A 21. század a bizonytalanságról, értékek, hagyományok devalválódásáról szól, a bizonyosnak hitt tételekről, rendszerekről kiderült, hogy csak kontextusfüggő konstrukciók, ideiglenesen érvényes módszerek.

Kersten Reich a konstruktivizmus három releváns aspektusát foglalta össze,⁶ elsősorban a társadalomtudományokra vonatkozóan.

– A konstruktivizmus felértékeli az emberi tudás konstruktív oldalát, magyarázza a konstrukciók, rekonstrukciók és dekonstrukciók közti kölcsönhatást, lehe-

tővé teszi ezáltal a mai tudományos diskurzusok interdiszciplináris és transzdiszciplináris megközelítését, és odafigyel a diskurzusok változatosságára, az események egyediségére.

– A konstruktivizmus módszertanilag széles körű spektrumot enged meg, nem próbálja kiiktatni a zavaró tényezőket azért, hogy egyértelmű eredményt és megnyugtató érvényességet biztosítson. A tudás eltörölhetetlen indeterminanciájára hívja fel a figyelmet, ami akkor is fennáll, ha kifinomult módszerek sorozatát alkalmazzuk.

– A konstruktivizmus az emberi gyakorlat életképességét tekinti alapkritériumnak a módszerek, konstrukciók sikerességének megítélésakor, azok ártalmas vagy hasznos, szép vagy visszataszító, megfelelő vagy nem megfelelő voltát. Az alkalmazásra való odafigyelés lehetővé teszi az elefántcsonttoronybeli diskurzusok (melyek módszeresen kivonják magukat a gyakorlati ellenőrzés alól) dekonstrukcióját, kritikáját. A konstruktivista gondolkodók alapvetően a kulturális eseményeket, változásokat kutatják, melyek – többé-kevésbé hallgatólagosan – előkészítenek, megelőznek tudományos felfedezéseket, de vizsgálják azokat a tudományos módszereket, konstrukciókat is, amelyek fontos kulturális gyakorlatokat tettek lehetővé.

A konstruktivizmus és Dewey pragmatizmusa közti összefüggések közül a metafizikai gondolkodás kritikája az egyik legfontosabb és legátfogóbb kapcsolat. Dewey gondolatai inkább anti-metafizikainak tekinthetők, hiszen elutasította a végső, transzcendens igazságok tudását, a világ dualista értelmezését, a középpontba helyezte a gyakorlatot, a változást, úgy vélte, hogy nincs tudat a kommunikációt, az interakciót, az interszubjektivitást megelőzően. Dewey perspektívájából a valóságról szóló verzióink mindig a kulturális kontextusunk függvényei. Ezek a gondolatok a konstruktivisták számára termékeny táptalajnak bizonyultak.

Dewey tapasztalatfoglalma úgyszintén lényeges találkozási pont a konstruktivista nézetekkel, hiszen a rá jellemző módon megkísérelte felszámolni a szakadékot elmélet és gyakorlat között, ami a konstruktivizmus számára a megvalósíthatóság (*viability*) koncepciónak az előzményeként fogható fel.

Dewey filozófiája bizonyíték arra is, hogy a pragmatizmus nem egyszerűen a hasznosság elmélete. Dewey megközelítésében az emberi élet és a kultúra nagyvonalú, összetett értelmezést nyert, s ma is releváns kérdéseket fogalmazott meg. Felfogásában az ember nem különálló, szolipszisztikus individuum, hanem állandó interakciókban részt vevő lény, akinek a világgépe mindig kulturális környezetétől függ – ez az interaktív konstruktivizmus számára is alap gondolat.

A demokrácia szükségessége Dewey gondolkodásának egyik visszatérő motívuma. Demokrácián a mások felé való nyitottságot, a pluralizmust, a lehetőségek sokaságát érti, amely nagyon változatos életmódokat enged meg. A konstruktivizmus különösen relevánsnak tartja Dewey demokráciafelfogását, mivel egy közösségen belül a tudatosan vállalt érdekek sokféleségét a fejlődés, a növekedés lehetőségeként értelmezik. Az ilyen közösségek közötti kapcsolat pluralitása, szabadsága egy másik előfeltétele a konstruktivista demokrácia szemléletnek, akárcsak Dewey számára is.

Dewey többször rámutatott arra, hogy a hagyományos filozófiákban az elmélet és gyakorlat dualizmusa a tudás és cselekvés különválasztásához vezetett, ami elsőként a nevelésben fejtette ki negatív hatását. Hogyan tanulnak meg az emberek gondolkodni? A gondolatok nem egy vákuumban keletkeznek, hanem kulturális összefüggésekben, a megszerzett tapasztalatok során, amelyek magunkról és környezetünkéről tanítanak. A tanulás mindig empirikus helyzetből indul ki, életszerű problémát kell vele megoldani. A tanulás a tapasztalatok folytonossága által válik lehetségessé. A tapasztalati következtetésekből olyan magyarázatokat, konklúziókat kell levonni, melyek a saját elkövetkező tevékenységeink instrumentaivá válnak. A konstrukciók igazsága a gyakorlatban érvényesül, elkövetkező tapasztalatok során. Tehát a pragmatizmus és konstruktivizmus szempontjából egyaránt igaz, hogy a valóság konstrukciói nem önkényesek, hanem kutatás eredményei, emberi problémákat oldanak meg általuk, kulturális erőforrásokat mozgatnak meg.

Dewey neveléseméletében a tanulás és tapasztalat összefüggése meghatározó, hiszen az embereket soha nem nézőként, hanem aktív résztvevőkként kell el-

gondolnunk különböző szituációkban. Szemlélete a növekedéssel áll szoros összefüggésben, ami a lehetőségek növekedését is jelenti, a különbözőség virágzását, az élethosszigan tartó tanulást és az emberi élet holisztikus megértését. Dewey gondolata a konstruktivizmus szempontjából rendkívül fontos: a nevelésben a növekedést a kutatás és kommunikáció, a párbeszéd révén tartotta megvalósíthatónak. A tanulók kísérletező kutatás során a környezetüket, a természetet fedezik fel, ehhez viszonyulnak, de a kommunikáció segítségével közlik felfedezéseiket. A konstruktivizmus számára igencsak korszerű az a (többé-kevésbé) implicit tanulsága Dewey eszméinek, hogy a kutatásainkból kiindulva, kommunikációs interakciókban konstruáljuk meg az igazságot, az értékeinket, az indokolt nézeteinket.

A konstruktivista filozófia gyökerei John Dewey rendszerében

■ A konstruktivista szemléletben az életképes világok, a valóságprodukciók minden esetben a megfigyelők konstruktív folyamatainak az eredményei. Stefan Neubert álláspontja ebben a kérdésben az, hogy a konstruktivizmus által központi kategóriaként emlegetett megfigyelő nem hasonlít a platóni külső megfigyelőhöz, aki lát, érzékel, de nem vesz részt az eseményekben. A konstruktivista értelmezésben a megfigyelés egyet jelent a megélt kultúrában, az életvilágban való részvétellel, a megfigyelő dolga a kulturális szokásokat, intézményeket aktívan gyakorolni, használni vagy – ahogy Dewey mondaná – a megfigyelés az élettapasztalatok megélését is jelenti, azok minden ellentmondásával, bizonytalanságával. Kialakulnak olyan habitusaink, melyek lehetővé teszik a mindennapi túlélést, a megfigyelők mindig az értelmező közösségek kontextusában mozognak.

Az interaktív konstruktivizmus megkülönbözteti az „önmegfigyelő”, illetve „távoli megfigyelő” pozícióit. Az előbbi esetében önmagunkat közösségünkön belül figyeljük meg, míg a távoli megfigyelői pozíció egy külső megfigyelést jelent, kívül helyezkedve mindennapi habitusainkon. A kettő természetesen összefügg, sok esetben egybeér, mégis fontos rávilágítani mindkét pozíció fontosságára. A távoli megfigyelés tulajdonképpen azt a tényt tudatosítja bennünk, hogy milyen

sokféle, egymás mellé rendelhető perspektíva létezik, s hogy nincs egyetlen igazság. Az önmegfigyelés és távoli megfigyelés pozícióinak váltakoztatása minimális követelmény egy posztmodern gondolkodó számára.

A nevelés a konstruktivizmus szempontjából világcsináló kulturális folyamat, a kialakuló világképek nagyon különbözőek és esetlegesek. A nevelés tartalma egy kulturálisan megkonstruált realitás, mely a megfigyelők perspektíváinak sokaságát implikálja. Ez a sokféleség képezi tulajdonképpen a nagy kihívást is a konstruktivizmus számára, amely megpróbál védekezni a perspektívák túlzott relativizmusa ellen és olyan gondolkodási kereteket állítani fel, melyek lehetővé teszik a széles körű értelmezést, de kizárják az önkényességet.

Neubert a nevelést a megfigyelők által közösen felépített valóságként értelmezi, a perspektívák sokféleségeként. Ez a nagyfokú sokféleség az oktatási folyamat egyik nagy kihívása is. A tanulás kooperatív, konstruktív folyamat, amelyben a fő hangsúly a tanulóra esik, tulajdonképpen perspektíváik irányítják az oktatás menetét. Akárcsak Dewey, a konstruktivizmus is úgy véli, a nevelés a tanulók, tanárok mint megfigyelők, résztvevők közös konstruktív munkája, melyet éleltapasztalataik irányítanak. A tanulás akkor kezdődik igazán, amikor a tanulók képeseké válnak használni és kiterjeszteni egyéni konstrukcióikat a problémák megoldására, alkalmazni tudják azokat a jelentésteremtésre, konkrét élethelyzetekben. Egyértelmű, hogy ezek fényében a tanár szerepe is megváltozik, hiszen a konstruktivizmus nem hisz a tudás transzportálhatóságában. A pedagógus a tanuló náiv elméleteinek működtetésében segít, a stimulálás, motiválás és informálás közvetett módzatait kell alkalmaznia. A tanárnak építenie kell a nevelteji előzetes tudására, s amennyiben fogalmi váltást szeretne elérni, gazdag információsört kell a diákok rendelkezésére bocsátania, hogy azok szabadon választhassanak, új kognitív struktúrákat építhessenek fel, saját kezdeményezésre. Konstruktivista értelmezésben hatékonyabb lehet az a tanár, aki képes „csukott szájjal tanítani”,⁸ közvetett befolyással, mint az, aki megszorító, direkt instrukciókat ad nevelteinek.

John Dewey már 1915-ben megjegyezte,⁹ hogy a tanárszerepnek változnia

kell, diktátor helyett nézőként és segítőként kell működnie. Ez azt jelenti, hogy a pedagógus „mindentudó” szerepköre helyett a megfigyelő, segítő funkciója kerül előtérbe, míg a tanuló aktív, kérdező, tapasztalatszerző szubjektummá válik. A tanuló kérdéses módja, tapasztalatának érvényessége mélyen gyökerezik közössége szokásaiba, habitusaiba, ennek keretei között van életképessége, használhatósága. Más közösségek tanulói természetesen más eredményekhez, interpretációkhoz juthatnak, kontextusuknak megfelelően, ezért az oktatóknak nem ajánlott egyetlen perspektíva kizárólagosságát hangsúlyozni. A konstruktivista nevelés, Dewey neveléskonceptiójához hasonlóan, szélsőségesen demokratikus, mélyen hisz a plurális univerzumban, a kultúrák egyenlőségében, egyenjogúságában. A különböző nézetek kimondása és megmutatása nem csupán a szabadság gyakorlásának kérdése, de egymás élettapasztalatainak gazdagítási lehetősége, a demokrácia valódi lényege.

A konstruktivizmus különös hangsúlyt fektet a kommunikációra, így a pedagógiai kommunikációra is. A kommunikáció tartalma és a kommunikatív kapcsolatok közötti különbség igen jelentős, s az előbbi csupán a jéghegy csúcsa, hiszen a hangsúlynak a megélt kapcsolatokra kell tevődnie a pedagógiában, miután nagyon sok ideig a tartalmi vonatkozások dominálták a nevelési folyamatot. A nevelők számára kulcsfontosságú megérteni, szerepük nem csupán abban áll, hogy a tanulóikkal együtt megkonstruálják a valóság szimbolikus rendjét, de azokra az emberi kapcsolatokra is oda kell figyelniük, amelyek a tanulás során kialakulnak. A konstruktivizmus szempontjából a hatékony tanulás előfeltétele olyan környezet megteremtése, amelyben a másság tisztelete és elfogadása, a nyitottság, az önbecsülés megtanulása alapvető.

A konstruktivizmus számára a szimbolikus reprezentációk gazdagsága, változatossága, nemegyszer ellentmondásossága nevelői erőforrást képez. A tanulás olyan kulturális tárgyalási folyamat, mely során a szimbolikus erőforrások egymáshoz közelítődnek, a tanulók értelmező konstrukciói révén. A valóság szimbolikus reprezentációja soha nem a semmiből indul ki, már meglévő jelentések és interpretációk tömegéből körvonalazó-

dik, amit kritikusan kell felülvizsgálni. Dewey úgy vélte, hogy senki sem mentes olyan vallásos, politikai, művészeti, gazdasági jellegű hitektől, melyeket közvetlen és nem kritikai úton szereztünk meg, de amelyekről időről időre ne kellenek megállapítani, mennyire érvényesek, használhatóak jelenlegi szükségleteink viszonylatában.

A konstruktív oktatás azonban nem csupán kritikai viszonyulást jelent a szimbolikus rendhez és a kultúra erőforrásaihoz. Akárcsak Dewey meglátásában, a képzelőerő fejlesztésének is rendkívül fontos szerepe van, ami önmagában nem egyszerű feladat, hiszen az oktatás keretei, illetve tanulók, tanárok imaginatív képessége nem minden esetben találkozik. A tanároknak fejleszteniük kell saját képzelőerejüket, s a másik ember, a tanuló vágyainak elfogadására kell törekedniük, oly mértékben, hogy akarják azt is, hogy tanulók képzelete meglepetést okozzon számukra.

A konstruktív tanulás során a tanulóknak, tanároknak egyaránt meg kell őrizniük érzékenységüket a realitás, a világ valós eseményei iránt, miközben tudatosítaniuk kell, hogy a valóságkonstrukcióik megkérdőjelezhetőek, hiszen egyik sem meríti ki a jelen vagy a jövő valóságát. A nyitottság és kíváncsiság fejlesztése révén felismerjük, hogy egyetlen elméletünk, gyakorlati eljárásunk vagy intézményi berendezésünk sem végleges – ugyanígy a tanárok módszerei, gyakorlata is folyamatosan felülvizsgálandó.

Stefan Neubert az oktatási folyamat tanulmányozásakor a konstrukció, rekonstrukció és dekonstrukció ciklusáról beszél – mindhárom mozzanatnak különleges jelentősége van.¹⁰ Konstrukcióként a tudás saját világunk megalkotását jelenti, egy individuális valóság feltalálását. Ugyanakkor – és ez különösen fontos – a tanulás interaktív, a különböző diskurzusok találkozását jelenti, ezért nemcsak egy szubjektív, egyéni vállalkozás, amit a tanuló önmagának, önmagától megalkot, hanem szorosan összefügg a közösség hasonló vonatkozású tevékenységével. A konstruktivizmus rekonstrukciógondolatát szorosan kapcsolhatjuk Dewey növekedés-, tanuláskonceptiójához: az előzően létező konstrukciók újrafelfedezéséről, felhasználásáról van szó, amit Dewey javasolt múlt, jelen és jövő összekapcsolá-

sára, folytonosságának megteremtésére. A rekonstrukció során felfedezhető a meglévő konstrukciók sokfélesége és gazdagsága, általa kerülünk a szimbolikus erőforrások közelébe. A múlt ismerete, újra-állítása (rekonstrukciója) elengedhetetlen feltétele a jövő megalkotásának (konstrukciójának). Itt elsősorban a nevelési folyamatra kell utalnunk, ahol a tanuló felfedezi maga számára a már meglévő tételeket, kulturális javakat, értékeket, felismeri és elismeri azok fontosságát, nagyszerűségét. Csak ilyen jellegű rekonstrukciós folyamatok teszik lehetővé a tanulók számára, hogy további egyéni konstrukcióikat megalkothassák, ezért a rekonstruált elemek nem az oktatás végcéljai (mint a hagyományos oktatásban), sokkal inkább kiindulópontot képeznek a termékeny tudás számára. Ehhez képest a dekonstrukciónak akkor kell megjelennie, amikor azt hisszük, hogy konstrukcióink vagy rekonstrukcióink helyesek, de a dekonstruktív kérdések rávilágítanak arra, hogy egy viszonylag zárt keretben mozogtunk, és egyoldalúan oldottuk meg az előttünk álló problémát.¹¹ A dekonstrukció során külső, távoli megfigyelőkké válunk, elidegenedve addigi perspektíváinktól, felzabadulva korábbi korlátainktól, új – nemegyszer szokatlan – szempontokból kiindulva konstruáljuk meg tudásrendszerünket. A dekonstrukció által nyert tudás sokkal összetettebb, váratlan horizontokat nyit, s mindenképpen kiment kényelmesnek tűnő nézeteink fogságából.

Az interaktív konstruktivizmus pedagógiai szemlélete nem utolsósorban a multikulturalitás elkötelezettje, akárcsak

Dewey, aki mélyen hitt a kultúrák demokratikus egymás mellett létezésében, abban, hogy a nyelvek, hagyományok, értékek nem rangsorolhatók, de a globalizáció közepette folyamatosan interakcióban állnak egymással. Az interkulturális nevelés rámutat arra a módra, ahogyan a kultúrák egymással összefüggenek, találkoznak egymás határainál (ezek az ún. „border-pedagogies”) és kezdőpontokat képeznek a fiatalok számára újraélelésük, újragondolásuk végett.

Látható, Dewey nézetei és a konstruktivista nevelésfilozófia több szálon kapcsolódnak, itt a legfontosabb pontokat emeltem ki, s rámutattam arra, amit Stefan Neubert expliciten is kimond: Dewey nemcsak a pragmatizmus alapítójának tekinthető, hanem jelentős előfutára a jelenkori konstruktivizmusnak.¹² Dewey azáltal, hogy a tradicionális episztemológia hatalmi játékát megbontotta, s kiterjesztette ezt a nevelésre is, maga is konstruktivista szerzőnek tekinthető. Ahhoz, hogy felkutassuk az emberi tudás előfeltételeit, és tisztán lássuk, hogyan alkotunk jelentéseket, értelmezéseket, új utakat kell a nevelésben is (fel)találni. Annyi bizonyos, hogy a tanulásnak nem szabadna a másolásról, az imitációról szólnia, sokkal inkább a jelentésteremtésről, a valóság konstrukcióról. A tapasztalat kulcsfogalmának bevezetésével Dewey új lehetőségeket nyitott meg a jelenkori nevelés számára, ezekkel a lehetőségekkel a konstruktivizmus felváltan és következetesen él is.

Kálmán Ungvári Kinga

■ IRODALOM

The Essential Dewey. I. Pragmatism, Education, Democracy. Ed. by Larry Hickman, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1998.

■ JEGYZETEK

1. Somlyó Bálint: Vico: metafizikán innen és túl. In: Olasz filozófiai hermeneutika. Atheneum I. 2. füzet, T-Twins kiadó, Bp., 1992. 99–100.
2. A konstruktivizmusnak számos iskolája, képviselője jelent meg az elmúlt években. Itt az Egyesült Államok-beli Cologne Egyetem berkeiben kialakult „Cologne Program”-nak nevezett interaktív konstruktivizmusra fogok hivatkozni, amelynek alapítói és főbb képviselői Kersten Reich, Stefan Neubert, Jim Garrisson.
3. Kersten Reich: Constructivism: Diversity of Approaches and Connections with Pragmatism. In: John Dewey Between Pragmatism and Constructivism. Ed. Larry Hickman, Stefan Neubert, Kersten Reich. Fordham University Press, New York, 2009. 42. A szerző „meta-observerről” beszél, aki lehet isten vagy más transzcendens törvény.
4. Ilyen például a Methodischer Konstruktivismus nevű erlangenai iskola, Peter Janich vezetése alatt, amely a magas szintű logikai elemzéseket, a tudományos és technikai procedúrák rekonstrukcióját tartja a kulturális közegünk megértési előfeltételének.
5. Kersten Reich: i.m. 45.
6. Kersten Reich: i.m. 45–46.

7. Stefan Neubert: Pragmatism, Constructivism, and the Theory of Culture in John Dewey Between Pragmatism and Constructivism. In: John Dewey. Between Pragmatism and Constructivism... i. m. 168. A szerző a self-observer és a distant observer kifejezéseket használja.
8. Donald L.Finkel: Teaching With Your Mouth Shut. Boynton-Cook, Portsmouth, 2000.
9. John Dewey and Evelyn Dewey: The Schools of Tomorrow. E.P. Dutton and Co, New York, 1919. 184.
10. Stefan Neubert: Some Perspectives of Interactive Constructivism on the Theory of Education, http://www.uni-koeln.de/hf/konstrukt/texte/download/neubert_some%20perspectives.pdf, letöltve 2011. nov. 5. 14.
11. Stefan Neubert: i. m. 15–16.
12. L. Hickman - S. Neubert - K. Reich - J. Garrison: After Cologne: an Online Email Discussion about the Philosophy of John Dewey. In: John Dewey Between Pragmatism and Constructivism... i. m. 142.

ALBERT-LŐRINCZ CSANÁD

JOG AZ EGÉSZSÉG SZOLGÁLATÁBAN?

■ Társadalmunk egyik alapvető és állandó értéke a testi és a lelki egészség. A World Health Organization (Egészségügyi Világszervezet, a továbbiakban WHO) statisztikai adataiból kimutatható, hogy az egyének és a társadalom egészségi állapota javuló tendenciát mutat: Romániában a csecsemőhalandóság aránya egy-éves korig 1000 újszülött esetén 1990-ben 23, 2000-ben 19, míg 2009-ben mindössze 10. Ugyanakkor az állami költségvetésben az egészségügyi kiadás százaléklában is emelkedő arányt mutat, míg 1995-ben mindössze 7,3% volt, 2000-ben 9,2%, 2009-ben 11,8%.¹ A fenti adatokból kitűnik, hogy az egészségvédelem egyre fontosabb szerepet kap az állampolitikában. A javulást nyilván több faktor is befolyásolja, ilyen például az orvostudomány fejlődése, az elégséges táplálékhoz való könnyebb hozzáférés, az életszínvonal növekedése, amelyet a gazdasági és technikai fejlődés is elősegített, még az aktuális gazdasági krízis ellenére is.

Jelen tanulmányunkban kapcsolatot keresünk a jogrendszer fejlődése és az egészségi állapot javulása között. Az egészségügyi rendszer megszervezése és a költségvetés irányítása is törvényekre, jogi normákra épül. Ilyen módon a jog hatással van a társadalomra, jelen esetben az egészségügy működésére és közvetve az egyén és a társadalom egészségi állapotára.² Az egészségre vonatkozó alapelveket és standardokat jogi normákon keresztül lehet gyakorlatba ültetni. Másképpen fogalmazva: a szociális politikák, mint bármilyen politikák, kivitelezésének eszköze a jog.

Az egészséghez való jog

■ A szociális politikák magvát a társadalombiztosítás, az egészségügyi és szociális szolgáltatások, valamint a lakhatási politikák képezik.³ A szociális politikák célja a társadalmi biztonság megteremtése kell hogy legyen, amely lehetővé teszi, hogy az egyének egészséges életmódot

folytassanak, és hatékony egészségügyi ellátásban részesüljenek. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a szociális politikák konkrét jogi normákra épülnek, melyeket az alábbiakban fogunk vizsgálni.

Dokumentumelemzésünk során megállapíthattuk, hogy az európai társadalom a 20. század derekán, a második világháború után kezdtek kiemelt hangsúlyt fektetni az egészségvédelemre, melyet a kor dokumentumai kitűnően tükröznek. Az egészségpolitikák fejlődésében kiemelt szerephez jutott az ENSZ és ennek aleggysége, a WHO.⁴

Az egészséghez való jogot nem szabad összetéveszteni a jó egészségi állapottal. Az egészséghez való jog a következő lehetőségeket, szabályozásokat tartalmazza: az egészségi állapot ellenőrzése, szexuális és reprodukciós szabadság, a kínzás vagy a beleegyezés nélküli orvosi kísérlet, kezelés tilalma. Az egészségvédelem mint rendszer feltételezi az esélyegyenlőséget és a lehető(ségekhez mérten) legmagasabb egészségügyi színvonalat.⁵ Tehát az egészséghez való jog nem egyenlő az egészség fogalmával, annak mindössze a körülményeit biztosítja. Az egészséghez való jogról is általánosan megállapítható, hogy az általa biztosított körülményekkel akkor élhetünk (pl. orvosi ellátáshoz való hozzáférés), ha bizonyos kötelezettségeknek is eleget teszünk (pl. a társadalmi vagy egészségbiztosítási alaphoz való előzetes hozzájárulás).

Az egészségjogok forrásai – jogi normák

■ Az egészségjogok írott formájú kodifikációját három szinten vizsgáljuk. Ezek államok közötti nemzetközi szerződésekben és törvényekben jogi normaként jelennek meg. Az egészségvédelem területén a jogi normák olyan előírásokat tartalmaznak, melyek alapelveket vezetnek be, magatartási szabályokat írnak elő, és megteremtik az intézményrendszer létrehozási és működési feltételeit.

- Nemzetközi jog*
– ENSZ – Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1948
– Európa Tanács – Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről 1950
– ENSZ – Egyezmény a gyermekek jogairól 1989
– ENSZ – WHO Alkotmány 1948
Európai Uniók Jog
– EU Alapjogi Kartája 2000
– Szociális programok, stratégiák
Románia nemzeti joga
– Alkotmány 1991
– 46/2003-as törvény a páciensek jogaira vonatkozóan
– 95/2006-os törvény az egészségügyi reformra vonatkozóan
– 272/2004-es törvény a gyermekek jogaira vonatkozóan

Egészségvédelem nemzetközi szinten és az EU-ban

■ A második világháborút követő években a nyugati államokban a szociális-gazdasági állapot stabilizálása után jelentek meg az első nemzetközi dokumentumok, melyeket több állam is elfogadott az emberi jogok és ezen belül az egészség védelmére vonatkozóan. Kiemelt szerepet kapott ebben a folyamatban az ENSZ, melynek céljai közé tartozik az alapvető emberi jogok védelme, a szociális haladás és életfeltételek javítása, a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, az államok közti együttműködés segítése. Az ENSZ Alapokmány (1945) a 13., 55., 57. és 62. cikkelyben az egészségvédelem fejlesztését nemzetközi feladatként határozza meg⁶. Románia 1955-től tagja az ENSZ-nek.⁷

Az ENSZ keretén belül dolgozták ki az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát, és 1948. december 10-én fogadták el.⁸

Az *emberi jogok* azon szabadságjogokat foglalják magukba, amelyek születésüktől fogva minden embert egyenlően megilletnek. A Nyilatkozat 25. cikkelye értelmében minden személynek joga van saját maga és családja egészségének és jólétének biztosítására alkalmas életszínvonalhoz, nevezetesen élelemhez, ruházathoz, lakáshoz, orvosi ellátáshoz, valamint a szükséges szociális szolgáltatásokhoz, joga van a munkanélküliség, betegség, rokkantság, özvegyiség, öregség esetére, valamint mindazon más esetekre szóló biztosításhoz, ha létfenntartási eszköz-

zeit akaratótól független okok miatt elveszíti.⁹

A Nyilatkozat tehát megteremti az egészségjogok általános keretét, sőt egy az államok keretén belül működő általános biztosítási rendszer létrehozását is előírányozza.

Újabb nemzetközi dokumentum az Európa Tanács által 1950-ben elfogadott Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről,¹⁰ mely továbbviszi és kibővíti az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában foglalt alapvető jogokat, általános, hatékony elismerést és megtartást biztosítva. Az Egyezményt és kiegészítő protokolljait Románia a 30/1994-es törvényen keresztül ratifikálta,¹¹ ami azt jelenti, hogy politikai elkötelezettséget vállalt a benne foglalt értékek átvételére és belső jogrendszerébe való beépítésére. Megjegyeznénk, hogy az egészségjogok területén kevés újdotságot hozott, viszont annál többet a jogalkalmazás területén az Európai Emberi Jogi Bíróság felállításával.

Visszatérve az ENSZ-re, melynek az aleggységeként működő WHO Alkotmánya (1948) kimondja, hogy „a lehető legjobb egészségi állapot élvezete minden ember alapvető jogainak egyikét alkotja, bármilyen legyen is faja, vallása, politikai nézete, gazdasági vagy társadalmi helyzete”.¹²

A WHO legfőbb tevékenységei közé tartozik az egészségvédelem terén történő szabályozás és az államok közötti együttműködés elősegítése, betegség megelőzési programok kidolgozása, monitorizálása, a katasztrófa sújtotta területek sürgősségi egészségügyi ellátása, az ivóvíz- és az élelmiszer-ellátás biztonságának fokozása, valamint az egészségügyi ellátáshoz való igazságos hozzáférés biztosítása. Mindezek érdekében számos kutatást és elemzést végez, illetve finanszíroz.¹³

Az Európai Unió mint szupranacionális szervezet nemzetközi jogalanyként határozható meg, külön belső jogrenddel, mely 2009 óta a Lisszaboni Szerződés szerint saját jogi személyiséggel bír.¹⁴ Elsősorban mezőgazdasági és gazdasági céllal hozták létre, ezért az egészségjogok nem tartoztak az elsődlegesen szabályozott területek közé. A kilencvenes évek végén vált nyilvánvalóvá a szociális területek egységesítésének szükségessége a tagállamok szintjén, noha már az 1987.

július 1-jétől érvénybe lépett Egységes Európai Okmány bevezette az egységes európai piacot és politikai együttműködést, ami az egészségvédelem területére is érvényes. Fontos előrelépésnek számít, hogy az Egységes Európai Okmány meg erősítette a társadalmi egyenlőség elvét, teret nyitva a további fejlődésnek, és az integráció mélyítését eredményezte.¹⁵ Az egészségjogok szempontjából a társadalmi egyenlőség azért fontos, mert ezáltal, azonos feltételek mellett, bárki jogosult a létező egészségügyi szolgáltatásokat igénybe venni.

A következő jelentős dokumentum az Európai Unió Alapjogi Chartája (2000. december 7-étől hatályos), mely az Európai Unió alapvető értékeit foglalja magában elvi szinten.¹⁶ A Charta 35. cikkelye értelmében a nemzeti jogszabályokban és gyakorlatban megállapított feltételek mellett mindenkinek joga van megelőző egészségügyi ellátás igénybevételéhez, továbbá orvosi kezeléshez. Valamennyi uniós politika és tevékenység meghatározása és végrehajtása során biztosítani kell az emberi egészségvédelem magas szintjét. Sajnos a Charta nem tartalmaz végrehajtási mechanizmusokat, nem része az EU alapszerződéseinek sem, és ezen jogok számonkérhetősége is korlátozott,¹⁷ ezért inkább politikai állásfoglalásnak tekinthető.

Az Európai Unió az életminőség javítása érdekében szociális programokat és stratégiákat dolgozott ki. Mivel az életminőség egyik fő meghatározója az egészség, ezért kidolgozták az egészségügyre vonatkozó cselekvési programot, mely a 2008–2013-as periódust öleli fel, céljai közé tartozik az egészségügyi biztonság, az egészségi állapot javítása, az egészségre vonatkozó információk és ismeretek bővítése és terjesztése.¹⁸

Egészségvédelem Romániában

■ A román belső jogban is alapérték – alkotmányos háttérrel, a 34. szakasz értelmében – az egészség védelméhez való jog, ami azt jelenti, hogy az állam elismeri és minden eszközzel támogatja ennek tiszteletben tartását, továbbá kötelessége, hogy intézkedéseket hozzon a közhigiéniára és közegészség biztosítása érdekében. Ezen alapelvek gyakorlatba ültetése viszont hosszadalmas folyamat, mely a teljes egészségügyi rendszert érinti. E törekvés mai napig folyik, viszont fontos mo-

mentuma volt a kilencvenes évek második felében bekövetkezett államközpontú, etatista rendszerről való áttérés a biztosítási alapú rendszerre, melyet az alkalmazottak hozzájárulásaiból finanszíroznak.

Az *egészségbiztosítási rendszert* Romániában a 95/2006-os törvény szabályozza, és a betegellátást az Egységes Nemzeti Egészségbiztosítási Alap fedezi a biztosított személyek számára. A közegészség olyan területeit érinti, mint például a megelőzés, az egészségi állapot monitorizálása, egészségnevelés és menedzsment, valamint a környezet hatása az egészségre. A 221. szakasz értelmében a következő kategóriákba sorolt személyek bírnak kedvezményezett biztosított státussal:

- akik fizetik az egészségügyi alaphoz való hozzájárulást;
- akik nem fizetik, és a következő csoportokba tartoznak:
  - gyermekek 18. életévükig vagy tanulmányaikat folytató fiatalok 26 éves korig;
  - jövedelem nélküli fiatalok 26. életévükig;
  - biztosított személy családtagjai, ha nincs jövedelmük;
  - volt politikai elítéltek;
  - fogyatékos személyek, terhes nők, akik nem dolgoznak;
  - munkabalesetet szenvedett egészségügyi szabadságon lévő alkalmazottak;
  - börtönbüntetést vagy szabadságvesztést töltő személyek;
  - munkanélküli segélyben részesülő egyének;
  - nyugdíjasok;
  - egyéb kategóriák.

Ezen személyeknek jogukban áll a 227. szakasz értelmében egy alapellátási csomagban részesülni, melynek konkrét tartalmára a 231. és következő szakaszok utalnak. A nem biztosított személyek csak sürgősségi ellátásban részesülhetnek (220. szakasz).

Amennyiben egy nem biztosított személy igénybe szeretné venni az állami egészségügyi szolgáltatásokat, 5 évre visszamenőleg ki kell fizetnie a minimálbér függvényében meghatározandó hozzájárulást a 259. szakasz 7. pontja alapján.

Negatívum, hogy a biztosítási rendszert szabályozó 95/2006 egészségügyi reformra vonatkozó törvény nehezen átte-

kinthető, egyrészt a több száz oldalas terjedelemnek, másrészt a megjelenése óta történt számos módosítás miatt és olyan strukturális hiányosságai vannak, mint például a hátrányos helyzetű csoportoknak az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférése.¹⁹

A konkrét *egészségjogok a páciensek jogaira vonatkozó 46/2003-as törvényben* fogalmazódnak meg. Az egészségellátás azon a lehető legmagasabb szinten kell hogy megvalósuljon, amelyet a társadalom erőforrásai lehetővé tesznek. Ezen jogok a következő kategóriákba sorolhatók (összefüggő jogok):

1. Az *orvosi információhoz való jog* magába foglalja az orvosi szolgáltatások ismeretét, valamint a szolgáltató személy vagy intézmény kilétét, ugyanakkor a saját egészségi állapot ismeretét, a kezelési lehetőségeket, a kockázatokat, a diagnózist és a prognózist. A páciens kérheti, hogy többé ne informálják őt személyesen, és megnevezhet egy személyt önmaga helyett. A rokonokat és barátokat viszont csak a páciens beleegyezésével lehet informálni. Ha nincs megelégedve az orvos szakértelmével vagy akár hozzáállásával, akkor kérhet egy másik szakvéleményt is. A törvény 11. szakasza tömör fogalmazásából adódóan nem tér ki külön arra, hogy ingyenes-e a második szakvélemény, viszont értelmezésünk szerint igen, mivel az orvosi információhoz való alapvető jog gyakorlásának egyik megnyilvánulási formája, sőt ellenkező esetben a rendelkezés értelmét veszítené, mivel a magánklinikák fizetett szolgáltatásait bárki korlátozások nélkül igénybe veheti.

2. A páciens *önrendelkezési joga* azt jelenti, hogy az illető személy eldöntheti, aláveti-e magát az orvosok által szükségesnek vélt kezelésnek. Amennyiben ezt saját felelősségére visszautasítja, ezt írásban kell adnia és tájékoztatni kell őt döntése következményeiről. Sürgősségi esetekben eltekintenek a beleegyezés hiányától. Amennyiben a páciens nem képes kifejezni saját álláspontját, helyette törvényes képviselője élhet a beteg önrendelkezési jogával, viszont a döntésbe a páciens is be kell vonni, amilyen mértékben csak lehetséges. A törvényes képviselő általi visszaélési lehetőségek elkerülése érdekében, amennyiben az orvosi személyzet úgy véli, hogy az adott döntés nincs a

páciens érdekében, egy 2 vagy 3 tagú orvosi döntőbizottsághoz fordulhat. A biológiai minták begyűjtéséhez, tárolásához és használatához, orvosi kísérletekhez vagy az oktatásban való részvételhez szükséges a páciens beleegyezése, sőt tudományos kísérletekhez nem vonhatók be olyan személyek, akik nem képesek személyesen vagy a törvényes képviselőjükön keresztül ehhez hozzájárulni.

Ugyanakkor tilos bármilyen orvosi intézményben a páciens filmen való rögzítése, kivéve ha ez a diagnózishoz, kezeléshez vagy az orvosi műhiba gyanújának elhárításához szükséges.

3. Az *orvosi információk bizalmas kezeléséhez való jog* azt jelenti, hogy a páciens állapotára, kezelésére és személyes adataira vonatkozó információk kiszivárogtatása a páciens halála után is tilos. Kivétel persze, ha a páciens hozzájárulását adja, vagy más akkreditált és a páciens kezelésében szerepet játszó orvosi intézmények jutnak hozzá. Ezen adatokhoz a páciensnek hozzáférési joga van.

4. A 46/2003-as törvény külön kitér a *nők jogaira az utódnemzés területén*. Amennyiben a terhesség vagy a szülés az anya életére nézve kockázati tényező, élete elsőbbséget élvez a magzatával vagy újszülött gyermekével szemben. Ugyanakkor a nők szabadon eldönthetik, hogy vállalnak-e vagy sem gyermeket, és bármely páciensnek jogában áll, hogy a kockázatmentes és hatékony családtervezési módszerekkel éljen.

5. Az *egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés joga* magában foglalja a páciens azon jogát, hogy mindaddig ellátásban részesüljön, amíg állapota javul, vagy meggyógyul. Orvosi beavatkozás csak a megfelelő felszerelés és képzett személyzet jelenlétében lehetséges, a sürgős eseteket kivéve. A halálos betegségben szenvedő egyéneknek is jogában áll ellátásban részesülni, hogy méltóságban halhassanak meg. Amennyiben a páciensek között szelektálni kell, mert mindenkire nem jut erőforrás, akkor a szelekciónak az egészségügyi minisztérium által kidolgozott orvosi kritériumok alapján kell történnie. Nem utolsósorban a páciensnek joga van ahhoz, hogy családja és barátai lelki és anyagi támogatásban részesítsék a kezelés teljes időtartama alatt. Éppen ezért kezelését lehetőleg a családjához legközelebbi helyen kell megszervezni.

A beutalt páciensnek joga van kórházon kívüli orvosok szolgáltatásait is igénybe venni.

A 34. és következő szakaszokban foglalt rendelkezés szerint a páciensre nem szabad nyomást gyakorolni, hogy a törvényes fizetési módokon kívül juttalmazza a személyzetet vagy orvosokat, ellenben felajánlhat nekik kiegészítő juttatásokat vagy adományokat.

Ezen jogok megsértése az orvosi személyzet részéről fegyelmi, szabálysértési vagy büntetőjogi felelősséget von maga után a törvény 37. szakasza alapján. Véleményünk szerint, mivel a vizsgált törvény egyetlen konkrét szankciót (pl. pénzbírság, felfüggesztés stb.) sem irányoz elő, gyakorlatba ültetése a visszatartó erő hiányában nem lehet eléggé hatékony. Ugyanakkor kiegészítenénk, hogy az egészségjogokat megsértő személyt akár polgárjogi felelősség alá is lehetne vonni, amennyiben bizonyítható a páciens által elszenvedett erkölcsi vagy anyagi kár léte és mértéke, valamint a jogsértés közötti ok-okozati viszony. Ugyanakkor hiányoljuk a törvényes megfogalmazásban, hogy csak az orvosi személyzetre vonatkozik, holott bármilyen személy (pl. hozzátartozó, törvényes képviselő) is megsértheti esetenként a fenti jogokat.

A szakirodalom szerint ez a törvény nem eléggé közismert, s népszerűsítése az egészségügyi minisztérium feladata volna.²⁰ Ezzel szemben könnyen olvasható, viszonylag egyértelmű és rövid terjedelmű.

A gyermek különleges helyzete

■ Az egészségügyi ellátás felhasználói gyakran kiskorúak, gyermekek, ami jellegzetes problémákat hoz felszínre, elsősorban a korlátozott döntőképeségük miatt. Az ENSZ Gyermekjogi Egyezményének²¹ (1989) 24. szakasza kimondja, hogy a gyermekeknek a lehető legmagasabb egészségi standardot kell biztosítani és hozzáférést az orvosi ellátáshoz. A Gyermekjogi Egyezményben foglaltaknak teljesen megfelel a 272/2004-es román törvény a gyermekek jogaira vonatkozóan.²²

Visszatérve a gyermekek korlátozott döntő- és ítélőképességére, felmerül az a kérdés, hogy milyen mértékben gyakorolhatja a gyermek az önrendelkezés jogát, vagyis megválaszthatja-e például a kezelés módját. Egyértelmű választ azonban

nem kapunk a Gyermekjogi Egyezményből sem, noha a 12. szakasz értelmében a gyermek fejlettsége függvényében bármilyen őt érintő problémában véleményt nyilváníthat, amit figyelembe kell venni. Romániában a 272/2004-es törvény 23. szakasza előírja a gyermek szabad véleménynyilvánítási jogát, mely magába foglalja az információkhoz való hozzájutást, jólétének, testi és lelki egészségének elősegítését, ugyanakkor beleszólást is az őt érintő egészségügyi problémákba. Ezen jog biztosítása a szülők vagy egyéb személyek feladata, akik a gyermek gondozását és nevelését biztosítják, beleértve az orvosokat, asszisztenseket is. Ezen joggal a gyermek kora és érettségének függvényében élhet.

Az előbb felvetett kérdés újabb kérdést szül, ugyanis továbbra sem világos, hogy mit értünk megfelelő érettségi szinten, hány éves kortól élhet a gyermek az önrendelkezés jogával?

Két modell is felmerült a szakirodalomban a kérdés megválaszolására:

Az első a teljes önrendelkezés elmélete, mely szerint bármilyen gyermek, akár kétéves kor alatt is, képes megérteni és felfogni a betegségét, amelyben szenved, ha megfelelő módon kommunikálnak vele. Ezáltal engedékenyebb és együttműködőbb lesz. Ez egy olyan latens képesség, amely nem mutatható ki azon gyermekeknél, akik szokványos életmódot folytatnak, vagyis a többségnél, viszont a különleges, nehéz helyzetbe került beteg gyermek képes kifejezni, hogy egyetért vagy ellenkezik egy adott döntéssel, kezeléssel.²³

A második elmélet a korlátozott önrendelkezési jogot tartja elfogadhatónak, mely szerint a szülőknek segítenie kell a gyermek döntéseit, aktívan támogatva, hogy ezáltal megtanítsák a döntéshozásra, és önálló felnőtté válhasson. Ha azonban nincs egyetértés, a szülőknek kell meghozniuk a végső döntést. A kulcsfogalom a család és annak szerepe a gyermek életében, tehát nem az orvosok vagy szakemberek kell meghatározó szerepet vállaljanak a gyermeket érintő döntések meghozásában.²⁴

Véleményünk szerint sem kell a gyermekek önrendelkezésére mint abszolút jogra tekinteni, ugyanakkor fontos, hogy a gyermeket és családját megfelelő információval lássuk el, mindehhez az orvos szakszerű tanácsokat adjon, sőt szükség

esetén kívülálló személyek bevonását szorgalmazza. Állami hatóságok bevonása az utolsó lehetőség kell hogy legyen, olyan esetekben, amikor a szülők gondatlanok.

Konkrétan mit értünk Romániában a gyermekek egészségjogain? Nyilván ugyanazon jogokat, mint a felnőttek esetében, viszont korlátozott önrendelkezéssel és a 272/2004-es törvény értelmében a következő pontosításokkal (43–46. szakasz):

A gyermeknek joga van a lehető legmagasabb egészségügyi standard eléréséhez, melyet az állam biztosít az egészségbiztosítási alaptól és az állami költségvetésből. Mindez magába foglalja a gyermekhalandóság csökkentését, a megbetegedések és alultápláltság megelőzését, a szülők és gyermek megfelelő tájékoztatását. Sőt a születendő gyermek érdekében a terhes nők egészségügyi ellátását is biztosítani kell, függetlenül attól, hogy az alany rendelkezik-e társadalombiztosítással. Az állami gondoskodás mellett a szülők kötelessége, hogy megelőzzék azon helyzeteket, melyek a gyermek életét és egészségését fejlődését veszélyeztetnék.

Következtetések

■ A 20. század második felétől az ENSZ kialakulásával megkezdődött az egészségjogok nemzetközi kodifikációja. E folyamat dinamikusan fejlődik, és meghatározó része az államok kormányai mindenkori egészségpolitikájának. Célja, hogy az egészségügyi ellátást fejlessze és hozzáférhetővé tegye az egyének és a társadalom egészségi állapota színvonalának növelése érdekében.

Megfigyelhettük, hogy az egészségmegőrzésre vonatkozó nemzetközi elvek hogyan épültek bele az államok – a mi esetünkben Románia - belső jogrendszerébe. Viszont önmagukban a pusztán ki nyilatkoztatott jogok semmit sem érnek, ha nem alkalmazzák őket a gyakorlatban, ami viszont már az illető állam feladata.

Ugyanakkor ezen jogok összefüggésnek egymással,²⁵ mint például a táplálkozáshoz való jog, az élethez való jog, az egészséges környezethez való jog stb., melyek nélkül az egészséghez való jog értelmét veszítené.

Románia, noha elfogadta a nemzetközi és az európai uniós elveket, és megvalósította a jogharmonizációt, egészségügyi rendszere magán viseli az átmenti időszak bizonytalanságait, helyenként belső ellentmondásait. Probléma az is, hogy az adott gazdasági helyzet negatívan befolyásolja az erőforrásokat és ezáltal a rászoruló személyek lehetőségeit is. Ilyen például a csak bizonyos kezelésekre és támogatott gyógyszerekre vonatkozó egészségbiztosítási alapcsomag, a gyengén felszerelt kórházak vagy akár ellátás szempontjából nem egyenletes földrajzi lefedettség. Nehézséget jelenthet a szabályozások nehezen áttekinthető rendszere, valamint a népesség alulinformáltsága. Az egészségügyi ellátás jogi kereteire vonatkozó jelen írás célja enyhíteni ez utóbbi hiányosságot.

Törvények, dokumentumok

■ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf, hozzáférés 2011. 08. 29.

Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről 1950 http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/01BD2C9F-96C5-4AC7-A4F6-389A89ACEE24/0/HUN_CONV.pdf, hozzáférés 2011. 08. 29. Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya (1945) <http://www.menszt.hu/layout/set/print/content/view/full/186>, hozzáférés 2011.08.29-én.

ENSZ Gyermekjogi Egyezmény (1989) <http://www.unicef.hu/gyermekjog-egyezmeny.jsp>, hozzáférés 2011. 08. 29.

Európai Unió Alapjogi Chartája (2000) <http://eur-lex.europa.eu/hu/treaties/dat/32007X1214/htm/C2007303HU.0100101.htm>, hozzáférés 2011. 08. 29.

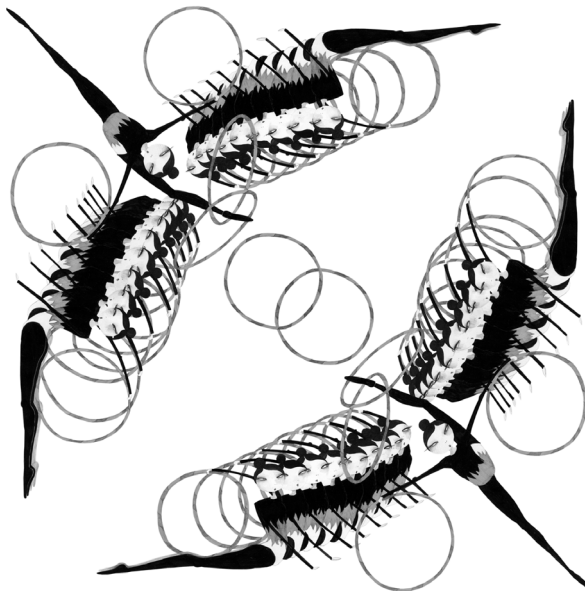
Románia Alkotmánya (1991) <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=339>, hozzáférés 2011. 08. 29.

46/2003-as számú, a páciensek jogaira vonatkozó törvény http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.frame.

95/2006-os számú, az egészségügyi reformra vonatkozó törvény http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.frame.

272/2004-es számú, a gyermekek jogaira vonatkozó törvény http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.frame.

1. <http://apps.who.int/ghodata/?vid=16500&theme=country>, hozzáférés 2011.08.29.
2. Wendy Austin: Using the Human Rights Paradigm in Health Ethics: The Problems and the Possibilities. *Nursing Ethics* 2001. 12. 5-18.
3. Richard M. Titmuss: Social Policy. In: Brian Abel-Smith – Kay Titmuss (eds.): George Allen & Unwin Publishers Ltd., London, 1974.
4. <http://www.who.int/about/en/> hozzáférés 2011.08.29.
5. John Tobin: Beyond the Supermarket Shelf: Using a Rights Based Approach to Address Children's Health Needs. *International Journal of Children's Rights* 2006. 14. 275-306.
6. <http://www.menszt.hu/layout/set/print/content/view/full/186>, hozzáférés 2009.08.29-én.
7. <http://www.un.org/en/members/index.shtml> hozzáférés 2011.08.29.
8. <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Introduction.aspx>, hozzáférés 2011.08.29.
9. http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf, hozzáférés 2011.08.29.
10. http://www.echr.coe.int/NR/rdononlyres/01BD2C9F-96C5-4AC7-A4F6-389A89ACEE24/0/HUN_CONV.pdf, hozzáférés 2011.08.29.
11. http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/drepturi_ce.php, hozzáférés 2011.08.26.
12. <http://www.who.hu/>, hozzáférés 2011.08.29.
13. <http://www.who.hu/index.php?name=tevekenyseg>, hozzáférés 2011.06.05.
14. http://europa.eu/lisbon_treaty/glance/index_hu.htm, hozzáférés 2011.09.01.
15. Szalayné Sándor Erzsébet: Az Európai Unió közjogi alapjai I., Dialóg Campus Kiadó, Bp-Pécs, 2003.
16. <http://eur-lex.europa.eu/hu/treaties/dat/32007X1214/htm/C2007303HU.01000101.htm>, hozzáférés 2011.08.29.
17. Szalayné Sándor Erzsébet: i. m.
18. http://ec.europa.eu/health-eu/health_in_the_eu/programmes/index_hu.htm, hozzáférés 2011. 09. 01.
19. Anda Ioana Curta: Politici de sănătate în noile state membre ale Uniunii Europene. *Cazul României*. Presa Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2008.
20. Octavian Popescu: Dreptul la sănătate. Probleme globale. Institutul Român pentru Drepturile Omului, Buc., 2009.
21. <http://www.unicef.hu/gyermekjog-egyezmeny.jsp>, hozzáférés 2011.08.29.
22. Emese Florian: Protecția drepturilor copilului. C.H. Beck, Buk., 2007.
23. Priscilla Alderson: *New Handbook of Children's Rights - Chapter 8: Young children's health care rights and consent*. Routledge, 2001. 155–167.
24. Lainie R. Friedman: Health care decisionmaking by children is it in their best interest? *Hastings Center Report* 1997. 6. 41-45.
25. Shanti Raman – Susan Woolfenden – Katrina Williams – Karen Zwi: Human rights and child health. *Journal of Paediatrics & Child Health* 2007. 43/9. 581-586.

ZSIGMOND ADÉL

A FINCHER-BRAND

Mátyás Győző: *A látszat birodalma.*
David Fincher mozija

■ Az idei év utolsó „mozgó könyvéül” egy olyan kötetet választottam, amely ugyan két éve jelent meg, de arról a David Fincherről szól, akinek, ha nem tévedek, az idei év végén, karácsony környékén mutatják be legújabb, *A tetovált lány* című filmjét. Mátyás Győző könyve, *A látszat birodalma* Fincher előző filmjeit tárgyalja, leszámítva természetesen *A közönségi hálót*, amely már a könyv megjelenése után került a mozikba.

Mátyás az *Alien*³-tól a *Benjamin Button különös életéig* tekinti át a fincheri életművet a posztmodern esztétika különféle hívószavai mentén. A szerző ebben a könyvben felvállaltan a Fincher-rajongó és a teoretikus hangján (egyszerre) szólal meg, illetve e kettőt ötvözi. Helyenként származik is ebből némi – egyébként Fincher hőseinél tapasztalható – hasadtság, előfordul ugyanis, hogy ha tudományosan meggyőző szeretne lenni, akkor Mátyás többes szám első személyt használ, ha meg épp a lazább rajongói én szólal meg, akkor egyes szám első személyben beszél. Nem kevésbé lényeges kérdés ennek kapcsán az is, hogy mit kap a könyvtől egy átlag Fincher-rajongó, és mit a profi filmszakértő. Előbbi minden bizonnyal átugorja majd az elméleti passzusokat, utóbbi viszont... hát nem tudom, mire vágyhat, de talán nem feltétlenül egy kronologikus sorrendben felvontatott elemzéssorozatra, hanem mondjuk egy komplexebb, tematikusabb elrendezésű értelmezésre, amivel meg lehetne spórolni a néhol hosszásra nyúló cselekménymesélést – a *Játsz/ma* elemzése esetén ez különösen terjedősre sikerült, s úgy tűnik, ezt a szerző is érzékelte, mégsem tudta elkerülni („többszörri nekirugaszkodás után sem tudtam elkerülni a

félig-meddig cselekményfelmondó analízist” – 82.).

A klasszikus kronologikus megközelítés módnak viszont előnye is lehet – kirajzol ugyanis egy ívet a rendezői életműben, amelyben így talán egyszerűbb (fokozatosan) kiugratni a filmek egymásutániságából adódó fincheri esztétika kibontakozását. Másfelől viszont – nem tudom, hogy feltétlenül ennek a megközelítésnek köszönhetően-e – Mátyás túl sok részletet árul el a filmek sztorijából, ami a thrillerek (mint pl. a *Játsz/ma* vagy a *Pánikszoba*) esetén nem túl szerencsés, hisz lelövi a poént azok számára, akik még nem látták az adott filmet. Bizonyos részletek említése nélkül viszont szinte lehetetlen értelmezni ezeket. Szóval akad Fincherrel épp elég probléma, hiszen minden értelmezői szempontnak lehetetlen megfelelni.

Mátyás Győző könyve mindezekkel a dilemmákkal együtt is korrekt és izgalmas vállalkozás, amelyet jó néhány aha-élménnyel gazdagodva csuktam be. Talán a kedvencem ezek közül az a meglátás, hogy Tyler Durden harcosok klubjabeli beszéde Allen Ginsberg *Üvöltés* című prózaversére hajaz. Mert tényleg! S ha már az allúzióknál tartunk, figyelemre méltónak tartom Mátyás könyvében, hogy nem használja ezeket túl, nem épít föl egy túlbujánzó intertextuális hálót a filmek köré (pedig nagy a kísértés, különösen az *Alien*³ kapcsán, amely a szerző meglátása szerint „kellően üres» ahhoz, hogy sokféle legitím jelentéssel fel lehessen tölteni” – 21.) – csupa olyan párhuzamot, utalást boncolgat, amely kellőképpen megalapozott a filmek jobb, komplexebb értésében.

A könyv elemzései a Mátyás Győző nevű kritikus fantomképét is finoman körberajzolják, rögtön az elején kiderül

például az, hogy az *Alien*³ „nem az a film, amely a magamfajta nézőt és »konzervatív« kritikust Fincher-rajon-góvá tenné”. (13.) Nem tudom, mit jelent ez esetben az, hogy *konzervatív kritikus*, ráadásul idézőjelbe téve (olyan, aki nem szereti az *Alien*³-jellegű filmeket? Na és az mit jelent, hogy *Alien*³-jellegű film?), mindenestre a szerző – bevallása szerint – csak később, más Fincher-filmek után látta a rendező első nagyjátékfilmjét, és ezt szerencsének is tartja, hiszen valószínűleg nem lett volna Fincher-rajongó, ha ezzel a filmmel kezd – írja. Akkor viszont ismételen nem értem, hogy miért a kronologikus sorrend, ha az *Alien*³-at nem tartja eléggé meggyőzőnek ahhoz, hogy a nézők (és a Mátyás könyvét olvasók!) megszeressék Finchert. A filmmel szembeni ódzkodás ellenére azért a szerző korrektül végigvezeti az *Alien*³-értelmezést, lefutva ezzel a kötelező kört, hogy aztán a számára izgalmasabb és esztétikailag értékesebb filmekre térhessen át. Azt viszont már ezzel a filmmel kapcsolatban is kiemeli, mintegy a többi Fincher-film ismeretében, hogy jellegzetesen fincheri alkotásról van szó a film atmoszférája, hangulata és képeinek dinamikája szempontjából.

Egyébként ennek, azaz Fincher vizuális megoldásainak külön fejezetet szentel a szerző, igaz, elég rövidkét, és nem teljesen világos, hogy a kötetben miért pont oda helyezi el, ahova – a *Pánikszoba* és a *Zodiákus* elemzése közé. Ha már kronológia, akkor ennek a kis fejezetnek talán a végén lett volna jó helye.

Mátyás kritikusai énje – mint arról már volt szó – működésbe hozza a legaktuálisabb és ugyanakkor a legtöbbet hivatkozott posztmodern elmélészek szövegeit Ihab Hassantól Roland Barthes-on és Linda Hutcheon-ön keresztül akár Lacanig, s mindezek bevonása legtöbbször észrevétlenül simul az értelmezés gondolatmenetébe és nyelvébe, talán egyetlen helyen érezni igazán, hogy az elméleti szöveg már egyszerűen nyelve miatt is nagyon elüt Mátyás szövegétől, és ez a Lacan-féle gondolatok felhasználása a *Harcosok klubja* kapcsán. A *Játsz/ma* értelmezésében viszont tudatosan mond le az amúgy is túl messzire vivő mély-pszichoanalitikai iskolák apa-fiú kapcsolatát boncolgató meglátásairól.

Az előbbi film (a *Harcosok klubja*) elemzése számomra a legizgalmasabb a

kötetben (talán mert ezzel a filmmel kapcsolatban jómagam is elfogult vagyok), a szövegben viszont meglepetésemre felmerül egy igen súlyos és zavarba ejtő mulasztás: a fejezet ugyanis úgy tesz, mintha nem tudna arról, hogy a film Chuck Palahniuk könyve alapján készült. Ez a nyilvánvaló tény sajnálatos módon említés szintjén sem szerepel, mint ahogyan egyébként a későbbiekben az sem, hogy a *Benjamin Button különös életét* viszont F. S. Fitzgerald novellája nyomán forgatták. Persze nem feltétlenül szükséges az összehasonlító elemzés, de mivel a könyv előszeretettel beszél Fincher vizuális bravúrainról, az irodalmi szövegekhez képest történő elmozdulások vagy éppenséggel az azokban rejlő vizuális lehetőségek filmbeli kiaknázásának szempontjából termékeny lett volna néhány efféle szempontot is figyelembe venni.

Az egyes filmelemzéseket egy átfogóbb eszmeifuttatás zárja arról, hogy miért tartja a szerző Finchert posztmodern rendezőnek. Itt emeli ki a rendező tömegkultúrához való sajátos viszonyát annak kapcsán, hogy miközben Fincher videoklipeket és reklámszpotokat készít a popzene és különféle árucikkek fogyasztói számára, a másik oldalon, filmjeiben igen erőteljes bírálóban részesíti a fogyasztói társadalmat (lásd pl. a *Narrátor IKEA-mániáját* a *Harcosok klubjában*). Kevésbé ellentmondásos a dolog viszont, ha David Fincher nevét is márkanevként azonosítjuk, „amelynek égíse alatt a személyiség autonómiájának mély válságba jutásáról készülnek filmek” (204.) – írja Mátyás. És valóban, a Fincher-brand legszembetűnőbb jellemvonása a szubjektum értelmezhetőségének problematikusága volna, öltön az formát akár skizofrén örültnben (*Hetedik*), akár Doppelgängerben (*Harcosok klubja*) vagy éppen egy hétköznapiabb bomlott elméjű figurában (*A Zodiákus*).

Mátyás Győző könyve a Fincher márkanévet az igényes tömegkultúra és a művészet határmezsgyéjén kialakult filmkészítésben helyezi el (igen, értekezik a két fogalom szétválaszthatóságának/együvé tartozásának problémájáról is), amely egyszerre dob piacra izgalmas és ugyanakkor esztétikai szempontból is minőségi „darabokat”. A következő Fincher-termék ismét egy regény alapján készülő munka lesz, a várakozást kitöltendő addig is itt van nekünk Mátyás könyve.

A TULÉLÉS SZÍNHÁZA

Színház és diktatúra a 20. században

■ A színház ereje és ebből fakadó „hatalma” már unalomig emlegetett közhely, de mint minden közhely, elemi igazság rejtőzik benne, amely teljességgel csak akkor érthető, ha kiszabadul bilincseiből, részleteire bomlik, és ezáltal új jelentést kap. A *Színház és diktatúra a 20. században* című kötet egyebek mellett ezt célozza meg, amikor szinte a teljes Európát és Észak-Amerikát teszi vizsgálat tárgyává, szempontjával az említett korszak totalitárius rendszereit választva.

Semmilyen diktatúra nem tűrhet meg maga mellett olyan elementáris erővel operáló művészetet, mint a színház, ezért magától értetődően mindenik tekintélyuralmi rendszer nagy figyelmet szentel neki, és a legkülönfélébb módszerekkel próbálja kordában tartani, illetőleg a maga hasznára fordítani. Felismeri az erejét és a hatalmát, de mégsem tudja érvényesen a magáévá tenni, hiszen a színház hatása éppen abban áll, hogy az alkotói szabadság következtében magát egyedül a művészet törvényének alávetve képes a legkülönfélébben, releváns módon hatni a nézőire.

A Lengyel György szerkesztette színháztörténeti jelentőségű kötet a fentebb részletezett hatást követi végig olyan időszakokban és terekben, ahol a kortárs művészetelmélet és társadalomszemlélet kibontakozását jelentős módon lehetetleníti az adott országok hatalmi rendszere. Az identitásukat egyre sürgetőbben kutató alkotók pontosan ebben a paradox létállapotban artikulálódnak, illetve buknak el: a színház alapvetően a túlélés, az emberi mivolt megőrzésének a tere. A 20. század színháza nagy általánosságban háromirányú: a hatalom művészetellenességével megalkuvó, kiegyező vagy annak ellenálló. Ez utóbbi termeli a század legjelentősebb előadásait (nagyrészt ezeknek köszönhető, hogy ma létezik kortárs színháztudás), és hordozza a legtragikusabb életutakat és művészi pályákat is.

A kötet tanulmányai szerkezetük szerint kétféle tendenciát mutatnak. Az egyik az adott ország vizsgált időszakában a hatalom mozgását követi nyomon a színházak tekintetében: tehát a cenzúra működését és fejlődési folyamatát. Ennek a működésnek a milyenségét lényegében az időnként elcsendesedő, máskor pedig annál erőteljesebben oppozicionáló színházi tevékenység határozta meg. Ennek a szempontnak a mentén íródik az Észak-Amerikát bemutató tanulmány (Lengyel György: *Kísértet járja be – Amerikát. Az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottság / Az amerikai színház és film*), amely már csak azért is figyelemre méltó, mert olyan részletgazdag jegyzetekkel rendelkezik, amelyek segítségével pontosan és érthetően kirajzolódik a történelmi háttér. Kiegészítő információkhoz és izgalmas melléktörténetekhez is hozzájutunk, ez pedig új dimenziókat nyit, és ösztönzi az olvasót, hogy a fejezet elolvasása után is tovább keresgéljen a témában. A 21. század interneten tallózó felhasználó generációjához idomított forma ez, amely lehetővé teszi a „linkelés” által az elkalandozást, a kitérőket, ami a pozitívista történelemszemlélet helyett egy – még fejleszthető, bővíthető – keresztmetszetet vázol fel, amolyan beta-történelmet. A témát meglehetősen kimerítő tanulmány rengeteg izgalmas részletet, sztorit vonultat fel, ami miatt igazságszolgálatnak is elvismányos fejezet ez. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a szerző és témája közötti térbeli és kulturális távolság teret ad a frappáns, akár humoros fogalmazásmódnak, az önsajnálat helyett pedig az együttérzésnek.

A szerzői magatartást és eltartást illetően azok a szerencsésebb írások, ahol a szerző szenvtelenül és szabadon tud az adott korról gondolkodni. A kötet második epilógusának bevezetőjében (Radnóti Zsuzsa: *A hetvenes-nyolcvanas évtized*) a szerző Imre Zoltánt idézi, aki a „fiatalabb

tudósgeneráció gondolkodásmódjával szigorúbban értékeli a Kádár-kor kulturális, színházi évtizedeit, mint azok, akik benne éltek. Ő – úgy tűnik – több konfrontációt és kevesebb kompromisszumot várt volna el a korszak szereplőitől.” Majd megfogalmazza, hogy igenis létezett szembeszegülés, ha nem is „egységes”, „látványos” formában. A tanulmány retorikája azonban azt igazolja, hogy a szerző – valószínűleg a fokozott személyes érintettség miatt – nem meri Imre Zoltánhoz hasonlóan kellő szigorral és eltartással értékelni a kort, ez a kegyetlen szembenézés és el(vagy le-)számolás azonban elengedhetetlen a továbblépéshez és fejlődéshez.

A másik tendencia a kor jelentős alkotót vizsgálja, és többnyire egyes gócpontokra fókuszálva mutatja be a hatalom színházhoz való viszonyát, vagyis a cenzúra működését. Erre kiváló példa Kiss Ilona *Tenyér és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953* című tanulmánya: az áttekinthető történelmi bevezetőt és előzetes, többnyire számszerű összefoglalót követően a szerző behatóan vizsgálja a kor legfontosabb színházi megnyilvánulásait. A Művész Színház és a mester, Sztanyiszlavszkij munkássága, illetve az örökmozgó Mejerhold kerül reflektorfénybe: a szelektálás itt magától értetődő, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy például 1940-ben Oroszország 980 színházat működtetett. A hihetetlen mennyiségből a legreprezentatívabbak kerülnek bemutatásra, de ez elegendő ahhoz, hogy megértsük a szovjet hatalom ideológiai nyomásának a művészetre gyakorolt hatását. A szerző elsősorban az alkotók gondolkodásmódját vizsgálja, és ennek a hatalommal való összecsapásában mutatja be a rezsím ellentmondásosságát, így lehetőséget teremt arra, hogy a kor problémáit és történéseit szerves módon értsük meg.

A Kiss Ilona-féle megközelítéshez kapcsolódhat a tanulmánykötet egy másik vívmánya, az újszerű történelemkezelés. Azok a legizgalmasabb szövegek, amelyek felhagynak a nagy objektív narratívákkal és az exkluzív linearitással, és a történelmet részleteiben, az egyéni sorsok vizsgálatán keresztül, vagyis mikrotörténeti megközelítésben vázolják fel. Ilyen revelatív olvasmány például Lakos Anna *A francia színház a német megszállás alatt* című tanulmánya. A szerző – mondatokba szedett adatbázis és sta-

tisztikai lajstrom helyett – emberi történeteken, filmekben, sztorikon keresztül mutatja be az adott korszakot, anélkül hogy makulátlan összképre törekedne. Az életszerű epizódok izgalmassá és könnyeddé teszik az olvasást, ráadásul a szerző rendszeresen köti az egyes történeteket a jelenhez is, ezzel aktivizálja és érdekeltté teszi az olvasót. Végeredményben színházi fogás ez, amellyel azonnal megnyeri magának a publikumát, mert a történelem közvetlen szereplőjévé avasztatja az olvasót. A gesztus magától értetődő kellene hogy legyen, hiszen ennek a történelmi kornak egyenes leszármazottjai, örökösei vagyunk, amit ékesen bizonyít már az is, hogy ez a történelem ma még sokak számára valamikor igenis jelen volt; személyes tapasztalatait vonja be írásába például Kötő József.

A kötetben az egyértelmű választások mellett olyan országok is helyet kapnak, amelyek első hallásra talán nem tűnnek a diktatúra vagy színház szempontjából jelentősnek. Így például a skandináv színházi játék vagy a zsenge színházi kultúrával rendelkező észt, lett, litván színházak is nagyító alá kerülnek – természetesen csak így lehet teljes a szemle. A színház egy adott országban gyakorolt hatásával és fontosságával arányosan váltakozik a tanulmányok részletessége-hosszúsága, kivételt képez a magyar színház, amely értelemszerűen sokkal nagyobb teret kap. Külön fejezet szolgál a romániai helyzet elemzésére: Kötő József *Politikum és esztétikum. Színház a totalitarizmus márkában (1945–1989)* című írása megkísérli mind a román, mind pedig a magyar helyzetet maradéktalanul feltérképezni, de – ami minket illet – talán szerencsésebb lett volna a dolgot a másik feléről is megvilágítani, hogy hangsúlyosabban és a plurális megközelítésből adódóan hitelesebben kibontakozhasson mindkét nemzetiség művészete. A tükröződés egyébként izgalmas párbeszédet nyit a szövegek között: az ideológiák megjelenési formái, a színházi irányzatok és színházi stílusok különféle értelmezése és applikációja színes hálót képez, és az elnagyoló általánosítás helyett részletgazdag képet fest az akkori Európáról.

A 20. század totalitárius rendszereitől lázas kontinens lényegében több világháborút, forradalmat, változást ért meg, sorban követik egymást a hatalomváltások, ideológiai pálfordulások. A lát-

szólagos politikai „dinamizmus” ellenére azonban az mondható el, hogy az egymással szöges ellentétben levő, a másikat gyökerestől felszámolni vágyó diktatúrák valójában nem sokban különböztek egymástól. Ennek a paradoxonnak remek ellenpólusa az alkotó művész, így a színházi ember is, aki semelyik totalitárius rendszernek nem tetszik és nem kell. És pont ez érvényesíti létezését: az abszurd, már-már groteszk hatalmi játzmakkal és hazug „színhátékokkal” szemben állva mond igazat, és teremt életet, teret az érvényes emberi létezésnek a

színpadon, a tudat félelmetes és felszámolhatatlan szabadsága pedig erőt és hatalmat ad, ami végül legyűri a zsarnokoskodó diktatúrát.

A történet vége természetesen nem ilyen ragyogó happy-end, gondoljunk csak a jelenlegi, a „rabigái alól felszabadított színház” helyzetére akár Erdélyben, de most főként Magyarországon. Írjuk a folytatást, ami most kísértetiesen emlékeztet a magunk mögött hagyott, „régmúlt” 20. századi történelemre.

Adorjáni Panna

A NEMZETI TÖRTÉNELEM MINT POLITIKAI NYELV

**Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat.*
*A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban***

■ *Az antalli pillanat* a nemzeti történelemre alapozó politikai diskurzusok szerepét vizsgálja a rendszerváltozás utáni új magyar köztársaság politikai berendezkedésének kialakításában. Az 1989–1993 közötti politikai vitákban a történelemhez, a kommunista múltához, illetve az azt megelőző politikai és tulajdonviszonyokhoz, illetve jogrendhez való viszony több politikai szereplő számára is kulcsfontosságú kérdés volt. A történelemre való hivatkozás, illetve a történelemből merített érvkészlet nagy szerephez jutott nemcsak a köztársasági elnöki tisztség létrehozásáról, a reprivatizációról, a magyar köztársaság címeréről vagy az önkormányzati rendszerről folytatott vitákban, hanem a rendszerváltás, a dualizmus vagy a Horthy-kor politikailag oly fontos értékelésében, sőt a politikai szereplők önmeghatározásában is.

A könyvet már a címe is látványosan a politikai nyelvek kutatásának ún. nyelvi-kontextualista irányzatához köti. J. G. A. Pocock klasszikus monográfiája, *A Machiavelli-pillanat*¹ azt vizsgálta, hogyan született újra a klasszikus republika-

nizmus politikai nyelve a 16. századi Firenzezében, és szolgált a 17. századi angol polgárháború, majd az amerikai függetlenségi háború puritán gondolkodóinak fogalmi-érvelési keretével. A politikai eszmétörténet kutatásának a politika nyelvére összpontosító irányzata azzal a fajta szellem- vagy eszmetörténet-írással szemben határozza meg magát, amely időtlen eszmék kibontakozásának történetét írta. A gondolkodók „eredetisége” helyett eszméiknek társadalmi és politikai kontextusára, helyhez és időhöz kötött megfogalmazásuk politikai céljaira, tétjeire összpontosít. Magyarországon a hasonló kérdéseket feszegető kutatók többnyire az MTA Politikai Tudományok Intézetében működő Politikai Diskurzuskutató Központhoz, illetve a Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézetéhez kapcsolódnak. Mindkettő irányítója Szabó Márton, aki egyben, Szűcs Gábor Zoltánnal közösen, a L'Harmattan Kiadó (posztmodern politológiaiák) sorozatát is gondozza.

Az antalli pillanat a mai olvasó számára két szempontból is roppant izgalmas. Egyrészt meggyőzően képviseli azt a

szemléletet, hogy a politika nemcsak, sőt nem elsősorban hatalomtechnikai vagy közpolitikai kérdés, esetleg a média számára szcenírozott előadás. Hanem olyan verbális küzdőtér, ahol érvek, retorikák, a jelenről, a múlttól és a jövőről fogalmazott víziók versengenek egymással, ahol a szereplőket az általuk használt nyelv és érvrendszer különbözteti meg egymástól, és ahol a gondolkodás és cselekvés lehetőségeit alapvetően befolyásolja a valóság leírására használt nyelv. A politikai nyelvek elemzését ráadásul egy olyan korszak politikai vitáinak felfejtésére használja, amely, noha meghatározó jelentőségű a mai magyarországi politikai berendezkedés és politikai viták szempontjából, egyre kevésbé része az élő emlékezetnek.

Szűcs Zoltán Gábor tanulmányában a nemzeti történelem mint politikai nyelv a politika jelenségeinek, különösen a nagy, rendszerváltoztató változásoknak a nemzeti történelem perspektívájából és korábbi politikai nyelvek fogalomhasználatával, utalásrendszerével való leírását jelenti. Azaz nem elsősorban szimbolikus jelentőségű történelmi kérdések felelevenítéséről, a történelem identitásformáló hasznáról van szó, hanem olyan vitahelyzetekről, amikor a történelmi múltból ismert érvek és fogalomrendszerek mai politikai kérdések megvilágításában, a saját álláspontok tisztázásában és az ellenfél álláspontjának – értelemszerűen a beszélő céljainak megfelelő – újrafogalmazásában, retorikai redeszkripciójában játszanak szerepet. A történelmi érvek és fogalomrendszerek haszna tehát egyszerre retorikai-vitatechnikai és kognitív.

Magyarországon a rendszerváltás utáni politikai viták egyik legfontosabb kérdése például a kommunizmus előtti tulajdonviszonyok helyreállításának lehetősége volt. A Független Kisgazdapárt programja „reprivatizációként”, illetve „restitúcióként” írta le azt a politikai célt, miszerint a termőföldek esetében az 1947-es jogi állapotokat kell visszaállítani. Etnoradikális érvrendszerük elsősorban nem történelmi volt, hanem a néplélekre és a parasztság „természetes ösztöneire” való hivatkozásokra építet. Ezt az álláspontot a többi politikai szereplő jogilag megvalósíthatatlannak vagy diszkriminatívnak tartotta, hiszen vitatható volt az 1947-es állapotok igazságossága is. Az 1990-es kisgazda-MDF-es koalíció kormányprogramjának kidolgozásakor, illet-

ve annak parlamenti vitájában ezért a kérdés centrális jelentőségűnek bizonyult. A kormányprogram maga, kompromisszumos megoldásként, a magántulajdon és a mezőgazdaság „rehabilitációjáról”, azaz nem egy korábbi állapot visszaállításáról, hanem a magántulajdon védelméről és megerősítéséről beszélt. A kormányprogram parlamenti vitája jól illusztrálja a nemzeti történelemből ismert érvek és fogalmak politikai hasznát. Az egyébként jellemzően szociológizáló és nem historizáló fogalmakat használó SZDSZ politikusa, Juhász Pál a kormányprogramot azzal bírálta, hogy a kisgazdák túlhangsúlyozzák „az ősiség elvét”, és ezáltal álláspontjuk ellentétessé válik a mai parasztság gazdasági érdekeivel. Az „ősiség elve” kifejezés, amelyet egyébként a kisgazda politikusok maguk nem használtak, „legalábbis Széchenyi óta polgári fejlődés narratívájában aszimmetrikus ellenfogalom, a fejlődés akadályainak és a túlélt anakronizmusnak a szinonimája”. (119.) Az SZDSZ-es politikus tehát a történelmi fogalomhasználat segítségével úgy írta le az ellenfél álláspontját, hogy konnotációi egyértelművé tették annak tarthatatlanságát.

Amint a fenti példa is mutatja, a nemzeti történelem mint politikai nyelv egyik lehetséges haszna, hogy politikai álláspontokat anakronisztikus, nosztalgizáló restaurációs kísérletekként írjon körül és utasítson el, elutasítva egyben a múlttal való kontinuitást is. Az „antalli pillanat” azonban egy olyan politikai pillanat, amikor más politikai szereplők, kiemelten Antall József számára viszont lehetségesnek, sőt kötelezőnek tűnt a múlt és a jövő, a kontinuitás és innováció összeegyeztetése. A nemzeti történelem mint a jelen lehetőségeinek egyszerre nyelvi, kognitív és cselekvési kerete a legerőteljesebben talán a parlamentáris köztársaság mint államforma megalapozásában jelent meg, a köztársasági elnöki tisztség körüli vitákban. A közvetlen elnökválasztást és a három hatalmi ágon kívül álló köztársasági elnöki intézményt támogató MSZMP álláspontja ellen Antall József azzal érvelt, hogy az egy olyan gaulle-ista és prezidenciális rendszert eredményezne, amelynek Magyarországon nincsenek hagyományai, sőt ellentétes a magyar közjogi folytonosság szellemével. A közjogi folytonosság sarkalatos pontjainak pedig az 1848-as és 1946-os törvényeket

tekintette, melyek folyamánként Magyarországon a parlamentnek felelős, miniszteriális kormányzásnak kell működnie, ahol a köztársasági elnök a végrehajtó hatalom része. És bár az adott helyzetben a közvetlen elnökválasztás látszik szükségesnek, mert az akkori országgyűlés legitimitása nem elegendő az elnökválasztáshoz, a történelmi hagyomány szellemében az alapvető a parlamentarizmusnak kell képeznie. Az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal 1989-es ülésén megfogalmazott, a felelős kormány történelmi-fogalmi tekintélyére hagyatkozó álláspont tehát a kérdést a nemzeti történelem összefüggésébe helyezte, és bár más-más okokból és kontextusban, előbb az MSZMP, majd az SZDSZ számára is elfogadható keretet jelentett az alkotmánymódosításhoz szükséges kompromisszumhoz. Ebben az esetben tehát a nemzeti történelemre való hivatkozás egyszerre volt a politikai helyzet konceptualizálásának, illetve az álláspontok közelítésének, a kompromisszumos döntéshozásnak az antalli politikára jellemző eszköze.

A politikai problémák és cselekvési lehetőségek konceptualizálására és leírására természetesen a vizsgált időszakban sem egyedül a nemzeti történelem politikai nyelve szolgált. Alternatívái és versenytársai a szociologizáló, etnoradikális, illetve reálpolitikai nyelvek voltak. A kötet számos pontján találunk példákat a különböző politikai nyelvek eltérő fogalomrendszerének, értelmező apparátusának és érvelésmódjainak inkompenzabilitására, és ezeknek a fogalmi összerendeltetlenségeknél a leírása sokat segít a

korabeli politikai viták megértésében. A különböző nyelvek számára például más és más entitás a politika alanya: a nemzeti történelem nyelvének beszélői számára ez a nemzet mint a közös történelem által definiált politikai közösség; az etnoradikális nyelv számára azonban az időtlen etnikum; a szociologizáló nyelv számára a társadalom; a reálpolitika számára pedig az állam. Az antalli pillanat néhány éve ezeknek a politikai nyelveknek a versenyeként is felfogható, amelyből végül a szociologizáló nyelv került ki győztesen, amely különböző, a nyolcvanas években kikristályosodott és intézményesedett értelmiségi beszédmódokat integrált, a reformközgazdászok beszédmódjától a politológiai beszédmódon át a jogi és komparatív jogi beszédmódig. A nemzeti történelem nyelve mint diszkurzív politikai lehetőség Szűcs Zoltán Gábor szerint akkor szűnik meg a magyar politikai életben működő alternatívának lenni, amikor a nemzeti történelem kulcsmozzanatává a Horthy-kor, a múlthoz való viszony domináns kérdésévé pedig annak megítélése válik.

A diszkurzív politikatudomány nem kritikai diszciplína – ebben különbözik a kritikai (CDA – critical discourse analysis), illetve a francia diskurzuselemzéstől. A kötetből azonban talán némi normatív és vindikatív szándék sem idegen: az antalli pillanat nemzeti történelmi beszédmódját olyan, beteljesületlen lehetőségként mutatja fel, amely, bár uralkodó eszmévé nem válhatott, mint lehetőség nemcsak a korabeli politikai helyzet részét képezi.

Vincze Hanna Orsolya

■ JEGYZET

1. J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. N.J.: Princeton University Press, Princeton, 1974.

A MÉDIA MINT AZ ÚJ NYILVÁNOSSÁG TERE

Roger Silverstone: *Médiaerkölcs. A médiapolisz felemelkedése*

■ Roger Silverstone annak a brit média- és kommunikációtudományi irányzatnak a képviselője, mely a birminghami iskola kutatásaiból kiindulva a médiára a mindennapok tapasztalatát jelentősen befolyásoló tényezőként tekint. Ilyen értelemben kapcsolódik azokhoz a korábbi írásokhoz, melyek a média és társadalom egymásra gyakorolt hatásával foglalkoznak. 2007-ben megjelent és magyarra frissen lefordított könyve, a *Médiaerkölcs* legutóbbi műve. A tematikához szorosan kapcsolódó kötetek magyarul korábban is olvashatók voltak, Jostein Gripsrud *Médiakultúra, médiatársadalom*¹ című írásában a média valóságábrázolásának és a hétköznapi életben való jelenlétének problémáját veti fel, Bajomi-Lázár Péter *Média és társadalom*² című könyve pedig inkább a média hatásával és a köznapi ember médiabefolyásoló képességével foglalkozik. A *Médiaerkölcs* bizonyos értelemben továbblép az említett kötetek problémafelvetésén, hiszen már nem csak a média befolyásoló hatását firtatja, hanem azt bizonyosnak tekintve a világ kommunikációs válságát, annak előidézőit és lehetséges megoldásait elemzi, körbejárva morális, etikai és politikai vonzatait is.

Előszavában a szerző megjegyzi, hogy ez a könyve a *Miért van szükség a média tanulmányozására?*³ című korábbi műve folytatásának tekinthető. A kötetet egy afgán patkolókovácsról szóló példázat vezet be, és ugyanez a kép zárja keretes szerkezetbe mondanivalóját az összefoglalásban. 2001. szeptember 11-ét követően a brit médiában többször közvetítettek egy olyan felvételt, melyen megkérdezték egy afgán kovácsot arról, miért éri annyi bombatámadás faluja környékét, mire ő azt válaszolta: „az Al-Kaida sok amerikai megölt szamarakkal együtt, és lerombolta a váraikat”. (11.). Ez a példa egyszerre

szól az afgán kovácsról mint mediatisált alakról és a valódi hangról, mely számunkra, nyugatiak számára, az idegen hangja. Az afgán kovács egyszerre jeleníti meg önmagát, saját reprezentációit az amerikai társadalomról, ugyanakkor viszont éppen kontextusból való kiragadottsága, egy másik kontextusba való radikális áthelyezése miatt annyira emlékezetes. A szerző célkitűzése ezeknek a kontextusoknak és a körjük épülő médianarratíváknak a vizsgálatára.

Silverstone kötetének központi kérdése az, hogy a kortárs médiapoliszban – mely fogalomra a későbbiekben kitérek – hogyan alakul át a moralitás fogalma. A médiapolisz meghatározásában a központi szerepet a kozmopolitizmus játssza. Ulrich Beck fogalmából kiindulva Silverstone azt állítja, hogy a kozmopolita egyszerre él a természetben és a poliszban, azaz az urbánus térben; a kozmopolitizmus olyanfajta beállítódást jelent, melynek köszönhetően a másikban és önmagunkban is képesek vagyunk az idegen felismerésére. A modern polgár mindenütt otthon érzi magát, mégsem tartozik sehova. A médiának köszönhetően azonban egy olyan világmodell alakul ki, melyben nem tudunk nem beavatkozni a másik életébe, hiszen „[a] média olyan technológia, amely összekapcsol és szétválaszt egyszerre, de mindenekelőtt úgy működik, mint egy híd vagy kapu, amely nyitva is áll a világ előtt, meg zárva is”. (29.) A szerző a környezet részének tekinti a médiát, mely alapvető forrásokat nyújt számunkra a mindennapi élethez. Egy olyan kétszeresen etikus médiamodell tart kívánatosnak, melyben nemcsak a média felelős tartalmiért, hanem mi magunk is felelősek vagyunk a médiáért: ez a médiapolisz, vagyis a megjelenés tere.

De lássuk csak, mit ért pontosan a szerző a médiapolisz fogalmán. Silverstone szerint „az a tér, amelyet a média teremt, a mindenütt jelen lévő, pillanatnyi, könnyörtelen, töredezett, bennünket körülölelő, toladó mediatisztált tér maga a nyilvánosság, és talán az egyetlen életképes nyilvános tér, amely elérhető számunkra a globális politika és a globális összefüggések világában” (37., kiemelés az eredetiben). A globális média olyan erkölcsi tér, ahol megjelenhet az állampolgárok kultúrája, és ami a média által közvetített valóságoknak is teret ad. Napjaink médiája tehát a görög poliszhoz hasonlít, mivel lehetőséget ad a szemtől szembeni kommunikációra, olyan mediatisztált tér, „melyben megjelenik a világ”. (42.) Silverstone mellett érvel, hogy ez a tér ma még csak kezdetleges formájában van jelen, s megfelelő stratégiák kialakításával a jövőben képes lehet biztosítani a globális polgári szféra létrejöttét. Ez a tér több és kevesebb is egyszerre Habermas nyilvánosságfogalmánál, mivel a többszörös kommunikáció lehetőségét adja, ugyanakkor számos korlátozó tényező alakítja (a kölcsönös felelősségvállalás, a reflexivitás és a különbségek [felismerése). A médiapolisz létrejöttéhez elengedhetetlen az emberek aktív részvétele, továbbá a megítélés, a megfelelő távolságtartás és a felelősség kérdésének tisztázása. Ezek a tényezők azonban mind igen kényes területnek tekinthetők, melyek sok esetben nehezen körülírhatók vagy meghatározhatók, így megoldásuk is problematikussá válik.

A könyv a mediatisztált kultúra ellentétes oldalait mutatja be két gyakorlati példán keresztül. Az egyik a gonosz retorikájának elemzése az Egyesült Államokban, mely hosszú tradícióra tekint vissza, gyakorlati haszna pedig abban rejlik, hogy felkészít a belátható fenyegetések kezelésére. A populáris és vallási szint egybeépülésével olyan egyveleg jön létre, melynek segítségével könnyű azonosítani a másikban a gonoszt és erőszakkal fellépni ellene. Ugyanakkor a mediatisztáció másik árnyoldala az, hogy a média nehezen függetleníthető a történelmi és politikai nyomástól, ami további problémákat vet fel. A másik gyakorlati példa, mely a pozitív oldalt erősíti, az európai kisebbségi médiával kapcsolatos empirikus kutatás. Ez az elemzés ennek a médiának a befolyásával foglalkozik a kisebbségek életé-

ben, illetve azzal, hogy az egyéb médiuumok befolyásolják-e a kisebbségi identitás kialakítását. Mindez azért fontos, mert kiderül belőle, hogy a médiában mindenki szóhoz juthat, és meghallgatásra talál, ami a médiapolisz kialakulásának alapvető feltétele. A történet így nem fekete vagy fehér: egyszerre kap helyet benne a fenyegetés eshetősége, de jelen van a lehetőségek tárháza is, ami az elnyomott hangok felerősítését szolgálja.

A médiapolisz további pozitívuma, hogy a befogadó egyszerre nemcsak egy szerepben tűnhet fel, hanem lehet használó, fogyasztó, gyártó (csak hogy néhányat említsünk); a szerző ezzel azt hangsúlyozza, hogy a médiapoliszban a részvétel aktív tevékenység, mely nélkül a megjelenés tere nem működhet. Silverstone véleménye szerint – éppen ezeknek az átjárásoknak köszönhetően – a késő modernitás korában is lehetséges egy újfajta nyilvánosság létrehozása, ehhez viszont a mindennapi élet etikájának vizsgálata szükséges. A gond azonban inkább azzal van, hogy a médiapolisz morális működésének és működtetésének intenciója általában csak egyik fél esetében jelentkezik. Íme, egy példa: szó esik a bizalom problémájáról, mely nehézkes és aszimmetrikus, mert a közönségnek bízania kell a médiában, abban, hogy a valóságot mutatja nekünk, de a média oldaláról ugyanez a bizalom nem fedezhető fel. Akkor pedig mi módon oldhatóak fel ezek az ellentmondások?

A megoldásban fontos szerepet kap a vendégszeretet fogalma, vagyis a meghallgatás és meghallgatás kötelessége, mely a médiapolisz legnagyobb erénye és a moralitás alapvető eleme, vagyis annak a gyakorlatnak a kialakítása, hogy a kirekesztett csoportok is szóhoz jussanak és szót kaphassanak. A másik kardinális kérdés a médiaigazságosságé, melynek kialakításában csakis az egész világ fölötti hatáskörrel rendelkező intézmények vehetnek részt.

A kötet által felvetett probléma megoldása a felelősségteljes és elszámoltatható mediakultúra létrehozása, mely a mediakritikán és a magasszintű médiaműveltségen alapszik. A szükséges műveltség kialakítása az oktatás feladata, s erre számos ország oktatáspolitikájában találhatunk példát. Ez azonban még nem garancia a kérdés megoldására: a megfelelő médiaműveltséget a média szabályozásá-

nak kell elősegítenie, ennek érdekében azonban nemzetközi szabályozási stratégiákat kellene kifejleszteni, melyek által a médiagyakorlatot irányító szabványok kidolgozhatók lennének.

Silverstone könyvének végkicsengése az, hogy a médiapolisz egyszerre valóság és ambíció, hiszen még nem áll rendelkezésre mindaz, ami megfelelő működéséhez szükséges.

A *Médiaerkölcs* pozitívumai között említhető, hogy napjaink médiáját olyan nézőpontból közelíti meg, mely inkább megérteni kívánja annak hatásait és működési mechanizmusait, nem pedig ítélkezik felettük. Felismeri a média óriási hatását, és megpróbálja az olvasó figyelmét ráirányítani azokra a sarkalatos kérdésekre, melyek megértése elengedhetetlen ahhoz, hogy a médiapolisz tudatos és felelősségteljes polgáraivá válhassunk. A szerző nagy igényességgel járja körbe a téma aspektusait, bár néhol kissé elvész a részletekben. A harmadik fejezetben tárgyalt gonosz témája kimondottan érdekfeszítő olvasmány, telis-tele találó példákkal, melyek nagyban elősegítik a mondanivaló feldolgozását.

A kérdéses mű, bár fontos problémákat feszeget, sajnos, nem könnyű olvasmány. Gondolatmenete gyakran nehezen követhető, az egyes fejezetekben részlete-

zett fogalmak a könyv több pontján is újra visszatérnek, s ez néha összezavarja az olvasót. Természetesen ez a téma összetettségének következménye is, néhol a mondanivaló kidolgozása túlságosan hosszadalmas. Részből ez lehet az oka annak is, hogy az eredeti szöveg magyarra ültetése nehézséget okozott a fordítónak, ami főként a mondatok kuszaságában, némely esetben érthetlenségében érhető tetten.

Végezetül kijelenthető, hogy Roger Silverstone könyve képes megvalósítani a célt, amelyre vállalkozott: általa árnyaltabb képet kapunk a médiáról és annak irányító mechanizmusairól. Felismerhetjük, hogy miben kell fejlődünk ahhoz, hogy megfelelő módon alakítsuk és használjuk a médiát, hogy élhetővé tegyünk a médiapoliszt, hiszen mindannyian annak lakói vagyunk. A kötet jó szívvel ajánlható mindazoknak az olvasóknak, akik szeretnék jobban megérteni a modern média összefüggéseit, illetve azoknak is, akik érdeklődnek a média tanulmányozása iránt. Számos olyan kérdést vet fel, melyekkel előbb vagy utóbb szembesülni fogunk a médiakutatás gyakorlatában, de a nem szakmabeli olvasó ismereteit is képes elmélyíteni, vagy legalábbis ráébreszteni ön-maga fontosságára ebben a rendszerben.

Bak Ivett

■ JEGYZETEK

1. ÚMK, Bp., 2007.
2. PrintXBudavár, Médiakutató Alapítvány, Bp., 2008.
3. Roger Silverstone: Miért van szükség a média tanulmányozására? Ford. Károlyi Júlia. Akadémiai, Bp., 2008. [1999]

AKIT A CSÁNGÓK BEFOGADTAK

Tytti Isohookana-Asunmaa: *Pieni tarina csángóista*

■ Tytti Isohookana-Asunmaa nevét már jól ismerik romániai magyar körökben is. Neve azáltal lett közismert, hogy ő terjesztette elő az Európa Tanács 1521-es számú (2001) határozatát a csángó kisebbségi kultúra védelméről. Ez a határozat többek között kimondja, hogy a moldvai csángók kultúráját el kell ismerni, és a csángóknak jogot kell biztosítani anyanyelvük tanulására, valamint arra, hogy

egyházi szertartásaikat anyanyelvükön gyakorolhassák.

Finn nyelvű könyve *Apró történet a csángókról* címmel meséli el az utat az Európa Tanács ajánlása elfogadásáig, illetve 2011-ig követi nyomon annak hatását és a csángók helyzetének változásait. A könyv személyes hangnemű, részletes képet ad arról, hogy milyen indítékai voltak a szerzőnek a felmerülő politikai és tudo-

mányos kérdésekben, és hogyan értelmezte saját pozícióját.

A könyv első fejezete arról szól, hogy Tytti Isohookana-Asunmaa (sz. 1947) hogyan került kapcsolatba a moldvai csángókkal. A szerző már az 1970-es évektől kezdődően érdeklődött a finnugor népek sorsa iránt, és az 1990-es nyitás után (1995-ig) kulturális és oktatási miniszterként aktívan együttműködött a finnugor népekkel: munkássága különösen fontos volt az oroszországiakkal való kapcsolatok élénkítésében.

Miután Isohookana-Asunmaa 1995-ben az Európa Tanács közgyűlésének tagja lett, világos lett számára, hogy feladata a finnugor népek széles körben való ismertté tétele, valamint kisebbségi jogaik védelme. Ismertté két kisebbségi ajánlás előterjesztőjeként vált – még a csángókról szóló jelentés elkészítése előtt. A finnugor népekkel kapcsolatos jelentések felterjesztésében játszott szerepének köszönhetően kereste meg őt Komlóssy József, az Európai Népcsoportok Föderatív Uniójának alelnöke azzal a kérdéssel, hogy a moldvai csángókat miért hagyta ki jelentéseiből. Ennek a megkeresésnek az eredményeként 1999 nyarán Tytti Isohookana-Asunmaa első alkalommal látogatott el Moldvába, és azóta ápol szoros kapcsolatot a moldvai csángókkal. A művet több versfordítás is gazdagítja. A könyvben helyet kapnak a szerzőre hatást gyakorló olvasmányok, többek között Yrjö Wichmann moldvai útjairól kap részletes tájékoztatást az olvasó.

A könyvet nagyon szép kivitelezésű, népviseletbe öltözött csángókat bemutató képek illusztrálják, amelyek a hagyományos csángó kultúra máig élő voltát bizonyítják. Habár a szerző több helyen leírja, hogy a csángó közösségek a modernizáció és az elvándorlás következtében felbomlóban vannak, a szerző mégis a hagyományos kultúrát tartja megőrzendőnek, leginkább ennek tulajdonít értéket. A könyvben megjelenik a „noble savage” képzete, a hagyományos, természetközeli életmód utáni vágyakozás. A televízióról például így vélekedik: „A televízió segítségével tudja az államhatalom összeolvasztani az egész országot, képes lerombolni a lokális és regionális őshonos kultúrákat. A televízió ráerőlteti az emberekre az elvárt gondolkodásmódot és nyelvet.” (31.) Tytti Isohookana-Asunmaa a csángók pozitív jövőképét kultúrájuk, tár-

sadalmuk modernizálásában látja, amelynek gondolatát a könyv végén fogalmazza meg. Az etnofuturizmusban az erőt a nyelvben, a vallásban és a hagyományokban látja, de valamelyest homályban marad, hogy a nyelvi revitalizáció és az ahhoz tartozó írásbeliség fejlesztésén kívül milyen lépéseken keresztül jöhetne létre a modern csángó identitás.

A mű részletesen dokumentálja a csángókkal kapcsolatos kulturális és emberjogi visszaéléseket, amelyeket a megyei és a helyi hivatalok, illetve az egyházi személyek követnek el ellenük. A csángók arra vonatkozó kéréséit, kérvényeit, hogy élni szeretnének a román törvények adta jogokkal, gyakran adminisztratív kifogásokkal, félelemkeltéssel próbálják elhallgattatni. Tytti Isohookana-Asunmaa számára különösen a helyi katolikus egyházi méltóságok, papok hozzáállása volt meghökkentő.

Az Európai Tanácsban a csángókérdés emberjogi problémaként van jelen, nem tudományos vitaként vagy egy etnopolitikai kampány részeként. A szerző elismerően szól a magyar tudósoknak (Pozsony Ferencnek, Tánczos Vilmosnak, Szilágyi N. Sándornak, Benő Attilának stb.) a 2002-es jászvásári csángókonferencián tanúsított magatartásáról. E kutatók Isohookana-Asunmaával együtt lándzsát törtek amellett, hogy Románia tényként fogadja el, Moldvában létezik egy vallási és nyelvi kisebbség, amelynek törvényes jogokat kell biztosítani, vagyis engedélyezni és biztosítani kell számukra az anyanyelvhasználatot az oktatásban és a vallásgyakorlásban. Ők ahelyett, hogy belebonyolódtak volna a teljesen meddő magyar-román vitába, azt hangsúlyozták, emberjogi szempontból teljesen irreleváns, hogy az adott népcsoportnak mi a nemzetisége vagy a történelmi eredete. Ugyanakkor a finn olvasók számára Pozsony Ferenc tárgyyszerű – történelmi folyamatokat összefoglaló – előszava nem hagy kétséget a csángók magyar eredete felől sem.

Tytti Isohookana-Asunmaa minden tőle telhetőt megtett az Európai Tanács ajánlása után is, hogy a vallásgyakorlás és oktatás terén tapasztalható jogsértések ne folytatódjanak Moldvában. Csángóföldön legutóbb 2010-ben járt. Fáradhatatlanul felkeresi a helyi elitet, hogy felhívja figyelmüket a szabad anyanyelvhasználat fontosságra. Apró előrelépéseknek is tud örülni, például annak, amikor az egyik

helyi pap megengedte, hogy a templomban vasárnaponként három óra után szabadon énekelhetnek és imádkozhatnak anyanyelvükön a hívek. A politikában is igyekszik mindenkit meggyőzni, és mindenkiel szóba áll, így a véleménykülönbségek ellenére a román kollégákkal is jó kapcsolatot ápol. Vadim Tudorral való találkozásáról például azt írja, hogy Vadim Tudor demokráciafelfogása élesen különbözik a nyugat-európai nézetektől. A már említett jászvásári konferencián, amelyet a Román Tudományos Akadémia szervezett, felszólalt Gheorghe Bejan is, aki egyben a Dumitru Mărtinaș Szövetség elnöke. A szerző megjegyezte, hogy mindenki számára kínos volt végighallgatni a provokatív előadást, amelynek végén a taps is elmaradt.

Tytti Isohookana-Asunmaa hálás Magyarország nemzetközi porondon nyújtott támogatásáért, illetve elkötelezett híve – a finnugor kulturális kapcsolatok ápolása részeként – a finn–magyar barátságoknak. Mégsem ért mindenben egyet a magyarországiakkal. Zavarónak tartja

például, hogy lépten-nyomon Trianonról kérik ki a véleményét. Továbbá amikor Magyarországon a csángókról beszél, kifogásolják, hogy nem hangsúlyozza eléggé azt, hogy a csángók magyarok. A szerző önálló kultúrahordozóként tekint a csángókra, összehasonlítja őket azokkal az oroszországi finnugor kisebbségekkel, amelyek nem rendelkeznek saját állammal. A nyelvi kérdésben pedig a meánkielihez (Észak-Svédországban őshonos finn kisebbség által beszélt, korábban finn nyelvjárásnak tekintett, ma hivatalosan elismert önálló nyelv) hasonló megoldást látna jónak, mivel szerinte így megszűnne a gyakran említett „magyar veszély”, amely gátolja a csángók romániai elfogadását, elismerését. Így vagy úgy, megkérdőjelezhetetlen, hogy Tytti Isohookana-Asunmaa a csángók elkötelezett híve és fáradhatatlan jogvédője. Ahogy írja, jelentését kritikával illették mind a románok, mind a magyarok, de örül annak, hogy a csángók továbbra is barátjuknak tekintik.

Petteri Laihonon

KESZEG ANNA AJÁNlja

■ Az elmúlt hetekben, hónapokban néhány kiadástörténeti szenzáció látott napvilágot. Ezek közül a legjelentősebb nyilván az új Bodor Ádám-regény, illetve a B. Nagy Margit-émlékkötet, amely megkapta a 17. Marosvásárhelyi Könyvvásár Szép Könyv-díját. De Palya Bea *Ribizliálma* vagy Takáts Józsefnek a pécsi kulturális fővárosról szóló dokumentumgyűjteménye is éppen ennyire esemény. Nekem természetesen Kazinczy Ferenc *Fogságom naplójának* kritikai kiadása is az, hiszen szinte kétszáz éve várunk rá. S ha megvették és megszagolták már ezeket a könyveket, jöhetnek „szagos” könyvek is – ezek már nemzetközi merítésben.

■ Francesca Bacci – David Melcher: *Art and the Senses*. Oxford University Press, 2011.

■ Bodor Ádám: *Verhovina madarai*. Magvető, Bp., 2011.

■ Chandler Burr: *The Perfect Scent. A Year Inside the Perfume Industry in Paris and New York*. Picador, 2009.

■ Charles Dickens: *Ódon ritkaságok boltja*. Ford. Tábori Zoltán, Európa, Bp., 2011.

■ Holly Dugan: *The Ephemeral History of Perfume. Scent and Sense in Early Modern England*. Johns Hopkins University Press, 2011.

■ Jean-Claude Ellena: *Perfume. The Alchemy of Scent*. Arcade Publishing, 2011.

■ Fischer Tibor: *A béka segge alatt*. Ford. Bart István, Helikon, Bp., 2011.

■ Iancu Laura: *Szeretföld*. Magyar Napló, Bp., 2011.

■ Kazinczy Ferenc: *Fogságom naplója*. S.

a. r. Szilágyi Márton. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.

■ Kádár Edit: *A kopula és a nominális mondatok a magyarban*. Akadémiai, Bp., 2011.

■ Palya Bea: *Ribizliálom*. Libri, Bp., 2011.

■ Kántor Lajos: *Barátom a malomban. Négykezes Csiki Lászlóval*. Noran Libro, Bp., 2010.

■ Orbán János (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdélyi művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit Emlékére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Maros Megyei Múzeum, 2011.

■ Richard Stevenson: *The Psychology of Flavour*. Oxford University Press, 2009.

■ Takáts József: *Az újragondolt város. EKF-iratok*. Publikon Kiadó, Pécs, 2011.

■ Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Az új Husserl. Szemelvények az életmű ismeretlen fejezeteiből*. L'Harmattan, Bp., 2011.

ABSTRACTS

Csanád Albert-Lőrincz

■ ***Human Rights in the Service of Health***

Keywords: *Romania, human rights, health status, society, health policy, legal system, norms*

One of the most important values of our society consists in physical and psychological health. On the basis of the statistics published by the World Health Organization (WHO), the health status of the Romanian population shows a markedly positive tendency. This study searches for correlations between the evolution of the justice system and the health status of the population in Romania, given the fact that the legal system always influences society in general and the health system, as well as the health status of the society and the individual in particular. The principles and standards pertaining to health status can be practically implemented through legal norms. In other words, the means for the application of social policies is mainly offered by health laws and regulations.

Mădălina Diaconu

■ ***Mapping Urban Smellscapes***

Keywords: *"smellscape", olfactory space, perception, environment, odours, public space, sensory experience*

"Smell maps" and commented "smell tours" through Vienna provide the basis for an analysis of the olfactory space. The paper argues that olfaction may become a privileged experience of space, in which the tendency to objectification (by "translating" stimuli into objects) reaches its limits and the subject opens itself for an unmediated encounter with space as a whole. From the perspective of the lived experience, (olfactory) space converts itself from a physical container and a relatively stable order of juxtaposed objects into a medium of life, a qualitative atmosphere, and an intertwining of forces. Smellscapes are thus shifting patterns that are criss-crossed by trails and have volume, intensity and impact. Also the unavoidable exposure to smells implies a common responsibility in shaping the environment. The ideal of an odourless city is not only utopian, but would also bring about an impoverishment of our sensory experience. On this background, the paradoxical task of

mapping smellscapes aims to sensitise the urbanites for the non-visual qualities of the public space and to develop their aptitude to describe odours.

Katalin Juhász

■ ***Body – Odour – Cleanliness***

Keywords: *cultural studies, body, smell, marginalization, hygiene, body odour, social communication*

Every culture defines criteria of purity for itself, choosing what it sees as the perfect point between squalid and over-fastidious as between these two extremes. Mutual revulsions are often defined in purity categories between cultures because pollution generating efforts to be clean and bad smells accompanying them arouse repugnance. Perceptible differences between body odours are well suited to express and enforce social divisions not only between individual countries and peoples, but also within them. Bad smells were usually associated to groups of people marginalised in comparison with mainstream society because of their belonging to a nationality, gender, or a social class and so on. The quality of the body odour together with closely-related concepts of cleanliness plays an important role in social communication. Consequently the smell is not only the biological and psychological experience, but also a social and cultural category, the same as the concept of cleanliness is. This essay contains a short cultural history of body odours and a review about changes in relationships between personal hygiene and fragrance from the beginning of the 20th century to our days, based mainly on Hungarian researches.

Magor Kádár

■ ***The Function of Smell Markers in Marketing and Branding***

Keywords: *communication, sense, smell, marketing, branding, olfactory communication*

Scents and olfactory perception and communication have become a neglected field of interest among the studies concerning the communication of the senses – a highly irresponsible omission, giving up one of the most influential senses, the keeper of ancient codes, driver of partner selection, in-group belonging, as well as of identity creating

processes, and one of the most efficient marketing and branding tools. The article offers an overview of the role of olfactory communication in branding by scent, revealing some outstanding examples from the recent past.

Kinga Kálmán Ungvári

■ ***John Dewey and the Interactive Constructivism***

Keywords: *intersubjectivity, knowledge, learning, John Dewey, interactive constructivism, reality, observers, metaphysics*

Interactive constructivism has contemporary views on knowledge and learning. The constructivists affirm that truth is intersubjective, so there is no unique representation of reality and we cannot speak about a meta-observer. These ideas have their main roots in John Dewey's anti-metaphysical philosophy. This study presents the most relevant connections between Dewey and constructivism, trying to underline the importance of John Dewey's philosophy and its actuality.

Anna Keszeg

■ ***The Quest for the Smell of Imperial China: "From Paris with Love"***

Keywords: *Yves Saint-Laurent, "Opium", imperial China, haute couture, social history, advertising*

In 1977 the House of Yves Saint-Laurent has put on the market the legendary fragrance called Opium, the runner-up on the list of the most famous perfumes of all time, although a large part of contemporary American consumers have given it a quite hostile reception. This

fragrance, an organic part of Saint-Laurent's haute couture collection from the very same year, was seeking inspiration from imperial Chinese culture. The touch of Opium has been personified since then by Jerry Hall, Linda Evangelista, Kate Moss, Sophie Dahl and Emily Blunt. In this essay I intend to analyze the history of advertising this famous perfume from the standpoint of social history and to reflect upon the peculiarities of Saint-Laurent's philosophy of creation.

Eszter Zsófia Tóth

■ ***Cosmetics in Hungary in the Socialist Era***

Keywords: *cosmetics, beauty, socialism, modesty, dominant discourse, woman ideal, symbolic products*

The study is based on questionnaires and newspaper articles dealing with the methodology of cosmetics during the socialist period in Hungary. It should be pointed out that the official discourses emphasised the importance of beauty, but in a very specialized way: the main virtue of an ideal woman was modesty. The beauty idol was Brigitte Bardot for the elder generation and the popular newscasters of the day for the younger. Despite the lack of economic resources, women tried their best to be beautiful, and they aspired to use symbolic products, such as the Fa soap or the Limara deodorant. Up to now, there are very few researches on this topic, and this article is only the first step to the better understanding of this relevant field of cultural history from socialist period.

SZÁMUNK SZERZŐI

Adorjáni Panna (1990) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Albert-Lőrincz Csanád (1984) – ügyvéd, Kolozsvári Ügyvédi Kamara, Kolozsvár
Bak Ivett (1985) – doktorandus, Pécsi Tudományegyetem, Pécs
Bódi Lóránt (1987) – mesterképzés hallgató, ELTE, Budapest
Cseh Zoltán (1973) – költő, műfordító, Dunaszerdahely
Damokos Csaba (1965) – dizájnér, képzőművész, Sepsiszentgyörgy
Degenfeld Sándor, gróf (1922) – közgazdász, München
Diaconu, Mădălina (1970) – egyetemi docens, Bécsi Egyetem, Filozófiai Intézet, Bécs
Hajdú Áron (1961) – könyvtervező, nyomdaigazgató, Alutus Nyomda, Csíkszereda
Juhász Katalin (1961) – tudományos főmunkatárs, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest
Kádár Magor (1978) – kommunikációs szakértő, PhD, egyetemi adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Kálmán Ungvári Kinga (1973) – tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
Keszeg Anna (1981) – PhD, egyetemi adjunktus, PKE, Nagyvárad, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Keszeg Ágnes (1983) – képzőművész, illusztrátor, Kolozsvár
Keszeg Vilmos (1957) – egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár
Kovács Kiss Gyöngy (1960) – történész, PhD, főszerkesztő-helyettes, Korunk, Kolozsvár
Láng Orsolya (1987) – egyetemi hallgató, Sapientia EMTE, Kolozsvár
Laihonen, Petteri (1972) – nyelvész, kutató, Jyväskyläi Egyetem, Jyväskylä
Miklós Ágnes Kata (1975) – költő, műfordító, Szentendre
Nyerges Gábor Ádám (1989) – költő, szerkesztő, Budapest
Salat-Zakariás Erzsébet (1956) – színháztörténész, néprajzkutató, Kolozsvár
Tamás Dénes (1975) – egyetemi tanársegéd, PhD, Sapientia EMTE, Csíkszereda
Tóth Eszter Zsófia (1970) – történész, PhD, Zsigmond Király Főiskola, Budapest
Tugyi Márta – kozmetikus, Budapest
Vincze Hanna Orsolya (1977) – irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, PhD, BBTE, Kolozsvár
Zelei Miklós (1948) – író, Budapest
Zólyomi Zsolt (1970) – parfümőr, Le Parfum parfüméria, Zólyomi Parfüm Kft., Budapest
Zuh Deodáth (1982) – PhD, egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Pécs, Kolozsvár
Zsigmond Adél (1985) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár/Brno

Támogatók

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY
Munkák a HÁRTI

nka

Nemzeti Kulturális Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

MINISTERUL CULTURII
ȘI PATRIMONIULUI NAȚIONAL

„A szaglástér az akusztikai térnél folyamatosabb, dinamikusabb és irányok szabdalta tér, melyet különböző áramlatok kereszteznek. Emellett általában nincsenek határai annak ellenére sem, hogy egy szagos környék vagy egy szagos tér határai kétségtelenül érzékelhetőek. Instabilitásából kifolyólag a szaglástérnek sem formája, sem struktúrája nincs, hanem sokkal inkább egy mindig változó mintázat vagy »folyadék« jellegét ölti. Az élet közegeként a szagtérkép sajátosan hat az emberekre, ami sokkal kevésbé evidens, mint amennyire csalóka, diffúz és illékony, vagy esetenként átható és nyomasztó. A vizuális térbeli perspektívákat a szaglástér irányai váltják fel (nyomok, ösvények, útvonalak), a háromdimenzionalitást pedig a predimenzionális »voluminozitás« és mélység.”

(Mădălina Diaconu)

ISSN 1222 8338

4 LEJ • 500 FT

SMELLSCAPES
HÁRTI OLFACTIVE